مەمتىمىن يۈسۈپ

ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدىن تاداجە

مىللەتلەر نەشرىياتى

مەمتىمىن يۈسۈپ

ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدىن تامچە

مىللەتلەر نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

维吾尔学研究拾零:维吾尔文/买买提明编著. -北京:民族出版社,2000.7
ISBN 7-105-04047-5

Ⅰ.维… Ⅱ.买… Ⅲ.维吾尔族-民族学-文集-维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K281.5-53

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2000)第 39976 号

民族出版社出版发行
(北京市和平里北街 14 号 邮编 100013)
民族出版社微机照排 迪鑫印刷厂印刷
各地新华书店经销
2000 年 7 月第 1 版 2000 年 7 月北京第 1 次印刷
开本:850×1168 毫米 1/32 印张:11.125
印数:0001-2000 册 定价:20.00 元

مەمتىمن يۈسۈپ

1994-يىل 8-ئايدا، ئون ئىككى مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مەسئۇللىرى ئالىم، مۇتەخەسسىلەر بىلەن بىغىن ئېچىپ، ش ئۇ ئا ر قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا ئاتاپ 30 كىتاب چىقىرىشنى ۋە راسخوت مەسلىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى قارار قىلدى.

مەمتىمىن يۈسۈپ 1994-يىل 12-ئاينىڭ 8-كۈنى ئۈرۈمچىدە مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ تەنتەنىلىك ئېچىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى.

1989-يىلى قەشقەردە ئېچىلغان 2-قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا مەركىزىي ئالىي پارتىيە مەكتىپىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، پەيلاسوپ شىڭ بىنسى «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ دۆلەت ئىچى، خەلقئارادىكى تەسىرى توغرىسىدا سۆزلىگەن.

مەتتىمىن يۈسۈپ 1993-يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارالىق «قۇدادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشقان روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ پروفېسسورى گور ئوغلى قاتارلىق چەت ئەل ئالىملىرى بىلەن بىللە.

مەمتىمىن يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نەزمىي يەشمىسىنى نەشرگە تەييارلاش يىغىندا ئەخمەت زىيائى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، لىۋجىشاۋ، ئابدۇشۇكۈر تۇردى قاتارلىق ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر بىلەن ئەسەرنىڭ نەزمىي يەشمىسىنى بېكىتمەكتە.

1986-يىلى قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا مەمتىمىن يۈسۈپ «‹قۇتادغۇ بىلىك›نىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇدى.

1998-يىل 10-ئايناڭ 29-كۈنى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەن-لەر ئاكادېمىيىسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە-سى، تارىخى تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى ھەر مىللەت ئا-لىم مۇتەخەسسىسلىرىنى يە-غىپ قەشقەردە يىغىن ئېچىپ، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنى 21-ئەسىرگە يۈزلەندۈرۈش مە-سىلىسىنى مۇھاكىمە قىلدى.

1998-يىل 10-ئايدا، مەتتىمىن يۈسۈپ ئالاقىدار ساھەلەردىكى ئالىملارنى يە-غىپ، نەشرگە تەييارلىنىدىغان «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىغا دائىر ئون پارچە كىتابنىڭ تې-ما ۋە مەزمۇنلىرىنى مۇزاكە-رىلەشتى.

1986-يىل 8-ئايدا تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇبىلىك» ئىل-مىي موھاكىمە يىغىنىدا ئابدۇرە-ھىم ئۆتكۈر، مەتتىمىن يۈسۈپ قاتارلىق ئالىملار «قوتادغۇ بە-لىك» ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالە-سىنى ئوقۇدى.

تەتقىقاتچى مەمتىمىن يۈسۈپ 1986-يىل 10-ئاينىڭ 21-كۈنى بېيجىڭدا مەركەزىي كومىتېت شۇجىچۈسىنىڭ شۇجىسى دېڭ لىچۈنگە 1986-يىل 8-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن 7-كۈنگىچە ئىلىدا ئېچىلغان لىن زېشۈي ھەققىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ۋە 1986-يىل 8-ئاينىڭ 27-كۈنىدىن 31-كۈنگىچە قەشقەردە ئۇتكۈزۈلگەن «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئەھۋاللىرىنى دوكلات قىلدى. يولداش دېڭ لىچۈن ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، بۇ ئىككى يىغىندىن تولۇق رازى بولغانلىقىنى بىلدۈردى.

1998-يىل 10-ئايدا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 980 يىللىقىنى، «قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغانلىقىنىڭ 928 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن مەملىكەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل مۇئاۋىن باشلىقى رۇشىن، ش ئۇ ئا رىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى مەمتىمىن زاكىر قاتارلىق رەھبەرلەر ۋە ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلىرى بولۇپ 400 كىشى قاتناشتى.

مەمتىمىن يۈسۈپ ئون ئىككى مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر 30 كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ماددىي جەھەتتىن زور ياردەم بەرگەن ئاقسۇ ۋىلايىتى- نىڭ ئالاقىدار مەسئۇللىرىغا تەشەككۈر بىلدۈرۈپ، 30 كىتابنى تەقدىم قىلدى.

مەمتىمىن يۈسۈپ 1991-يىل 3-ئايدا ماركوپولو ھەققىدە بېيجىڭدا ئېچىلغان خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئىتالىيە، فرانسىيە، شۋېتسىيەلىك بىر قىسىم ئالىملار بىلەن بىللە.

تەتقىقاتچى مەتتىمىن يۈسۈپ 1984-يىلى مەركىزي كومىتېت شۇجىچۈسىنىڭ سابىق شۇجىسى، قوشۇمچە مەركىزي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى يولداش دېڭ لىچۈننىڭ ئۆيىدە.

مەتتىمىن يۈسۈپ 1991-يىل 10-ئايدا بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ماركوپولو تەلىتئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇدى.

مەتتىمىن يۈسۈپ 1986-يىل 8-ئاي-دا، لىن زېشۈينىڭ شىنجاڭغا پالانغانلىقى-نىڭ 145 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇھاكىمە يىغىنىدا، لىن زېشۈينىڭ: "جەنۇبىي شىن-جاڭدىن قايتىشىمدا تۇرپان تەلىقىنىڭ كا-رىزىنى كۆرۈپ سۇ ئىشلىرىدىكى بۇ يېڭى مۆجىزىگە خۇشال بولدۇم" دېگەنلىكى، ئە-لى جياڭجۇننىڭ لىن زېشۈيگە ئىلى ئاق ئۆستەڭنىڭ قاش دەريا بويىدىكى ئۆچ كە-لومېتىر يېرىنى رېمونت قىلىش ۋەزىپە-سىنى تاپشۇرغانلىقى، قاش دەريا بويىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ خالىس ياردەم بە-رگەنلىكىگە دائىر تارىخىي مەسىلىلەر ھەققە-دىكى ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇدى.

نەشرىياتتىن

مەتىمىن يۈسۈپ 1927-يىلى قەشقەر شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ مەكتەپنى دارىلئېتامدا ئوقۇغان. 1943-يىلى قەشقەر پېداگوگىكا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1956-، 1957-، 1958-ۋە 1981-يىللىرى بېيجىڭدا مەركىزىي ئالىي پارتىيە مەكتىپىنىڭ ماركسىزملىق پەلسەپە، سىياسىي-ئىقتىساد سىنىپىدا ئوقۇغان. 1946-يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. ئىلگىرى-ئاخىر ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىكى ئىلى تېخنىكوم مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى، «ئويغان» گېزىتىدە مۇھەررىر بولغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ بىخەتەرلىك بۆلۈمىدە ئۇيغۇرلارنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ۋە ئىدىئولوگىيە تارىخىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە قاتناشقان. 1950-يىل 1-ئايدىن 1992-يىل 1-ئايغىچە ئۇرۇمچى شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە تارىخى تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئى-

سى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدە-
بىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتو-
نوم رايونلۇق ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتى جەمئىيىتىنىڭ، ئۇي-
غۇر كلاسسىك ئەدەبىيات فوندى جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئىشلار-
غا مەسئۇل مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

مەمتىمىن يۈسۈپ ئىنقىلابقا قاتناشقان چېغىدىن باشلاپلا
ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىەت ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقا-
تى ھاياتىنى باشلىغان. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «تۇنۇگۈن ۋە
بۈگۈن»، «تارىخىي ساۋاق»، «بىلىم ۋە زىيارەت»، «قەشقەر
ساڭا»، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدە-
كى نەزمىي يەشمەسى»، «بەھرام گور»، «دىۋانى مەشھۇ-
رى»، «دىۋانى قىدىر»، «بايياز» (1)، «بايياز» (2)، «ئۇي-
غۇر خەلق ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى» قاتارلىقلار بار.

يۇقىرىقى كىتابلار ئىلگىرى-كېيىن مىللەتلەر نەشرىياتى،
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ۋە قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىدا نەشر
قىلىنىپ تارقىتىلدى. مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق گە-
زىت-ژۇرناللاردا 68 پارچە ئىلمىي ماقالىسى، 76 پارچە شېئە-
رى «بۇلاق»، «تارىم»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبە-
رى»، «غەربىي رايون تەتقىقاتى»، «شىنجاڭ گېزىتى» قاتار-
لىق مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى.

مەمتىمىن يۈسۈپ 1986-يىلدىن 1993-يىلغىچە بولغان
ئارىلىقتا ئامېرىكا، گېرمانىيە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى، لىت-
ۋا قاتارلىق ئالتە دۆلەتتە ئىلمىي زىيارەتلەردە بولۇپ، خەلقئارا-
لىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەرگە قاتناش-

تى ھەمدە بۇ خەلقئارالىق ئىلمىي يىغىنلاردا «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە بايان» ، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى-نىڭ شەرق ۋە غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا» ، «قۇتادغۇ بىلىك» جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى» ، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلىرى-نى ئوقۇغان.

1996-يىلدىن بۇيان 60 نەچچە نەپەر ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسىسنى تەشكىللەپ، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» (13 توم) نامىلىق زور ھەجىملىك كىتابنى تۇنجى يىلدا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، لاتىنچە نەشر قىلدۇرغان. 1992-يىلدىن بۇيان ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسىسلىرىنى تەشكىللەپ ئون ئىككى مۇ-قام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن 60 نەچچە خىل، جەمئىي 77 مىڭ 800 دانە كىتاب نەشر قىلدۇرغان. ئۇ بۇ كىتابلارنىڭ مۇھەررىرلىكىنى، تەھرىر ھەيئەت مەسئۇللۇقىنى ئۇستىگە ئال-غان.

كۆپ يىللاردىن بۇيان مەمتىمىن يۈسۈپ جۇڭگو ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى، ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپىسى قاتارلىق تەتقىقات ساھەلىرىدە قان-تەر ئاق-قۇزۇپ، جاپالىق ئىشلەپ، ئىلىم ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى ۋە يىغىنلىرىنى تەشكىللەپ، قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىپ نەشر-گە تەييارلاپ، كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان، زور نەتىجە يارىتقان. ئۇ تەشكىللىگەن ھەرخىل ئىلمىي يىغىنلار ۋە ئېلان قىلغان ئىلمىي ماقالىلار، نەشر قىلدۇرغان كىتابلار يۇقىرى

ئىلمىي قىممەتكە، ئىجابىي، تارىخىي، رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە، ئىجتىمائىي تەسىرى ياخشى بولۇپ، ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسىسلىرى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى.

مەمتىمىن يۈسۈپ ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۈچۈن كۆپ ئەجىر سىڭدۈرۈپ، جاپالىق تەر ئاققۇزغان ھۆرمەتكە سازاۋەر تەتقىقاتچىدۇر. ئۇ «دۇنيا مەدەنىيىتىدە نەتىجە يارىتقان مەشھۇر كىشىلەر مۇكاپاتى» غا كىرگۈزۈلگەن، «دۇنيا مەدەنىيىتى مەشھۇر كىشىلەر قامۇسى» نىڭ ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان مەسلەھەتچى تەھرىر ھەيئەتلىكىگە تەكلىپ قىلىنغان ۋە «دۇنيا مەدەنىيىتىدىكى مەشھۇر كىشىلەر» ناملىق قامۇستا تونۇشتۇرۇلغان.

مۇندەرىجە

1. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۇنيا تاريخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئون چوڭ مۇتەپەككۇرنىڭ بىرى ..... (1)
2. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان ..... (14)
3. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ غەرب ۋە شەرق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ..... (35)
4. «دىۋان مەشھۇرى» توغرىسىدا ..... (61)
5. تۇنجى قېتىملىق كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ..... (104)
6. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى دۇنياغا يۇزلەندۈرۈش توغرىسىدا ..... (130)
7. ئۇيغۇر 12 مۇقامى توغرىسىدا تەتقىقات ۋە مۇلاھىزە ..... (141)
8. «قۇتادغۇبلىك» ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا ..... (192)
9. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ يېڭى باھارى ..... (208)
10. فاشىزمغا قارشى جۇڭگو ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ شانلىق ئۆتۈقلىرى ..... (217)
11. 12 مۇقام تەتقىقاتىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەسىرىگە دائىر بىرنەچچە مەسىلە ..... (234)

12. 460 يىل ۋە تارىخىي بۇرچىمىز ..... (247)
13. شانلىق مىراس، ئۇلۇغ سوۋغا ..... (257)
14. 16-ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى قىدىر-
خان ياركەندى توغرىسىدا ..... (262)
15. تۇرپان تەتقىقاتى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدا تارىخىي
ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە..... (298)
16. شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى
ئىلگىرى سۈرگۈچى ئەلچى — ماركوپولو ..... (315)
17. شەرەپلىك تەتقىقات، شانلىق ۋەزىپە ..... (327)
18. «بەھرام گور» داستانى توغرىسىدا..... (336)

يۇسۇپ خاس هاجىپ دۇنيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئون چوڭ مۇتەپەككۇرنىڭ بىرى

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۇچ خىل قولىيازما نۇسخىسى تېپىلىپ، 1823-يىلى 1-قېتىم شەرقشۇناس ژائوبېرتنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نى تونۇشتۇرۇپ «ھۆكۈمەت مەلۇماتلىرى» ناملىق توپلامدا ۋە «ئوتتۇرا ئاسىيا» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان ئىلمىي ماقالىسىدىن باشلاپ ھازىرغىچە ۋەتىنىمىز جۇڭگودىكى ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ، خەلقئارادىكى 17 دۆلەتنىڭ 32 تەتقىقات ئورنىدىكى ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ داۋاملىق تەتقىق قىلىپ 13 خىل تىلدا ئېلان قىلغان ئىلمىي ماقالە، كىتاب، تونۇشتۇرۇش تەتقىقاتى، جىلت، فوتو نۇسخا، ھەر خىل بوروشۇرلىرى 1000 پارچىغا يېتىدۇ. مۇشۇ 175 يىل ئىچىدە «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرى ئۇلۇغ جۇڭگو ئۇيغۇر ئالىمى، مۇتەپەككۇر، شائىر، پەيلاسوپ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۇنيا تارىخىدا، ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ 5000 يىللىق تارىخىدا، شەرق مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆتكەن، دۇنياغا مەشھۇر ئاتاقلىق ئون چوڭ مۇتەپپەككۇرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۇنيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئون چوڭ مۇتەپەككۇرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى دەلىللەشتە، بۇلارنىڭ

دۇنيا قارىشىدىكى نۇقتىئىنەزىرى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلىمى، قانۇن، دۇنيانى بىلىش نۇقتىئىنەزىرىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشنىڭ ئۆزى كۇپايە قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىش نەزەرىيە ئاساسى — ئۇنىڭ ساددا ماتېرىيالىستىك، ساددا دىئالېكتىك نۇقتىئىنەزەرلىرى بىلەن مۇجەسسەملەشكەن بولۇپ، تەبىئەتنى بىلىش، جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش ئىدىيىسىنى، غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش لايىھىسىنى مەزمۇن قىلغان، دۇنيانى بىلىشنىڭ مەقسىتى نېمە؟ دېگەن بىر قاتار مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشنى مەقسەت قىلغان. شۇڭا "تۆت تادۇ"[1] يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت قارىشىنىڭ، شۇنداقلا تارىخ قارىشىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان.

60. بۇ تۆت يار ماڭا تۆت تادۇ دەك ئېرۇر،
تۇزۇلسە تادۇ چىن تىرىكلىك بولۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ "تۆت تادۇ"دىن ئىبارەت بۇ ماددا كۆز قارىشى بويىچە "ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى بىر جەريان" دەپ قاراپ، تارىخ قارىشىدا، دۇنيا قارىشىدا ئىلىم-بىلىمنى ئاساس قىلىدىغان كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنى ئالىم 5587-، 5589-يىللاردا ئېنىق كۆرسەتكەن. شۇڭا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىدىن ئالتە ئەسىر كېيىن ياشىغان كوپېرنىككە ئوخشاش "قۇياش مەركەز" قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئارىستوتېلنىڭ "يەر مەركەز" قارىشىنى دادىللىق بىلەن رەت قىلغان.

---

① تادۇ — ماددا، تۆت تادۇ: تۆپراق، سۇ، ئوت، ھاۋا.

ئېنىق جاكارلاشقا بولمىدىغان بىر مەسىلە شۇكى، 17-ئەسىر غەرب دۇنياسىدا "بىلىم كۈچ" تەلىماتىنىڭ ئىجادچىسى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئەنگلىيىلىك پەيلاسوپ فرانسىس بېكوندىن 500 نەچچە يىل بۇرۇن يۇسۇپ خاس هاجىپ "بىلىم كىشىنىڭ ئىقتىدارى" يەنى قابىلىيەت ۋە كۈچ ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت هەقىقەتنى ئېنىق كۆرسەتكەن.

يۇسۇپ خاس هاجىپ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئادەم بىلەن بىلىمنىڭ، بىلىم بىلەن دۆلەتنىڭ، قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ، خەلق بىلەن قانۇننىڭ، خان بىلەن پۇقرانىڭ، قانۇن بىلەن خان، ئەمەلدارلارنىڭ بىر-بىرىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى ساددا دىئالېكتىكا ئۇسۇلى بويىچە يېشىپ بېرىش بىلەن بىرگە، «قۇتادغۇبىلىك» تە بۇ ئالتە مۇناسىۋەتنىڭ بىر-بىرىگە بولغان باغلىنىشى بىر گەۋدە قىلىنىپ، ئۇنىڭ زور هەل قىلغۇچ ئىجتىمائىي ئادالەتكە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى دۆلەتشۇناسلىق ئىلمىي سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇنى 809-، 817-، 818-بېيىتلارنى ئوقۇساق بىلىۋالالايمىز. لېكىن، بۇ ئالتە مۇناسىۋەتنى تارىختا ئۆتكەن بۇيۇك پەيلاسوپلاردىن پلاتون، ئارىستوتېل قاتارلىق ئالىملارمۇ يۇسۇپ خاس هاجىپقا ئوخشاش دۆلەتشۇناسلىق ئىلمىي سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈپ قويالمىغان. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە هەممىدىن مۇهىم ئورۇنىنى تۇتىدىغان ئامىل — ئىجتىمائىي ئادالەتنى ۋە ئىنسانلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈملەرنى ئادىل قانۇن بويىچە ئۆزگەرتىش نۇقتىئىنەزىرىدۇر.

بۇ نۇقتىنىزەر بويىچە ئېيتقاندا: "ھۆكۈمدار ھەرقانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغى قانۇندۇر. ھەممىدىن ئۇلۇغى قانۇننىڭ ئادىل تەتبىق قىلىنىشىدۇر". لېكىن، تارىختا ئۆتكەن ئاتاقلىق پەيلاسوپلاردىن پلاتون، ئارىستوتېل قاتارلىقلارنىڭ مۇشۇ مەسىلىدىكى بەزى كۆز قاراشلىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كۆز قاراشلىرىغا زىتتۇر. پلاتون مۇنداق دەيدۇ: "تەڭ بولمىغانلارغا تەڭ مۇئامىلە قىلىش تەڭسىزلىكتۇر... ئادالەتسىزلىك قىلىش ھۆر (ئازاد) ئادەمگە تېخىمۇ كۆپرەك يارىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ تېخىمۇ كۆچلۈك خوجايىن بولالايدۇ، ئادالەتسىزلىكنى ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزەلىگەنلەر جەمئىيەتنى قولغا ئالالايدۇ ۋە ئەڭ ئەقىللىق كىشىلەر ھېسابلىنىدۇ" (پلاتون: «دۆلەت» تۈركچە تەرجىمىسى، 1-توم، 31-بەت) ئارىستوتېل مۇنداق دەيدۇ: "قۇللار ئەھلى ھاياۋانغا ئوخشايدۇكى، ئىككىلىسىنىڭمۇ جىسمانىي كۈچىدىنلا پايدىلىنىلىدۇ. قۇللار مال-مۈلۈكنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، خوجايىننىڭ مۈلۈكى ھېسابىغا كىرىدۇ... كىشىلەر ئارىسىدا تەڭسىزلىك بولۇش تەبىئىي ئەھۋال. بەزىلىرى ھۆكۈم قىلىش، بەزىلىرى ھۆكۈمگە بويسۇنۇش ئۈچۈن يارىتىلغان" (ئاشنىل: «قەدىمكى يۇنانداكى سىياسىي چۈشەنچىلەر» تۈركچە تەرجىمىسى، ئىستانبۇل نەشرى، 163-بەت) "ھالبۇكى، پلاتون «دۆلەت» ناملىق كىتابىدا قۇللۇقنىڭ زۆرۈرىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمگە ئۇيغۇن ھالەت ئىكەنلىكىنى ياقلايدۇ" (كافسوغلۇ: «قۇتادغۇبلىك» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، 1980-يىل نەشرى، 25-بەت) دەپ كۆرسىتىدۇ.

م. روزنتال. پ. يۇدىن: "پلاتون (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 427-347) سوقراتنىڭ شاگىرتى، ئوبيېكتىپ ئىدېئالىزمنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، ئافىنا ئارستوگراتسىيىسىنىڭ مۇتەپەككۇرى، ئۇنىڭچە ئەبەدىي ئۆزگەرمەس غايىۋى دۇنيا ھەققىي مەۋجۇت بولۇپ، "ئۆزگىرىشچان، ۋاقىتلىق، سېزىۋېلىشقا بولىدىغان دۇنيا — غايىۋى دۇنيانىڭ سايىسىدۇر" (م. روزىنتال. پ. يۇدىن: «قىسقىچە پەلسەپە لۇغىتى» 1973-يىل نەشرى، 33-بەت) دەيدۇ. بۇ سېلىشتۇرما مىسالالاردىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن، ئادالەت، ھەقىقەت مەسىلىلىرىدە قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئەينەن قوبۇل قىلىش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇنى تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش، ئۆز دەۋرى ئەمەلىيىتى ۋە ئۆزىنىڭ ئىلىم جۇغلانمىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يېڭىچە كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇ، ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە قانۇن، دۇنيانى بىلىش ئىدىيىسى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىر پەيلاسوپلىرىنىڭ، دانىشمەنلىرىنىڭ، خان-پادىشاھلارنىڭ، نوپۇزلۇق مۇتەۋەرلەرنىڭ سۆزىنى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى قىلىۋېلىشتەك ئىلاھىيلاشتۇرۇش پەلسەپىسىنى رەت قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تىكى 1680-، 2698-، 4019-، 1681-نەزمىلىرى ئارقىلىق كۆڭزى، مېڭزىلارنىڭ "تۇغما بىلىملىك"، "تۇغما تالانت" نەزىرىيىلىرىگە نىسبەتەن "تۇغما بىلىملىك"، "تۇغما تالانت" ئەمەلىيەتتە بىلىم،

ئەمەلىيەت، ئۆگىنىش، تەربىيە ئارقىلىق تەرەققىي قىلدۇرغانلىقى ۋە يېتىلدۇرغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

تېخىمۇ ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ 1678-، 1681-يىللىرىدا: "ئادەم ئانىسىدىن بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ، بىلىملىك بالا تۇغىدىغان ئانىمۇ يوق؛ بالا ئاندىن بىلىمسىز تۇغۇلۇپ، ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئۆگىنىپ ئاندىن بىلىملىك بولالايدۇ" دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن.

پەلسەپە پادىشاھى دەپ ئاتالغان گېگىل بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى، گېگىل زىددىيەتلەرنى سۈبيېكتىپ مەنىدە ئوتتۇرىغا قويغان. لېكىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ گېگىلدىن پەرقلەنگەن ھالدا قانۇن ۋە زىددىيەتنى ئوبيېكتىپ نەرسە دەپ قاراپ، شەيئىلەر باغلىنىشىنىڭ زىددىيەت ئىچىدە ھەرىكەت قىلدۇرغانلىقىنى قەيت قىلغان. مەسىلەن: گېگىلنىڭ 1821-يىلى نەشر قىلغان «قانۇن پەلسەپىسى» دېگەن كىتابى ئۇنىڭ «روھ پەلسەپىسى» نىڭ 2-قىسمى يەنى «ئوبيېكتىپ روھ» دېگەن قىسمىنىڭ تولۇقلىمىسى بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ ئاخىرىدا گېگىل ئۆز پەلسەپىسىنىڭ ئالىي پرىنسىپىنى يەنى "مۇتلەق ئىدىيە"-پروسسيە پادىشاھى فرىدرىخ ۋېلگېلىم III ۋەدە قىلغان دەرىجە تۇزۇمىدىكى پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈرغۇزۇش تۇزۇمىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى كېرەك، دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئوتتۇرا ئەسىر دەرىجە تۇزۇمىنىڭ تونىنى كىيگۈزگەن. پادىشاھلىق ھاكىمىيەتكە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، خۇشامەت قىلىپ پادىشاھنى "ھەقىقىي ئەۋلىيا، پادىشاھلىق تۇزۇمى دۆلەت تۇزۇمىنىڭ ئالىي شەكلى"

دەۋالغان. دېمەك، گېگىلمۇ "ھەقىقىي ئەۋلىيا" پادىشاھلارنىڭ سۆزىنى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئالىي پرىنسىپى قىلىۋالغان، لېكىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ: ھۆكۈمدارلار ھەرقانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، قانۇن ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلىقى بىلەن ھۆكۈمدارلاردىن ئۈستۈن تۇرۇشى كېرەك، دېگەننى ئۆلچەم قىلغان. قىسقىسى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىملىك ئادەملەرنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشى بىلەن بىلىمسىز ئادەملەرنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، پەرقلەرنى ئەملىي ھادىسىلەر بىلەن باغلاپ تەپسىلىي چۈشەندۈرگىنىگە قارىغاندا ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى مەسىلىسىنى قاراخانىيلار دەۋرى ئەملىيىتىگە ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ تەلىپىگە يارىشا توغرا ھەل قىلالىغان. بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر، دەپ جاكارلىغان نۇقتىئىنەزىرىنىڭ 1821-يىلىدىكى گېگىلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى مۇقەررەر.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋرلىرىدىمۇ دۇنيانىڭ مەنبەسى نېمە؟ روھمۇ ياكى ماددىمۇ؟ دېگەن مەسىلىدە پەيلاسوپلاردا ئىككى خىل كۆز قاراش مەۋجۇت بولغانىدى. مەسىلەن، پېيىر ئابىيار (1079—1142) نومىنالىزم بىلەن رېئالىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشتە نومىنالىزم تەرىپىدە تۇرغان. نومىنالىزم-مەۋجۇدىيەت بىرلەمچى، تەپەككۇر ئىككىلەمچى دېگەن پىكىرنى قۇۋۋەتلەيدۇ. بۇ ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە. دەل مۇشۇ كۆرەشنىڭ ئىككىنچى تەرىپى بولغان رېئالىزم بولسا، تەپەككۇر بىرلەمچى،

مەۋجۇدىيەت ئىككىلەمچى دەپ ھېسابلايتتى. دېمەك، 10-، 11-ئەسىرلەردە روھ بىلەن ماددىنىڭ قايسىسى دۇنيانىڭ مەنبەسى دېگەن مۇنازىرىمۇ داۋام قىلغان. شۇ دەۋردىكى نام ئەلاچىلىقنىڭ "چىن ئەلاچىلىقى"غا قارشى كۈرەشى بىرقانچە ئەسىر داۋام قىلغان بولۇپ، بۇ كۈرەش نەتىجىسىدە مەدرىسە پەلسەپىسىنىڭ پارچىلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلۈپ، يېقىنقى زامان تەبىئىي پەن ۋە ماتېرىيالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈلگەنىدى. لېنىن ئوتتۇرا ئەسىردىكى "نام ئەلاچىلىقى" بىلەن چىنلىق نەزىرىيىسى تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ ماتېرىيالىزمچىلار بىلەن ئىدېئالىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە ئوخشاپ كېتىدىغان جايلىرى بار دەپ كۆرسەتكەن. مۇشۇ تۈپ مەسىلە مۇنازىرە قىلىنىۋاتقان شۇ تارىخىي شارائىتتا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوبىيېكتىپ دۇنيانىڭ مەنبەسى ماددا ئىكەنلىكىنى «قۇتادغۇبىلىك» تە ناھايىتى ئېنىق بايان قىلغان. مەسىلەن:

143. (ئۈچى سۇ، ئۈچى يەل، ئۈچى بولدى ئوت، ئۈچى تۈپراق بۇلاردىن دۇنيادۇر مەۋجۇت)

دېگەن بەيىتلىرىدىمۇ، ھاۋا، ئوت، تۈپراق گەرچە بىر-بىرىگە زىت بولسىمۇ، بىرلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بىر-بىرىگە باغلانغانلىقىنى، تەقەززالىقىنى، بىر-بىرىگە مۇھتاجلىقىنى مۇشۇ تۆت تادۇ بىلەن دۇنيانىڭ، ھاياتنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزى ياشىغان شۇ ئەسىردىكى "نام ئەلاچىلىقى" ئېقىمىدىكىلەرگە ئوخشاشلا خۇداغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىبارەت ئىسلام نۇقتىئىنەزىرىدە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ساددا

ماتېرىيالىزملىق خاھىشقا ئىگە ئىدى. شۇنداقلا ئۇ خۇدا ھەممىگە قادىر دېگەن ئېتىقادتا بولسىمۇ، ئۇ يەنە ئۆز ئەسىرىدە ھاياتنىڭ ماددىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى، ماددىي دۇنيا بولمىغان بولسا ھاياتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتنىڭ ماددىغا باغلىق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت تۆپكى دۇنيا قارىشىنى ئۇنىڭدىن ئالتە ئەسىر كېيىن ياشىغان بەزى ئالىملارمۇ پەلسەپە نۇقتىسىدىن تەكىتلەپ ئۆتكەن. مەسىلەن، كلودئادريان گېلۋېتسى (1715—1771) پەقەت ماددىي نەرسىلەرلا ھەقىقىي مەۋجۇتتۇر، دەپ ئوچۇق ئېيتىراپ قىلغان («ماتېرىيالىزم دېگەن نېمە؟» 1955-يىل نەشرى، 24-بەت). بۇ ئىككى ئالىمنىڭ بەزى نۇقتىئىنەزەرلىرىدە ئوخشىمىغان پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن ماددىنىڭ بىرلەمچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرىدا ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاشلىق بار.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ "ماددا مەنبە" قارىشىنى دۆلەت، قانۇن توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىنى داۋاملىق تەتقىق قىلىپ يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ ئىسپاتلاش ئۈچۈن، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3500-يىللاردىن باشلاپ مىلادىدىن كېيىنكى 1778-يىللارغىچە ئۆتكەن ئالىملارنىڭ 18 پارچە ئەسىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، بۇ ئىككى تۈرلۈك ئىلمىي كۆز قاراش تېخىمۇ كەڭ سېلىشتۇرما بولۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىدىكى ئالاھىدىلىككە بولغان كۆز قارىشىمىز تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. گېرمانىيىلىك ئوتتو ئولبېرت، ۋېنگرىيىلىك ۋامبېرى، ئىتالىيىلىك بومباچى، دانىيىلىك تومسېن،

روسىيىلىك مالوۋ، تۈركىيىلىك سەدرى مەھۇى، دىل ئاچار قاتارلىق ئالىملار «قۇتادغۇبىلىك» كە، يۇسۇپ خاس ھاجىپقا ئىلمىي جەھەتتىن يۇكسەك باھالارنى بەرگەن. (بۇ 18 پارچە ئەسەرنى ماقالەمنىڭ ئەسلىي ئورنىغىلىدا تەپسىلىي كۆرسەتتىم)

قىسقىسى، بۇ 18 پارچە ئەسەر ئىچىدىكى پلاتوننىڭ «دۆلەت»، «جۇمھۇرىيەت»، جون ۋالىنتىننىڭ «خرىستىئان شەھىرى»، كامپانىللانىڭ «قۇياش شەھىرى»، تودۇر ھېرزىلنىڭ «ئەسكى يېڭى يۇرت»، جى ئان بودىننىڭ «ئالتە كىتابتا جۇمھۇرىيەت»، ق ئى ۋىليامنىڭ «تەڭرىنىڭ سىياسىتى»، ۋىلىيام بادوۋىننىڭ «ئىدارە قىلغۇچىلار ئۈچۈن ئەينەك»، «پەزىلەتلىك شەھەر ھەققىدە»، «پازىل شەھەر ئىمپېرىيىسى» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەردە ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى شەھەر، دۆلەت توغرىسىدا ئەمەس، بەلكى ئارزۇ قىلغان "غايىۋى دۆلەت" توغرىسىدا يۇكسەك تەپەككۇرلار يۇرگۈزۈلگەن.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 5-، 6-ئەسىرلەردە ياشىغان قەدىمكى جۇڭگو پەيلاسوپلىرىدىن لاۋزى بىلەن كۇڭزى، قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل، «ئوتتۇرا ئەسىر ئارىستوتېلى» دەپ شۆھرەت قازانغان ئەبۇ نەسىر فارابى ۋە ئىبىن سىنا قاتارلىقلارمۇ بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان ۋە نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغانىدى. بۇنىڭغا ئارىستوتېلنىڭ «پولىتىكا»، فارابىنىڭ «ئەس سىياستول مەدىنە» (دۆلەت سىياسىتى ھەققىدە)، ئىبىن سىنانىڭ «كىتابۇس سىياسەت» ناملىق ئەسىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە. لېكىن، مەيلى ئارىستوتېل ۋە مەيلى

فارابى بولسۇن، مەيلى يۇقىرىدا ئېيتىلغان 18 كىتابنىڭ ئاپتورلىرى بولسۇن دۆلەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بىر "غايىۋى دۆلەت" سىخېمىسىدا ئەكس ئەتتۈرگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: "قەلەم تۇتقۇچى" ۋەزىرلەر بىلەن "قىلىچ تۇتقۇچى" ئەسكەر باشلىقلىرى "خەلق ئارىسىدىن چىققان ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانلاردىن تاللاپ ئېلىنىشى لازىم"لىقىنى تەكىتلىسە (2422-بەيىتقا قارالسۇن)، فارابى بۇ مەسىلىدە پلاتون بىلەن ئارىستوتېلنىڭ قاراشلىرىغا ياندىشىپ، «پەزىلەتلىك شەھەر ھەققىدە» دېگەن كىتابىدا "پازىل شەھەر رەئىسى"نىڭ يارىتىلىشتىن (تۇغما ھالدا) شۇنىڭغا لايىق شەرتلىرى بولۇشى كېرەكلىكىنى، يەنى تەبىئىتى ۋە يارىتىلىشى ئېتىبارى بىلەن رەئىسلىك ئىدىيىسى بولۇشى لازىم دېگەن، لېكىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولسا، توغرىدىن توغرا قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ياخشىلاش ۋە مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە، مەۋجۇت تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىش ۋە ئۇنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇش پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيە سىستېمىسىنى نىزامۇل-مۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» ناملىق ئەسىرى، مەۋلانا ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفىنىڭ «ئەخلاقۇل-مۇھسىنىن» ناملىق ئەسىرى، ئەبۇرەيھان بىرۇنىنىڭ «جەۋاھىرنامە» ناملىق ئەسىرى، فارابىدىن ئەتتارنىڭ «ئىلاھىنامە» ناملىق ئەسىرى ۋە نىزامى گەنجىۋىنىڭ «پەنج گەنج» ناملىق ئەسىرى بىلەنمۇ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ "بىلىم ئەخلاق، ئىنسانپەرۋەرلىك ـــ ئىنسانىيەتنىڭ قىممەتلىك پەزىلىتىدۇر" دېگەن كۆز قارىشى

«قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت 13 مىڭ 291 مىسرالىق بۇيۇك داستاندا خېلى سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيە سىستېمىسىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بەزى ئەسەر، بەزى مۇتەپەككۇرلەر بىلەن سېلىشتۇرساق بۇ زاتنىڭ ئۆز زامانىسىنىڭ رېئال ھاياتىدىن ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىدە تۇرغان بۇيۇك مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرەلەيمىز.

بۇ مۇتەپەككۇر ۋە پەيلاسوپ ياشىغان دەۋرنىڭ خاراكتېرلىك بەلگىسى ئۇچ تەرەپكە مەركەزلىشىدۇ: 1. ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ ئامىللىرى كۈنسايىن كۈچەيگەن 2. شامان، مانى، بۇددا دەۋرلىرىدە شەكىللەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرى ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلىغان ھەمدە زور سالماقنى ئىگىلىگەن 3. تىل-يېزىق، ئەدەبىيات ۋە باشقا ساھەلەردە ئەرەب ئاسسىلاتسىيىسىگە قارشي كەسكىن كۈرەش مەيدانىغا كەلگەن دەۋر ئىدى.

ئىنسانلار ئۇزاق زامانلار داۋامىدا ئۆزىنىڭ بارلىق ئەنئەنىلىرىنى، جۇملىدىن تارىخي، ئىلمي، مەدەنىي مىراسلىرىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرۇشنىڭ يولىنى بىلىمدىن ۋە بىلىم ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇشتىن تاپقان. شۇڭا يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت باشقۇرىدىغان ئادەملەرنىڭ بىلىملىك بولۇشىنى تەلەپ قىلغان. بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ 2633-، 262-، 263-قاتارلىق شېئىرلىرىدا بىلىملەر ئىچىدە ھەندەسە (گېئومېتىرىيە)، ئىلمي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە)، ماساھە (يەر يۈزىنى ئۆلچەش ئىلمى)، ھېساب، تىل ئىلمى، ئەدەبىيات ۋە

باشقا ھەر خىل ئىلىملەرنى ئۆگىنىشنى تەلەپ قىلغان. ئەگەر ھۆكۈمرانلار بۇ ئىلىملەرنى ئۆگەنمىسە، بىلىملىك بولمىسا، خەلقنى بەخت-سائادەتكە ۋە خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈرەلمەيدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. شۇنداقلا 1214-ۋە 1294-يىللاردا ئۆتكەن ئىنگلىز مۇتەپەككۇرى روجېر بېكونمو "بارلىق ئىلىمنىڭ مەقسىتى — ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن ھۆكۈم سۈرۈش ھوقۇقىنى كېڭەيتىش ۋە ئىنسانلارنىڭ بەخت-سائادىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت" دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. («ماتېرىيالىزم دېگەن نېمە؟» 1955-يىل نەشرى، 29-، 26-بەتلەر.)

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ پەيلاسوپ شائىرلا ئەمەس، بەلكى رېئالىست مۇتەپەككۇردۇر. ئۇ ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان بىرمۇنچە مەسىلىلەرنى ساددا ماتېرىيالىزمچە كۆز قاراش بىلەن ساددا دىئالېكتىك تەپەككۇر شەكلىدە تەتقىق قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان. چۈنكى، ئۇ ئۆزى ياشىغان شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئەھلىيىتىگە قاتنىشىپ ھەر خىل ئېقىملارنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى بىلىپ چىقالىغانلىقتىن، دىنىي كۆز قاراش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان.

دېمەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قەدىمىي ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىي ئىلمىي ماتېرىياللار ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان سېلىشتۇرما بويىچە ئۇلۇغ جۇڭگو ئۇيغۇر ئالىمى، مۇتەپەككۇر، شائىر، پەيلاسوپ يۇسۇپ خاس ھاجىپنى دۇنيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئون چوڭ مۇتەپەككۇرنىڭ بىرى دەپ قاراشقا ھەقلىقمىز.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ھەيكەلتاراشلىق، نەققاشلىق، رەسسامىلىق، بىناكارلىق، ئۇسسۇل، مۇزىكا، ئەدەبىيات، تىياتىرچىلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ساھەلەردە زور ئىجادكارلىق بىلەن ئېسىل مەدەنىيەت، سەنئەت ئۇنچىلىرىنى يارىتىپ، جۇڭگو مەدەنىيىتى تارىخىغا ئۇلۇغ تۆھپىلەرنى قوشقان. شۇنداقلا ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنىمۇ بېيىتقان. ھازىرغىچە شىنجاڭدا ساقلىنىۋاتقان مىڭئۆيلەردىكى تام سۈرەتلەر، داۋاملىق تېپىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار، ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ قامۇسى دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان 12 مۇقامدىن ئىبارەت مول مۇزىكا بايلىقى، خەلق ئاغزىدا ۋە كىتابلاردا ساقلىنىپ قالغان سانسىز ھېكايە-چۆچەك، ماقال-تەمسىل، شېئىر-قوشاق قاتارلىق خىلمۇخىل ئەدەبىي مىراسلار شۇنىڭدەك ئورخۇن-يېنىسەي بويلىرىدىكى مەڭگۈ تاشلار، قوچو ئىدىقۇت دەۋرىگە مەنسۇپ ئۇيغۇر بۇددا يازما ئەدەبىياتى، قاراخانىيلار دەۋرىگە مەنسۇپ مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» قاتارلىق چوڭ تېپىكى تىل-ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى قاتارلىقلار ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ

ئۇزۇن تاريخقا ۋە ئاجايىپ مول مەزمۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

مەزكۇر ماقالىدە، ئۆزۈمنىڭ يۇزەكى چۈشەنچەم بويىچە، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتمەكچىمەن.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتنىڭ باشلىنىش تارىخى

مەملىكىتىمىزدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىغا ئوخشاشلا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمۇ مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى—فولكلوردىن بارلىققا كەلگەن ھەمدە شۇ تۈپراقتا راۋاجلانغان. شۇڭا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، سۆزنى تەبىئىي يوسۇندا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۇزاق تارىخىي مەنبەگە، مول مەزمۇنغا ئىگە، دەپ يېغىنچاقلاش پۈتۈنلەي مۇمكىن. يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ۋە كېيىنكى خۇيغۇ، خۇيگۇ دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە، ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان بىرمۇنچە داستان، قوشاق، ھېكايە، چۆچەك، ماقال-تەمسىل، ئەپسانە-رىۋايەتلەر ئەۋلادمۇ ئەۋلاد، دەۋرمۇ دەۋر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. «ئوغۇزنامە»، «ئەرگىنەقۇن داستانى»، «ئالىپ ئەرتۇڭا» قاتارلىقلار سان-ساناقسىز ئۇيغۇر خەلق ئېغىز

ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىدۇر. «ئوغۇزنامە» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسى XIII ئەسىردە ھازىرقى تۇرپاندا تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەيدانغا كەلگەن كونكرېت يىلىنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ داستاننىڭ مەزمۇنى ۋە ئوغۇزخان ھەققىدىكى تەسۋىرلەرگە قاراپ، ئۇنىڭ باشلانغۇچ جامائىنىڭ مەلۇم مەزگىلىدە مەيدانغا كەلگەنلىكىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. داستاندا ئوغۇزخان ھەققىدىكى تەسۋىرده: "...ئوغۇزنىڭ پۈتلىرى ئۆكۈز ئايىغىدەك، بېلى بۆرىنىڭ بېلىدەك، كۆكسى بولسا ئېيىقنىڭ كۆكسىدەك ئىدى. بەدىنىنىڭ ھەممە يېرى تۈكلۈك ئىدى..."، "...ئوغۇزخاننىڭ چېدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق نۇر چۈشتى، نۇر ئىچىدىن كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق يوغان بىر ئەركەك بۆرە پەيدا بولدى..." دېيىلگەن ۋە شۇ كۆك بۆرىنىڭ ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرىدە ئۇنىڭغا يول باشلاپ ماڭغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخان ھەر قېتىمقى يۇرۇشلىرىدە غەلىبە قىلغانلىقى ئېيتىلغان. بۇنىڭدىن «ئوغۇزنامە» نىڭ ئۇيغۇرلار تېخى توتېم دەۋرىدە ياشاۋاتقان چاغلاردا مەيدانغا كەلگەن ئېغىز ئەدەبىياتى ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىكى تارىخىي مەنزىرىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئولۇغ تىلشۇناس ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە «ئالىپ ئەرتۇڭا» داستانىدىن مەلۇم پارچىلار كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭدا، «ئالىپ ئەرتۇڭا» دېگەن قەھرىمانىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ھازىرقى قەشقەرنى ئۆزىگە ئوردا قىلغانلىقى، شۇنىڭ

ئۇچۇن قەشقەرنىڭ قەدىمكى زامانىدا «ئوردۇكەنت» دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن. بۇنىڭدىن «ئالىپ ئەرتۇڭا» داستانىنىڭ XI ئەسىردىن بۇرۇنلا تارقىلىپ يۇرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى مىسال ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆچلۈك ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل نەمۇنىلىرىدىن بولغان «ئوغۇزنامە» ۋە «ئالىپ ئەرتۇڭا» داستانلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ سەرخىللىرى بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى كېيىنكى چاغلاردا مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىغىمۇ مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن. «ئوغۇزنامە» يىراق قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ ئەدەبىي ئەسىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن مول مەزمۇنغا، مۇرەككەپ سۈژېتقا ئىگە بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۇسلۇبى جەھەتتىمۇ گۈزەل، تىلى ئىخچام بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكلىرىگە كېيىنكى يازما ئەدەبىيات ئىجادىيىتىدىمۇ ۋارىسلىق قىلىنغان، مەسىلەن، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا كۆپىنچە نەسرىي بايان ئۇسۇلى قوللىنىلىش بىلەن بىرگە نەزمىي قىستۇرمىلارمۇ ئۇچرايدۇ. «ئوغۇزنامە» دىمۇ شۇنداق. بۇ، «ئوغۇزنامە» ئۇسلۇبىنىڭ كېيىنكى شائىرلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «ئوغۇزنامە» نىڭ تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشايدىغان جايلىرى بار. «ئالىپ ئەرتۇڭا» داستانىنىڭ كېيىنكى يازما ئەدەبىياتلارغا بولغان تەسىرىمۇ ئوخشاش. ئالىپ ئەرتۇڭا ئۇرۇشتا قۇربان بولغاندىن

كىشىنى، خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە قايغۇرۇپ ئوقۇغان مەرسىيىلىرىدىن بىر قىسمى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» كە كىرگۈزۈلگەن. مەسىلەن:

ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ،
ئېسىز ئاڑۇن قالدىمۇ.
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

بۇ مەرسىيىلەر ئۆزىنىڭ تۇزۇلۇشى، تىل ۋە ئۇسلۇبى جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىغا شۇنچىلىك يېقىنكى، ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئايرىم سۆزلەر (مەسىلەن: ئېسىز، ئاڑۇن، ئۆزلەك) نىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان قىسمىنى ھازىر ئاددىي ئۇيغۇر دېھقانلىرىمۇ چۈشىنەلەيدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن «ئوغۇزنامە»، «ئالىپ ئەرتۇڭا»، «ئەرگىنە قۇن داستانى» قاتارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ كېيىنكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتقا ھەمدە ئۇيغۇر تىلىغا نەقەدەر روشەن تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، بولۇپمۇ «ئوغۇزنامە»، «ئالىپ ئەرتۇڭا»، «ئەرگىنە قۇن داستانى» غا ئوخشاش ئېسىل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىش، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقىنى ئېچىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر يازما

ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ داستان ئىجادىيىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى تەتقىق قىلىش، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىي تىلىنى تەتقىق قىلىش ھەمدە ئۇيغۇرلار ۋە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى باشقا مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى تارىخى، ئېتنوگرافىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە. مانا شۇ سەۋەبلىك، «ئوغۇزنامە» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسى تېپىلغاندىن كېيىن، ئۇنتۇرا ئاسىيا تارىخچىسى ئەبۇ غازى باھادىرخان 1606- يىلى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان «شەجەرەئى تۈرك» دېگەن كىتابىدا ئۇنىڭ بىر قىسمىنى بايان قىلغان. 1915-يىلى غەرب ئالىملىرى «ئوغۇزنامە» نىڭ نېمىسچە قىسقارتىلغان تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئەسەر ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغاپ، بىرمۇنچە ئىلمىي ماقالە ۋە كىتابلار يېزىلغان.

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئەنە شۇ مول ۋە رەڭگارەڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىمۇ مەيدانغا كەلدى. Ⅷ ئەسىردىكى «تۇنيۇقۇق» ۋە «كۆل تېكىن» ئابىدىسى قاتارلىق مەڭگۈ تاشلاردىكى خاتىرىلەر ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان يازما ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى نەمۇنىلىرى دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «تۇنيۇقۇق» ئابىدىسىنى ئالساق، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى دېگۈدەك نەزمىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان، ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان ماقال-تەمسىللەر ئۇچرايدۇ. بۇ پاكىتلار بىر تەرەپتىن، يازما ئەدەبىياتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مەنبە جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە، يەنە بىر

تەرەپتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ كەم دېگەندە VIII ئەسىردىلا يازما ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان ۋەتىنىمىزنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ياشاپ كەلمەكتە. تارىخىي سەۋەبلەر ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىت تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇرلار شىنجاڭدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشىغان تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەدىمكى مىللەتلەر ياكى قەبىلىلەر بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۇزاققىچە ئۆزئارا قويۇق ئالاقىدا بولۇپ كەلگەنلىكى ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئۇچۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بىرمۇنچە داستان، قوشاق، ھېكايە، چۆچەك، ماقال-تەمسىل قاتارلىق تۈرلەر مۇئەييەن شەكىل، ئۇسۇل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان مىللەتلەر ياكى قەبىلىلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغان ھەتتا پۈتۈنلەي ئوخشايدىغان جايلىرىنىڭ بولۇشى تەبىئىي. مەسىلەن «ئوغۇزنامە»، «ئەرگىنە قۇن داستانى» ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي مىراسى بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىمۇ بىر قەدەر چوڭ تەسىرگە ئىگە. شۇنىڭدەك «ئالىپ ئەرتۇڭا» داستانىدىكى قەھرىمان شەخس ئالىپ ئەرتۇڭا، قەدىمكى پارس ئەدەبىياتىدا "ئافراسىياپ" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. بۇيۇك پارس شائىرى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» دېگەن ئەسىرىدە ئافراسىياپ بىر قەھرىمان شەخس سۈپىتىدە پۈتۈن داستاننىڭ مۇھىم قىسمىنى تەشكىل قىلغان. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ۋە يازما ئەدەبىياتنى تەتقىق قىلىشتا، ئۇلارنىڭ

ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى بىلەن بولغان ئۆزئارا تەسىرىگىمۇ ئەھمىيەت بېرىش لازىم. كېيىنكىسىگە سەل قاراش مۇڭاپىق ئەمەس، ئەلۋەتتە. لېكىن ئالدىنقىسىغا سەل قاراش—غولىنى تاشلاپ، شاختا ئېسىلىش بولۇپ، ئۇ مىللىي ئىنكارچىلىق يولىغا ئېلىپ بارىدۇ، بۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم.

يازما ئەدەبىياتنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان دەۋرى

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، يەنى ئېلىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ يىللىرىدىن جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شىنجاڭ، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بەزى رايونلىرىدا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى يەرلىك ھاكىمىيەت مەيدانغا كەلگەن ۋە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىدى. 360 يىل داۋام قىلغان بۇ ئۇزۇن دەۋر جەريانىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، بىر تۈركۈم نامايەندىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە يازما ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر مەيدانغا چىققانىدى.

قاراخانىيلار خانلىقىدىن ئىلگىرى قۇرۇلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىي مۇڭەپپەقىيەتلەر تەرجىمە ئەسەرلەردە

گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ دەۋردە، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر تىل ئالىملىرى ۋە ئەدىبلەر خەنزۇچە، سانسكرىتچە يېزىلغان بىرمۇنچە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ھەمدە بۇددا ئىلمى، پەلسەپە، تىبابەت، ئاستىرونومىيىگە دائىر ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان؛ يەنە سانسكرىتچە، تۇخارچە بەزى ئەسەرلەرنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىن تىلغا ئېلىشقا ئېيىتىشقا ئەرزىيدىغىنى بەشبالىق (ھازىرقى جىمىسار) لىق سىكۈتۇسەلى توتۇك خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «ئالتۇن يارۇق» قاتارلىق ئەسەرلەردۇر. «ئالتۇن يارۇق» بۇددا رىۋايەتلىرى ۋە بۇددا ئەقىدىلىرى بايان قىلىنغان يىرىك ئەدەبىي ئەسەر بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ ھازىرغا قەدەر تېپىلغان خەنزۇچە، سانسكرىتچە، تۇخارچە نۇسخىلىرىغا قارىغاندا بىر قەدەر تولۇقراق بولغىنى ئەنە شۇ سىكۈتۇسەلى توتۇك تەرىپىدىن ناھايىتى زور ئەدەبىي ماھارەت ۋە يۇكسەك تىل سەنئىتى بىلەن تەرجىمە قىلىنغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدۇر. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ۋە تەرجىمە ئۇستىلىرى يەنە «چاستانى ئىلىگ‌بەگ»، «مائىترى سىمىت» نى تۇخار تىلىدىن خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تىللىرىغا تەرجىمە قىلغان. ئالدىنقىسىدا چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرى مەدھىيىلەنگەن بولۇپ، پۈتۈن ئەسەردە رىۋايەتتىكى بۇ قەھرىمانىنىڭ ياۋۇز جىن-شەيتانلار بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئەلنى ئازاب-ئوقۇبەت ۋە بالايى-ئاپەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغانلىقى، يىغىپ ئېيتقاندا، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق بىلەن ياۋۇزلۇق ئوتتۇرىسىدا قاتتىق كۈرەش ئېلىپ بېرىلغانلىقى، ئاخىردا يورۇقلۇق ۋە ياخشىلىقنىڭ

قاراڭغۇلۇق ۋە ياۋۇزلۇق ئۇستىدىن غەلىبە قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «مائىترى سىمىت» بۇددا دىنىي ھېكايىلىرى مەزمۇن قىلىنغان سەھنە ئەسىرىدۇر، ھازىر مەملىكىتىمىزدە ساقلىنىۋاتقان «مائىترى سىمىت» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەڭ مۇكەممەل تەرجىمە نۇسخىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ تەرجىمە ئەسەرلىرى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئۆرنەكلىك ۋە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. شۇنداقلا، شۇ زامانىدىكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ ئەسەرلەر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى بىر خىل بايلىق ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ئەسەرلەر ئۆزىنىڭ تىل ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرىكى ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەرجىمە جەھەتتە زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن شۇنداقلا نۇرغۇن شائىرلار يېتىشىپ چىققان. مەسىلەن: ئاپرىنچۇرتېكىن، كۈلتارقان، ئاسىغ توتۇق، قالىم كەيشى، سىلىغ تېكىن (ئايال) قاتارلىقلار شۇلار ئىچىدىكى كۆرۈنەرلىك نامايەندىلەردۇر. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سىكقۇسەلى توتۇق ئاتاقلىق تەرجىمان بولۇش بىلەنلا قالماستىن، ھەم شائىر، ھەم تىلشۇناس ئىدى، ھەتتا شۇ دەۋر خانلىقىنىڭ خانى كۈن چىت ئىدىقۇدمۇ داڭلىق شائىر ئىدى. مانا

بۇلاردىن قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يازما ئەدەبىياتنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قاراخانىيلار خانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە بۇددا دىنىنىڭ تۇسى بارغانسېرى سۇسلىشىپ، ئىسلام دىنىنىڭ تۇسى كۈندىن-كۈنگە قويۇقلاشتى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئىشلىرى مۇسۇلمانچە دەرىجىدە راۋاجلىنىش بىلەنلا قالماستىن، ئەدەبىيات-سەنئەت جەھەتتىمۇ ئالاھىدە گۈللىنىش بولدى. «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» قاتارلىق يۈيۈك ئەسەرلەر قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى كۆرسىتىدىغان نامايەندىلەردۇر. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى مەشھۇر سىياسىيون، مۇتەپەككۇر، ئالىم، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1069-يىلى قەشقەردە يېزىپ پۈتتۈرگەن «قۇتادغۇبىلىك» شۇ دەۋردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىش بىلەنلا قالماستىن، ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتكۈل ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىكى بىر پارلاق نامايەندە ئىدى. بۇ داستان 85 باب، 13 مىڭ 290 مىسرا شېئىر، ئۇچ قەسىدىدىن تۈزۈلگەن. شائىر داستاندا شۇ زامانداكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن ئۆزىنىڭ غايىسى ۋە ئىستىكىنى ئىپادىلىگەن. بىز بۇ ئەسەردىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە، تارىخ، دىن، دۆلەت، جەمئىيەت، قانۇن، مائارىپ، ئائىلە، ئەخلاق، تىببابەت، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە،

دىپلوماتىيە، تىل، ئەدەبىيات، فولكلور، دراماتورگىيە، ھەربىي ۋە ئىقتىساد جەھەتلەردە كەڭ بىلىمگە ئىگە ئالىم ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرۈۋالالايمىز. شۇڭا، بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتۇپلا قالماستىن، بەلكى قەدىم زامانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئىي پەن، ئىجتىمائىي پەن ۋە پەلسەپە جەھەتتىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ئىنتايىن قىممەتلىك ھۆججەتمۇ ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ياشىغان ئەدىب ئەخمەت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» ناملىق دىداكتىك داستانى «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن نامايەندىلىك قىممەتكە ئىگە يەنە بىر مەشھۇر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي تېمىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا بىلىم، ئەخلاق، ئىنسانپەرۋەرلىك، ھەق-ئادالەت، ئەقىل-پاراسەت، مەرتلىك-قەھرىمانلىق، ھەقىقىي سۆيگۈ-مۇھەببەت تەرغىپ قىلىنغان، زۇلۇم-زورلۇق، نەپسانىيەتچىلىك، پەسلىك، رەزىللىك، ۋاپاسىزلىق قاتارلىق يامان ئىللەتلەر رەھىمسىز پاش قىلىنغان. تىل ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇب جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك، لېكىن ئۇنىڭ بىرمۇنچە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. بۇ ئىككى ئەسەر ئەنە شۇنداق تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولغاچقا، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىغان، بۇ ھەقتە بىرمۇنچە تەتقىقاتلارمۇ ئېلىپ بېرىلدى ۋە

بىر قاتار ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. 1979-يىلدىن بۇيان، مەملىكىتىمىزدە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ خەنزۇچە قىسقارتىلغان تەرجىمىسى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىي شەرھىسى نەشردىن چىقتى، خەنزۇچە تەرجىمىسىمۇ نەشر قىلىندى. «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» نىڭ تۇنجى ئىلمىي تەتقىقاتى ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇنىڭ ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى نەسرىي نۇسخىسىمۇ نەشر قىلىندى.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «قۇتادغۇبىلىك» تىن كېيىنرەك يېزىپ چىقىلغان چوڭ تېپتىكى لۇغەت بولۇپ، ئۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ تىلشۇناسلىق جەھەتتىكى يۈكسەك مۇۋەپپەقىيىتى ھېسابلىنىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى بۇ گىگانت ئەسەرنى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ياكى قەبىلىلەر ياشايدىغان كەڭ زېمىندا تىل تەكشۈرۈش پائالىيىتىگە كىرىشىپ، تۈركىي تىل دىئالېكتلىرىنى، ماقال-تەمسىل، قوشاقلارنى ۋە قەدىمكى زامانغا مەنسۇپ بىرمۇنچە داستان پارچىلىرىنى توپلىغان ھەمدە ئۆزىنىڭ بۇ ئەسەرنى باغداد شەھىرىدە يېزىشتەك پايدىلىق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، تۈركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. مۇشۇ ئاساستا، ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سەرپ قىلىپ، كەڭ ۋە مول مەزمۇنغا ئىگە، ئۆز دەۋرىنىڭ مۇكەممەل قامۇسى دېيىشكە مۇناسىپ بۇ گىگانت ئەسەرنى يېزىپ چىققان. ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن ئەدەبىي پارچىلار (نەزمىي ۋە نەسرىي پارچىلار، ماقال-تەمسىل، قوشاقلار) قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم

ئەھمىيەتكە ئىگە؛ تىل نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپلا قالماستىن، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئۇلگىسى بولۇپمۇ هېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى خانلىق دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردىكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى، تەرجىمە ئەسەر، داستان ئىجادىيىتى جەھەتتە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىپلا قالماستىن، بەلكى پروزا ۋە رومانچىلىقتىمۇ ئۆز دەۋرىدىكى ئەدەبىيات مۇنبىرىدىن مەلۇم ئورۇن تۇتقان. بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر ئالىمى نەسرىدىن رابغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. بۇ ئەسەردە شەرق دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان قەدىمكى زامانغا ئائىت هەر خىل ۋەقەلەر— پەيغەمبەرلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە تارىخىي رىۋايەتلەر ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىپ، بۇلار تارىخىي غايىۋى شەخسلەرنىڭ پائالىيىتىگە بىرلەشتۇرۇلگەن هالدا تېپىك ئوبرازلارنىڭ ياردىمى بىلەن جانلىق ئەكس ئەتتۈرۇلگەن. بۇ ئەسەردىكى ۋەقەلەر كۆپىنچە زەبۇر، تەۋرات، ئىنجىل، قۇرئان قاتارلىق كىتابلاردىن ئېلىنغاچقا، مەزمۇن جەھەتتە قويۇق دىنىي تۈس ۋە ئەپسانە خاراكتېرىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەدەبىي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن، ياخشىلىقنى تەرغىب قىلىپ، يامانلىقنى سۆكۈش، كىشىلەرگە غايە ۋە ئۈمىد بەخش ئېتىش جەھەتلەردە يەنىلا تۆۋەن چاغلاشقا بولمايدىغان تارىخىي قىممەتكە ئىگە، بولۇپمۇ ئۇ ئەدەبىي ئۇسلۇب ۋە تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە

ئۇلارنى راۋاجلاندۇرغان، شۇڭا، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا ئۆزىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان. «قىسسەسۇل ئەنبىيا» «قۇتادغۇبىلىك» تىن 250 يىل كېيىن دۇنياغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەدەبىي تىلى «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنىڭ شۇ چاغدىمۇ يەنىلا ئەدەبىي تىل بولۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆچلۈك ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا، «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىمۇ زور قىممەتكە ئىگە.

چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىنى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىغان دەۋرى دېيىلسە، ئۇ ھالدا چاغاتاي دەۋرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىنىڭ تازا گۈللىنىپ راۋاجلانغان دەۋرى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ دەۋر ئادەتتە «چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇنداق دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاساسچىسى چىڭگىزخان ئۆز ئوغۇللىرىغا زېمىن تەقسىم قىلىپ بېرگەندە، ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا غەربىي رايونىنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن، ئۇ، يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ بىر تۈتاش رەھبەرلىكىدىكى چاغاتاي خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋر، تارىختا "چاغاتاي دەۋرى" دەپ ئاتالغان. بۇ خانلىق تەۋەسىدە خاقانىيە تىلى (قەشقەر تىلى)

ئاساسىي تىل بولۇپ، بۇ تىل "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتالغان. مۇشۇ تىلدا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەرمۇ "چاغاتاي ئەدەبىياتى" دەپ ئاتالغان.

بۇ دەۋردە، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلانغان. بۇ خانلىق تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدىن نۇرغۇنلىغان مەشھۇر ئەدىبلەر، شائىرلار مەيدانغا كەلگەن. سەككاكى، لۇتفى، ئەمرى، گادايى، ئاتايى، مەھەممەت خارەزمى، يەقىنى قاتارلىقلار شۇلارنىڭ نامايەندىلىرىدۇر، بولۇپمۇ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرى شۇ دەۋردىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يېتىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا يەنە بىر مۇساپە كۆرسەتكۈچى بولۇپ قالدى. چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىلگىرىكىگە قارىغاندا نۇرغۇن ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلار بولدى. بۇ ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلار ئاساسەن مۇنۇ ئىككى تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرسى، ئەسەرلەرنىڭ شەكلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى تېخىمۇ كۆپەيدى ۋە تېخىمۇ ئوبرازلاشتى. بۇ دەۋردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىدا، لىرىك داستانلار ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ گۈللەنگەندىن باشقا، ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا ئىسلام-مەرىپەت، ئەخلاق-پەزىلەت، ئادىل قانۇن تەشۋىق-تەرغىپ قىلىنىپ، كىشىلەرنى دەۋر روھىغا ئۇيغۇن بولغان ئىدىيە، ئەخلاق مىزانلىرىغا ئۇندەش ئاساسىي تېما قىلىنغان. لېكىن ئىپادىلەش شەكلى ۋە ئۇسۇلى جەھەتتە ئىلگىرىكى كۆپىنچە پەند-نەسىھەت ئۇسۇلى قوللىنىلىشتىن، تېخىمۇ ئوبرازلىق بولغان ئەدەبىي ۋاستىلەر قوللىنىلىشقا يەنى

بەدىئىي سۈژىتلىق داستان، غەزەل ۋە قەسىدە، مۇخەممەس، مۇسەددەس، تەرجىئىبەند، مۇسەممەن، رۇبائىي ژانىرلىرى قوللىنىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئەسەرلەرنىڭ ئەدەبىي تۈسى تېخىمۇ قويۇقلىشىپ، شېئىرىيەت گۈلزارىدا بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىشتەك گۈزەل مەنزىرە بارلىققا كەلدى. بۇ، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرىدۇر. لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى بىلەن باشقا ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ غەزەللىرى مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەت ئىپادىلەنگەن ئېسىل گۈل دەستىلىرىدۇر. يەنە بىرسى، بۇ دەۋردە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش ئەھۋالى بارغانسېرى روشەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن چەت ئەللىنىڭ ياخشى نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش مەسىلىسى كېلىپ چىقتى. بۇ جەھەتتە، ئۇلۇغ مۇتەپپەككۇر، شائىر ئەلىشىر نەۋائى زور تۆھپە ياراتتى. ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىللە، قوبۇل قىلىش ۋە ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىنى ئوبدان ھەل قىلىش ئۈچۈن، يەنە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىنىمۇ ئېلىپ باردى. مەسىلەن، ئۇ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» (ئىككى تىل ھەققىدە مۇھاكىمە) دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ چىقىپ، تۈركىي تىل بىلەن پارس تىلىنىڭ ئارتۇقچىلىق ۋە يېتىشسىزلىك تەرەپلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق پارس تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىگە باي تىل ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك تۈركىي تىلىنىڭمۇ ئىپادىلەش كۈچى جەھەتتە پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى

نامايان قىلدى. بۇ، ئۇيغۇر تىلىنى ئەدەبىي تىل قىلغان چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ هاياتىي كۈچىنى ئىلگىرىلەپ جارى قىلدۇرۇش جەھەتتىمۇ غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ شائىرلىق سۈپىتى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قوغدىغۇچى ئالىم سۈپىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا يۇقىرى ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي رايون تارىخىدىكى مەۋجۇتلۇقى ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن خاقانىيە تىلى (قەشقەر تىلى) نى ئاساسىي گەۋدە قىلغان چاغاتاي تىلى تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملىق قوللىنىلدى، شۇڭا، كىشىلەر چاغاتاي خانلىقى مەۋجۇت بولۇشتىن قالغاندىن كېيىنمۇ چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى تىلدا يازغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يەنىلا "چاغاتاي ئەدەبىياتى" دەپ ئاتاپ ئادەتلەنگەن. شۇڭلاشقا، "چاغاتاي ئەدەبىياتى" دېگەن بۇ ئۇقۇم چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋۇجۇدقا كېلىشتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

XVI ئەسىردىن باشلاپ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، قەشقەر ۋە يەكەن رايونلىرىنى ئاساس قىلغان سەئىدىيە خانلىقى مەيدانغا كەلدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يېڭى بىر تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويدى. ئۇنىڭ گەۋدىلىك ئالاهىدىلىكى شۇكى، بۇ چاغدا خەلق ئىچىدىن زور تۇركۈمدە شائىر، ئەدىبلەر چىقىپلا

قالماستىن، بەلكى خان ۋە خان جەمەتلىرىمۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيەتلىرىنىڭ ئاكتىپ تەشەببۇسكارلىرى ۋە ئەمەلىيەتچىلىرى بولۇپ قالدى. مەسىلەن، يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتانى سەئىدخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان، ئۇنىڭ خانىشى ئامانىنساخان، قەدىرخان يەركەندى قاتارلىق كىشىلەر ئەنە شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرى ئىدى.

1981-يىلى 1-ئايدا، يەكەن خەلقى ئىچىدە ساقلىنىۋاتقان قەدىرخان يەركەندىنىڭ ئۆز دىۋانىنى توپلاش ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ مۇقەددىمىسىدىن ئىبارەت بىر قىممەتلىك قول يازما تېپىلدى. بۇ مۇقەددىمىدىن تۆۋەندىكى ئەھۋاللارنى بىلدۇق. (1) قەدىرخان يەركەندىنىڭ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بەيىتلىرى 2000 بەيىتتىن ئارتۇق؛ (2) ئۇ تۈرلۈك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 9 پارچە (توم) ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەرلەرنىڭ نامى: 1) «روھنى ئارتتۇرچىلىرى»، 2) «تاللانغان ۋەزىنەتلىكلىرى»، 3) «شاھانە بەيىت ۋە پايدىلىقلىرى»، 4) «لەتاپەت ئارىلاش ۋە يېتىشكەنلىرى»، 5) «ئۇلۇغلاش، ھېسسىياتىنى قوزغايدىغان كۆڭۈلگە ياقارلىرى»، 6) «مىسلىسىز تاق بەيىتلىرى»، 7) «لەتىف ۋە راۋانلىقى مۇقەررەر مۇئەممالار» (مەقسەت قىلغان نامى بىر بەيىتتىن مەخسۇس يول بىلەن چىقىرىش ئىلمى)، 8) «تەبئىلىكى ئاشكارا ۋە تۇتاش غەزەللەر»؛ «رىغبەتلىنەرلىك ۋە مۇتەدىللىكلەر»، 9) «قەدىرخان ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە مۇتەدىللىكلىرى». ئۇ يېزىقچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىللە، سەنئەت ساھەسىدىمۇ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر ياراتقان. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا

سەنئەت خەزىنىسى دەپ ئاتىلىدىغان 12 مۇقامنى ئەنە شۇ قەدىرخان بىلەن ئامانىنساخان ۋە ئابدۇرەشىدخانلار بىرلىكتە توپلاپ، رەتلەپ، سىستېمىلاشتۇرغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىيات سەنئىتىنى ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن ئاساس سېلىش ئارقىلىق راۋاجلاندۇرۇشتا ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان. ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت پائالىيىتى ۋە بۇ ساھەدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن بىزنى ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بۇ چاغلاردا، خەلق ئىچىدىن نۇرغۇن شائىرلار كەينى - كەينىدىن مەيدانغا چىققان، لېكىن ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى —XVIII ئەسىردە ئۆتكەن لىرىك شائىر ئىبراھىم مەشرەۋى. لېكىن مۇنۇ بىر نۇقتىنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇكى، ئۆمۈر بويى نامراتچىلىق ۋە پىغان ئىچىدە ئۆتكەن، لېكىن ئاجايىپ تالانتلىق، ئەدەبىي ماھارەتتە پىشىپ يېتىلگەن بۇ شائىر ئۆزىنىڭ 214 مىسرالىق غەزەلىيات دىۋانىنى چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرىدىن بۇيانقى شېئىر ئىجادىيىتىنىڭ تۈرلۈك ژانىرلىرى—غەزەل، مۇخەممەس، مۇسەددەس، تەرجىئىبەند، مەرسىيە، مۇناجات قاتارلىق كۆپ خىل شېئىر شەكىللىرى بىلەن يېزىپ چىققان. بۇ، شائىرنىڭ غەزەلىيات ئىجادىيىتىدە يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، 18-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم قىممەتكە ئىگە ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ، بولۇپمۇ كۆپ خىل شېئىر شەكىللىرىنىڭ غەزەلىيات دىۋانىغا

مۇجەسسەملەشتۈرۈلۈشى تېخىمۇ قىممەتلىك. ئۇلاردىن كېيىن، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغچە بولغان ئارىلىقتا خىرقىتى، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى، ئابدۇرېھىم نىزارى، گۇمنام، زەلىلى، ناۋرۇز زىيائى، تۇردى غەربىي، بىلال نازىم، تەجەللى، موللا بىلال قاتارلىق شائىر ۋە ئەدىبلەر مەيدانغا چىققان بولۇپ، ئۇلارمۇ ئۆز ئەسەرلىرىنى يېزىشتا چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى قوللانغان. لېكىن بۇلار يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغاچقا، ماقالىمىزدا بۇ جەھەتتىكى بايان قىسقارتىلدى.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ غەرب ۋە شەرق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى، كلاسسىك ئەدەبىياتىنى، ئىدىئولوگىيە تارىخىنى ۋەتىنىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق ياراتقان. بۇ، ئۇلارنىڭ ئۇزاق تارىخى بىلەن زىچ باغلانغان. مەدەنىيەت تارىخى، كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى ۋە پەلسەپە-ئىجتىمائىي ئىدىيە جەھەتتە ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مۇۋەپپەقىيەتلىرى بار. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تارىختا دۇنيا بويىچە ئۇچ چوڭ دىن، ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت، ئۇچ چوڭ تىل سىستېمىسىنىڭ گىرەلەشكەن جايى، تارىخىي، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار مەنبەئى بىر قەدەر مەركەزلەشكەن، شۇنداقلا "يىپەك يولى"نى بويلاپ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇلغان جاي، قەدىمكى دۇنيا قاتناش يولى دەپ ئاتالغان "يىپەك يولى"نىڭ توّت كوچىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار قەدىمىي زامانلاردىن بېرى قوشنا مەملىكەتلەر بىلەن ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىلمىي ئەدەبىي ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن؛ تارىخچى چى شەنلىن ئەپەندى بۇ ھالنى ھەقلىق ھالدا

مۇنداق خۇلاسە قىلغانىدى: "دۇنيا بويىچە تارىخى ئۇزۇن، دائىرىسى كەڭ، ئۆز ئالدىغا سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن، تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولغان مەدەنىيەت پەقەت تۆت..... ھالبۇكى، بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ قۇشۇلغان يېرى پەقەت بىر، ئۇ بولسىمۇ جۇڭگودىكى دۇنخۇاڭ ۋە شىنجاڭ رايونى" دېگەنىدى. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ جاھان مەدەنىيىتىنى بېيىتىشقا قوشقان ھەسسىسىنى سەل چاغلاشقا بولمايدۇ.

11-ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرى، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئەسىرى شەرق ۋە جۇڭگودا بىر تارىخىي دەۋرنى تەشكىل قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئاڭ فورماتسىيىسىنىڭ مۇجەسسەم ئىنكاسى بولغانلىقى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىنىڭ بىرمۇنچە مۇھىم ساھەلىرى بويىچە چوڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە تەرىبىۋى ئىدىيىلەرنى بەدئىي ۋاستە بىلەن نامايان قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغانلىقى ئۇچۇن، ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا بىر پارلاق نامايەندە سۈپىتىدە تارىختىكى جۇڭگو ۋە شەرق مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. شۇنىڭ ئۇچۇن بۇ ئەسەر خىلى ئۇزۇندىن بۇيان، خۇسۇسەن 19-ئەسىردىن باشلاپ ئىلىم دۇنياسىنىڭ زور دىققىتىنى قوزغاپ، شەرق ۋە غەربتە، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم بىر تېمىسى ۋە مەنبەسى بولۇپ قالدى.

بىز 11-ئەسىردە يىزىلغان، يەنى 1069-يىلى قەشقەردە

يېزىلىپ پۈتتۈرۈلگەن 85 باب 13 مىڭ 290 مىسرا شېئىر، 3 قەسىدىدىن ئىبارەت «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بايان قىلىنغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە، تارىخ ۋە دىنشۇناسلىق، دۆلەت، جەمئىيەت ۋە قانۇنشۇناسلىق، مائارىپ، ئائىلە ۋە ئەخلاقشۇناسلىق، تەبابەت، جۇغراپىيە، ماتىماتىكا، ئاستىرونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل-ئەدەبىيات، شېئىرىيەت، ئېتنوگرافىيە، دراماتورگىيە، ھەربىي، ستراتېگىيە ۋە ئىقتىسادشۇناسلىق جەھەتلەردىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىدىن ئەينى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىدېئولوگىيىسى توغرىسىدا مۇكەممەللەرەك مەلۇماتقا ئېرىشەلەيمىز.

شۇڭا، بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئالىمىنى قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخىدا ئۆتكەن يۇنانىدىكى پلاتون، ئارىستوتېل، ئىتالىيەدىكى توماس ئاكونىيە، پولشادىكى كوپېرنىك، ئەنگلىيەدىكى فرانسىس بىكون، نيوتون، چارلىز، فرانسىيەدىكى ۋولتېر، گېرمانىيەدىكى دارۋېن، جۇڭگودىكى كوڭزى قاتارلىق 10 چوڭ مۇتەپەككۇر قاتارىدىكى بىر كىشى، دەپ ھېسابلايمىز.

بەزى دۆلەتلەردىكى مەخسۇس «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئالىملار يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئەسىرىدىكى بىلىم، قانۇن، ئەقىل، ئەخلاقى پەزىلەت قاتارلىق مەسىلىلەردىكى پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى ۋە مىلادىدىن كېيىنكى 1778-يىلىغىچە ئۆتكەن ئالىملارنىڭ بىر قاتار ئەسەرلىرىگە سېلىشتۇرۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ پەلسەپە ئىدېيىسىنىڭ ۋە دۇنيا قارىشىنىڭ باشقىلاردىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى، يەنى ئىلمىي

جەھەتتە ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرمەكتە.

شىنجاڭنىڭ 9-ئەسىردىن 13-ئەسىرگىچە بولغان دەۋرىدىكى تارىخى شەرقتە تۇرپاندىكى قارا خوجىنى، شىمالدا بەشبالىقنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ، غەربىي جەنۇبتا قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، قاراخوجا ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنىغا، قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ئىككى ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەلۇم جەھەتلەردە بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسىمۇ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي جەھەتلەردە يەنىلا ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن.

تۈركىيىنىڭ تارىخشۇناس ئالىمى ئەجىپ ئاسىم: "«قۇتادغۇبلىك» تە لياۋ خانلىقى دەۋرىدىكى پەيلاسوپلارنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى بولۇپلا قالماي، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى ئالىملىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار" دېگەنىدى.

بۇنىڭدىن شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى (960-يىلدىن 1279-يىلغىچە) دەۋرى داۋامىدا ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي تەرىپىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش بۇيۇك مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ شائىرنىڭ يېتىشىپ چىقىشىنىڭ يەككە-يېگانە ئەھسلىكىنى، بەلكى بۇ دەۋردە ئىدىقۇت ۋە قەشقەردە زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ ھەرقايسى

ساھەلىرىدە يەنە باشقا ئالىملار، يازغۇچىلار، شائىرلارنىڭمۇ بولغانلىقىنى، بۇلارنىڭ ھەر جەھەتتە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ، مۇشۇنداق تارىخىي تەرەققىياتلارنىڭ دەۋر شارائىتلىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ھەيكەلتاراشلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق، بىناكارلىق، ئوسسۇل، مۇزىكا، ئەدەبىيات، تىياتىرچىلىك ساھەلىرىدە ئىجادكارلىق بىلەن يارانقان زور ئېسىل مەدەنىيەت ئۈنچىلىرى، ھازىرغىچە شىنجاڭدا ساقلىنىۋاتقان مىڭ ئۆيلەردىكى تام سۈرەتلەر، داۋاملىق تېپىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار، ئۇيغۇر ناخشا-مۇزىكا سەنئىتىنىڭ قامۇسى دەپ ئاتالمىش كېلىۋاتقان 12 مۇقام، خەلق ئاغزىدا ۋە كىتابلاردا، قول يازمىلاردا ساقلىنىپ قالغان سانسىزلىغان خىلمۇخىل ئەدەبىي مىراسلار، شۇنىڭدەك ئورخۇن-يېنسەي بويلىرىدىكى مەڭگۈ تاشلار، قوچۇ ئىدىقۇت دەۋرىگە مەنسۇپ ئۇيغۇر بۇددا يازما ئەدەبىياتى، قاراخانىيلار دەۋرىگە مەنسۇپ مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇ لوغاتىت تۈرك»، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» قاتارلىق چوڭ تېپتىكى تىل-ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ۋە ئاجايىپ مول مەزمۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. بۇ كلاسسىك ئەدەبىيات، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىز جۈملىگە ئەدەبىيات-مەدەنىيەت تارىخىنى، شۇنداقلا ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتتى. مەسىلەن: ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن، كلاسسىك ئەدەبىيات قول يازمىلىرىدىن بىر

قسمى 12 دۆلەتنىڭ 30 نەچچە تەتقىقات ئورنىدا، مۇزېيىدا ساقلانماقتا، بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يۇيۇك بېرىتانىيە مۇزېيىدا، ئەنگلىيە لاۋازىمات مىنىستىرلىكى مۇزېيىدا، يېڭى دېھلى ھىندىستان دۆلەتلىك مۇزېيىدا، بېرلىن مۇزېيىدا، شەرقىي گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مۇزېيىدا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پېتېربورگ، لېنىنگراد مۇزېيىدا، ياپونىيە لوڭگو ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي رايون مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتىدە، فرانسىيە پارىژ مۇزېيىدا، شۋېتسىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

2. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمۇ مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى-فولكلورىدىن بارلىققا كەلگەن. شۇڭا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، سۆزنى تەبىئىي يوسۇندا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن باشلاشقا ۋە ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتقا كۆچۈش دەۋرى توغرىسىدا ئازراق توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

بىراق، قەدىمكى دەۋرلەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ۋە كېيىنكى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە، ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان بىرمۇنچە داستان، قوشاق، ھېكايە، چۆچەك، ماقال-تەمسىل، ئەپسانە-رىۋايەتلەر ئەۋلادمۇ ئەۋلاد، دەۋرمۇ-دەۋر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. «ئوغۇزنامە»، «ئەرگىنە قۇن داستانى»، «ئالىپ ئەرتۇڭا» قاتارلىقلار ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىدۇر.

«ئوغۇزنامە»، «ئالىپ ئەرتۇڭا»، «ئەرگىنە قۇن داستانى»

غا ئوخشاش ئېسىل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقىنى ئېچىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، بۇلۇپمۇ داستان ئىجادىيىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى تەتقىق قىلىش، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىي تىلىنى تەتقىق قىلىش، تارىخىي، ئېتنوگرافىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە. ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخچىسى ئەبۇ غازى باھادىرخان 1606-يىلى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان «شەجەرەئى تۈرك» دېگەن كىتابىدا «ئوغۇزنامە» نىڭ بىر قىسمىنى بايان قىلغان. 1915-يىلى غەرب ئالىملىرى «ئوغۇزنامە» نىڭ نېمىسچە قىسقارتىلغان تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئەسەر ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ، بولۇپمۇ شەرق ئالىملىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىغان، شۇنىڭ بىلەن بىرمۇنچە ئىلمىي ماقالە ۋە كىتابلار يېزىلغان.

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئەنە شۇ مول ۋە رەڭگارەڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىمۇ مەيدانغا كەلدى، «تۇنيۇقۇق» ۋە «كۆل تېكىن» ئابىدىسى قاتارلىق مەڭگۈ تاشلاردىكى خاتىرىلەرنى ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان يازما ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى نەمۇنىلىرى دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «تۇنيۇقۇق» ئابىدىسىنى ئالساق، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى دېگۈدەك نەزمىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان، ئۇنىڭدا نۇرغۇن ماقال-تەمسىلەر ئۇچرايدۇ. بۇ پاكىتلار بىر تەرەپتىن، يازما ئەدەبىياتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مەنبە جەھەتتىكى

مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، كەم دېگەندە 5-، 6-ئەسىردىلا ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3. ئېپىلىمىزنىڭ تالاش سۇئالىسىنىڭ داجۇڭ يىللىرىدىن جەنۇبىي سۇڭ سۇئالىسىنىڭ جىيادىڭ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قارا خانىيلار خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى يەرلىك ھاكىمىيەت 360 يىل داۋام قىلغان بۇ ئۇزاق دەۋر جەريانىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، بىر تۈركۈم نامايەندىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە يازما ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر مەيدانغا چىققانىدى.

قارا خانىيلار خانلىقىدىن ئىلگىرى قۇرۇلغان قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىي مۇۋەپپەقىيەتلەر تەرجىمە ئەسەرلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ دەۋردە، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر تىل ئالىملىرى ۋە ئەدىبلەر خەنزۇچە، سانسكرىتچە يېزىلغان بىرمۇنچە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ھەمدە بۇددا ئىلمى، پەلسەپە، تىبابەتچىلىك، ئاسترونومىيىگە دائىر ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان؛ يەنە سانسكرىتچە بەزى ئەسەرلەرنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى سىكۇئوسەلى توتۇك خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «ئالتۇن يارۇق» قاتارلىق ئەسەرلەردۇر.

4. ھەرقايسى ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇبلىك» تەتقىقاتىغا ئىنتايىن قىزغىش بىلەن كۆڭۈل بۆلمەكتە. ھازىر ھەرقايسى

ئەللەرگە تارقالغان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قول يازمىسى ئۈچ خىل: بىرى، ۋېنا نۇسخىسى، ئىككىنچىسى، قاھىرە نۇسخىسى، ئۈچىنچىسى، پەرغانە نۇسخىسى. بۇ ئۈچ خىل قوليازما ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 18-ئەسىرنىڭ بېشىدا ئاۋۇستىرىيىنىڭ ۋېنا شەھىرىدىن، مىسىرنىڭ قاھىرە شەھىرىدىن ۋە ئۆزبېكىستاننىڭ پەرغانە شەھىرىدىن تېپىلغان. ۋېنا نۇسخىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان قوليازما، قاھىرە نۇسخىسى بىلەن پەرغانە نۇسخىسى ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان قوليازما.

بۇ قوليازمىلارنىڭ تېپىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىي، ئىلمىي قىممىتى تېزلا خەلقئارا ئىلىم ئەھلىنىڭ كۆچلۈك ھەۋىسىنى قوزغىغان. فرانسىيىنىڭ فرانسىيە ئىنستىتۇتى يېقىن شەرق تىللىرى بويىچە پروفېسسورى جوبېل 1823-يىلى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋېنا نۇسخىسىنى ئىلمىي ئەسەر قاتاردا تۇنجى قېتىم «ئاسىيا ژۇرنىلى» دا دۇنياغا تونۇشتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەسەرنىڭ قىسمەن پارچىلىرى ئېلان قىلىنغان. بۇ، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇستىدىكى بىر يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلغان ۋە بۈگۈنگىچە داۋام قىلىۋاتقان تەتقىقاتنىڭ باشلىنىشىغا سەۋەب بولغان.

شۇنىڭدىن باشلاپ نۇرغۇن دۆلەتلەر، جۈملىدىن ۋېنگىرىيە، دانىيە، گېرمانىيە، تۈركىيە، ئىتالىيە، ياپونىيە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەتلەردە بۇ ئەسەر ئۇستىدە بىر قاتار ئىلمىي خىزمەتلەر ئېلىپ بېرىلغان. تەتقىقاتچى، ئالىملاردىن ئوتتوئولبرت (گېرمانىيىلىك)، ۋامبېرى (ۋېنگىرىيىلىك)، نەجىپ ئاسىم، رەشىت رەھمىتى ئارات، سەدرى مەخسۇدى، ئادىل

ئاچار، كوپرولى فوئارزاده (تۇركىيىلىك)، بومبا (ئىتالىيىلىك)، مالوۋ، رادلوۋ، بارتولد، ساملوۋىچ، قەييۇم كەرىموۋ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىلىق)، تومسن (دانىيىلىك)، بىروكلمان، هارتمان (گېرمانىيىلىك) لەر «قۇتادغۇبىلىك» ئۇستىده نۇرغۇن ئىلمىي تەتقىقلار ئېلىپ بېرىپ، ئىلىم دۇنياسىغا ئالقىشقا سازاۋەر زور خىزمەتلەرنى تەقدىم قىلغان. 1870-يىلى ۋېنگىريە ئالىمى ۋامبېرى ۋېنا نوسخىسىدىكى بېيىتنىڭ لاتىنچە يېزىقتا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان. روسىيە ئالىملىرىدىن رادلوۋ 1890—1910-يىل ئارىلىقىدىكى 20 يىل ئىچىده ۋېنا نۇسخىسىنىڭ كۆچۈرۈلمىسىنى، قاهىره نۇسخىسىنى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ سىلاۋىيان يېزىقىدىكى نۇسخىسى ۋە نېمىسچە تەرجىمه نۇسخىسىنى ئارقا-ئارقىدىن ئېلان قىلغان. ئۆزبېكىستان ئالىمى فىترەت 1925-يىلى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ پەرغانه نۇسخىسىنى ئىزدەپ تاپقاندىن كېيىن، 1928-يىلى بۇ قوليازمىنىڭ مۇهىم مەزمۇنلىرىنى ئېلان قىلغان هەمده ئۆزبېك يېزىقىدا ئىزاهلىرىگەن. 1971-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەهىرىده قېيۇم كەرىموۋ ئۆزبېكچىگه تەرجىمه قىلغان نۇسخىسىنى نەشر قىلدۇرغان. 1983-يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى موسكۋا ئىلىم-پەن نەشرىياتى پروفېسسور ئىۋانوۋنىڭ رۇسچىغا تەرجىمه قىلغان نۇسخىسىنى نەشر قىلغان، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ۋالىتوۋا، ئابدۇراخمانوۋ، گولېپنېۋ قاتارلىق ئالىملارنىڭ قىسقارتىپ تەرجىمه قىلغان ۋە ئۆزگەرتىپ يازغان نۇسخىلىرى نەشر

قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە پروفېسسور ئىزانوۋنىڭ تەرجىمە نۇسخىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ھازىرغا قەدەر چىققان ئەڭ مۇكەممەل رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، 1980-يىلدىن 1983-يىلغىچە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلىم ئەھلىلىرى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەزەربەيجانچە ۋە قازاقچە تەرجىمە نۇسخىلىرىنى ئېلان قىلغان.

تۈركىيىنىڭ ئىلىم-پەن ۋە نەشرىيات ساھەلىرى 1942-ۋە 1943-يىللىرى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۇچ خىل كۆچۈرمىسىنىڭ فوتو نۇسخىسىنى نەشر قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە رەشىت رەھمىتى ئاراتنىڭ 1947-يىلى نەشر قىلىنغان لاتىنچە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى خەلقئارا ئىلىم ئەھلىگە ھەممىدىن بەك يېقىن. ئۆز ھاياتىدا زېھنىي كۈچىنىڭ كۆپ قىسمىنى «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىغا بېغىشلىغان بۇ تۈركىيە ئالىمى كۆپ يىللار جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ ئۇچ خىل نۇسخىنى سېلىشتۇرۇپ، لاتىنچە ھەرپ بىلەن ترانسكرىپسىيىلەشتۈرۈپ چىققان نۇسخا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەلقئارا ئىلىم ساھەسىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن مۇھىم ئاساس بولۇپ قالغان. 1983-يىلى ئامېرىكا ئالىملىرىدىن روبېرت دانكروۋ ئېنگىلىزچىگە تەرجىمە قىلغان «قۇتادغۇبىلىك» مۇ ئامېرىكىنىڭ چىكاگو شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن.

رادلوف «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نەشرىگە بېغىشلاپ يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇر مەسىلىسى ھەققىدە» دېگەن مۇقەددىمىدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنكى مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئەدەبىيە تارىخىنى

تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ئەھمىيىتىنى بايان قىلغان. كونونوۋ 1983-يىلى ئېلان قىلغان ئىلمىي ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قۇتادغۇبىلىك» ئەڭ قەدىمكى بىردىنبىر كونا ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان توپلامدۇر. بۇ داستان ئىنسانلارنىڭ جەڭھىرى مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن قامۇستۇر. «قۇتادغۇبىلىك» نى تۇنجى بولۇپ رۇسچىغا تەرجىمە قىلغان پروفېسسور ئىۋانوۋ بۇ ئەسەرگە ئوتتۇرا ئەسىردىكى سان-ساناقسىز ئالەمشۇمۇل ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىچىدە ماختاشقا ئەرزىيدىغان ئۇلۇغ نەزمىي ئەسەر دەپ باها بەرگەن. بارتولد «تۈرك تارىخى توغرىسىدا 12 لېكسىيە» دېگەن ئەسىرىدە، «قۇتادغۇبىلىك» تۈركىي تىل ئەدەبىياتىدا "قەشقەر" دەۋرىنى ئاچقان، "شۇ دەۋردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ ئىلگىرىكى زىچ مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى تېخى بار ئىدى"، "قارا خانىيلار ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئىچىدە ياشىغان" دەپ قارىغان. بولۇپمۇ تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، 1984-يىلى ئېلىمىزدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىي يەشمىسىنى ئاتاغلىق ئۇيغۇر شائىرلىرى ۋە تەتقىقات خادىملىرىدىن ئەخمەت زىيائى باشلىق ئالتە نەپەر يولداش تۆت يىل جاپالىق ئىشلەپ نەشرگە تەييارلىدى، نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، قىرغىزىستان ۋە قازاقىستانداكى ئۇيغۇر پەلسەپە دوكتورى نارىنبايېۋ، قاسىموۋلار «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىي يەشمىسىنىڭ يېڭىدىن نەشر قىلىنغانلىقىنى مۇبارەكلەپ بىزگە خەت ئەۋەتكەندىن باشقا، يەنە قازاقىستاننىڭ «كوممۇنىزم تۇغى» گېزىتىدە "ئەجدادلىرىمىزدىن

قالغان مىراس — «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ يېڭى نەشرى" دېگەن ماۋزۇدا مەخسۇس ماقالە ئېلان قىلغان، ئۇلار ماقالىسىدە: «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر تارىخىدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغان دەۋردە دۇنياغا كەلگەن، كېيىنكىلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ۋە تىلىنى يازما ھۆججەت ئارقىلىق چۈشىنىشى ئۈچۈن قالدۇرۇلغان بىباھا مىراس دەپ كۆرسەتكەن. ئاپتور يەنە: ئوتتۇرا ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئەسىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، پەلسەپە، ئەخلاق ئىدىيىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە سەل چاغلاشقا بولمايدىغان روللارنى ئوينىدى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتاقلىق پەيلاسوپلىرى ئېتىكىغا دائىر ھەر خىل ئەسەرلەرنى يازدى، دەپ تەكىتلىگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» قانداق ئەسەر؟ دېگەن مەسىلە توغرىسىدا ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئالىملىرى تەتقىقات جەريانىدا ئۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەسىلەن: تۈركىيە ئالىملىرى ئىچىدە «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا داڭ چىقارغان رەشىت رەھمىتى ئارات ئۆزى تەرجىمە قىلغان «قۇتادغۇبىلىك» 1-جىلدىنىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

"«قۇتادغۇبىلىك» ۋەقەلەرنى بايان قىلىدىغان تارىخىي ئەسەر ئەمەس ياكى رايون، شەھەرلەرنى تەسۋىرلەيدىغان جۇغراپىيىلىك ئەسەر ئەمەس، شۇنىڭدەك دىنىي زاتلارنىڭ ھەربىكەتلىرىنى يېغىدىغان مەخسۇس توپلاموۇ ئەمەس، مەلۇم بىر پەيلاسوپنىڭ

نۇقتىئىنەزەرىنى ئاساس قىلغان پەلسەپىۋى ئەسەر ياكى مەلۇم مۆتىۋەرلەرنىڭ ئىبرەتلىك سۆزلىرى ئارقىلىق كىشىگە نەسىھەت قىلىدىغان ئەسەرمۇ ئەمەس، يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ باشقىلارنىڭ ئېيتقىنىدەك، مەنسەپدارلارغا خۇشامەت قىلىش ئۈچۈن تېتىقسىز گۇخشىتىشلار ئارقىلىق قۇرۇق ۋەز-نەسىھەت قىلغۇچىلاردىن ئەمەس، بەلكى كىشىلىك ھاياتنىڭ ئەھمىيىتىنى تەھلىل قىلىدىغان، كىشىلەرنىڭ جەمئىيەت ۋە دۆلەتتىكى ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان كەڭ مەنىلىك پەلسەپىۋى ئەسەرنى يېزىپ چىققان پەيلاسوپ ۋە ئالىم"، ئۇنىڭ ئەسىرى- «قۇتادغۇبىلىك» ماۋزۇسىدىن تارتىپ باشقا تەرەپلىرىگىچە ئىنتايىن مۇكەممەل، ئالاھىدە تۈس ئالغان بىر ئەسەر. تۈركىيىلىك يەنە بىر ئالىم، پروفېسسور مەخسۇت «قۇتادغۇبىلىك» تۈركي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ "نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيانقى ئەخلاق، ئىدىيە ۋە قانۇن كۆز قارىشىنىڭ يەكۈنى"، "دۆلەت ئاپپاراتى، سىياسىي-قانۇن، ئىجتىمائىي ئەخلاق توغرىسىدىكى ئىزدىنىش" دەپ قارىغان. گېرمانىيە ئالىمى ئوتتو ئولبىرىخ «قۇتادغۇبىلىك» ئەرەب پەيلاسوپى ئىبىن سىنا ۋە قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن يېزىلغان پەلسەپىۋى ئەسەر دەپ قارىغان. تۈركىيە ئالىمى كوپرۈلۈ بۇ كۆز قاراشقا قوشۇلغان. ئۇ: "«قۇتادغۇبىلىك» ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيە ئىچىدە ئىبىن سىنانىڭ تەسىرى كەڭ چوڭقۇر" دېگەن. لېكىن روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر قىسىم ئالىملىرى، مەسىلەن، رادلوۋ، بارتولىد، تۆكۈشېۋا قاتارلىقلار بولسا «قۇتادغۇبىلىك» قىممىتى كەڭ يۇقىرى ئەدەبىي ئەسەر، دەپ

قارىغان. بىزنىڭ تەتقىقات خادىملىرى چى يۇقىرىدا ئىيتقانلىرىمىزغا ئوخشاش، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ غەرب ۋە شەرق ئەللىرىدىكى ئالىملار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەتقىقات نەتىجىلىرى ئۇستىدە داۋاملىق ئىزدىنىۋاتىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر پوئىزىيەسىنىڭ گۈلتاجى، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار ئېستېتىك غايىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن، پىشقان بەدىئىي شەكىلگە ئىگە بولغان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تەسىرى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى بويلاپ تاكى ۋولگا دەرياسى بويىغىچە يېتىپ بارغان. بۇ ھەقتە سوۋېت ئىتتىپاقىلىق ئىلىم-پەن ئەربابى ئا. خاروسوۋ مۇنداق بايان قىلىدۇ: "ۋولگا بىلەن ئورال بويىغا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كىرگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە باشقا ئەسەرلەر ئىچىدە ئەڭ بۈرۈنقىسى ھەمدە تۈركىي تىل ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن ئەھمىيەتلىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدۇر. بۇ ئەسەر باي مەزمۇنى بىلەن نۇرغۇن ئەللەرگە تارقالغان... «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قىممىتى، ئەۋزەللىكى دۇنياۋى ئەسەر بولغانلىقىدا، يەر يۈزىدە مەنىلىك تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۈچۈن تىرىشقان ئوتتۇرا ئەسىر كىشىلىرىنىڭ ئىنتىلىش ئارزۇسى بىلەن ئويغىنىۋاتقان ئىچكى دۇنياسىنى تەسۋىرلەپ بەرگەنلىكىدە!..."

«قۇتادغۇبىلىك» نى ئەڭ بۈرۈن تەتقىق قىلغان روسىيىلىك رادلوۋ ۋەكىللىكىدىكى بىر تۈركۈم ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەسىلىسى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ داستانىنىڭ تىلىنى ئۇيغۇر تىلى دەپ بىرىنچى بولۇپ ئېنىق كۆرسەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن مالوۋ «‹قۇتادغۇبىلىك›

نىڭ ئوچ خىل قوليازما نۇسخىسى» دېگەن ماقالىسىدە، ئوچ خىل قوليازما نۇسخىسىنى سېلىشتۇرغاندا ئەرەب تىلى ئىلىپبەسى بىلەن كۆچۈرۈلگەن قاھىرە نۇسخىسى بىلەن پەرغانە نۇسخىسى يېقىن كېلىدۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى، يەنى ۋېنا نۇسخىسى بىلەن باشقا ئىككى خىل قوليازما نۇسخىسى كۆپ پەرقلىنىدۇ، پەقەت قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازما نۇسخىسىلا قىممەتلىك ئەسەر بولالايدۇ، دەپ قارىغان. بۇ ئالىم «ئوتتوزا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيا تىل-ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەلىشىر نەۋائى» ۋە «قەدىمكى تۈركىي تىلدىكى ھۆججەتلەر» دېگەن ئىككى ئەسىرىدە «قۇتادغۇبلىك» نىڭ تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەپ كۆرسەتكەن. باسكاكوۋ، تېنىشېۋلەر «قۇتادغۇبلىك» نىڭ تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، دەپ قارىغان. لېكىن، ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بىر چەكلىمە قويۇپ، ئۇنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر تىلى دەپ قارىغان.

يەنە بەزى ئالىملار گەرچە «قۇتادغۇبلىك» نى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان دەپ ئېنىق كۆرسەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تىلىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قاراخانىيلار تىلى، دەپ كۆرسەتكەن. تۈركىيە ئالىمى، دوكتور ئارات ئۇيغۇر تىلى دەپ قارىغان. ئۇ ئۆزى تەرجىمە قىلغان «قۇتادغۇبلىك» 1-جىلدىنىڭ مۇقەددىمىسىدە، بەزى ئالىملارنىڭ «قۇتادغۇبلىك» نىڭ تىلى ئەرەب تىلى دېگەن قاراشلىرىغا قارىتىپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى ھۆكۈمەت دىنى قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى تەڭ قوللانغان، ھەتتا ھەسەن بۇغراخان دەۋرىدىمۇ يەكەنىڭ ھەر خىل خەت-ئالاقىلىرى مۇشۇ

ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلاتتى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىمزا قويۇلاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە ئىران قاتارلىق دۆلەتلەردە تا XX ئەسىرگىچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلىپ كەلگەن، دەپ كۆرسەتكەن ھەمدە مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان «قۇتادغۇبىلىك» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، دەپ قارىغان. سۇۋېت ئالىمى ۋالىتوۋا «قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ سىنىپىيلىكى مەسىلىسى» دېگەن كىتابىدا، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى قاراخانىيلار تىلى دېگەن. پروفېسسور ئەۋانوف رۇسچە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بىر خاتىمىسىدە، "شەرقىي تۈرك شۇنسى ئۇزاق تەرەققىيات تارىخىغا ئىگە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەسۈرىي تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان" دەپ كۆرسەتكەن.

شېربىاك 1961-يىلى موسكۋا-لېنىنگرادتا نەشر قىلىنغان «تۈركىي تىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ گرامماتىكىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان» دېگەن كىتابىدا، «قۇتادغۇبىلىك» قارلۇق ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان، دېگەن.

ئاتاغلىق ئۇيغۇر شائىرى ئەخمەت زىيائىي «قۇتادغۇبىلىك» تە قوللىنىلغان، ھازىرقى ئۇيغۇرلاردا قوللىنىلىۋاتقان سۆزلەردىن بىرقانچە يۈزنى رەتلەپ چىققان، بۇلاردىن بىرنەچچە نەمۇنە كۆرسىتىشلا كۇپايە قىلىدۇ:

ئاچ	بەزەك	چىرىك
ئىقتىماق	بىتىك	چىۋىن
ئاقساق	بۆرە	چۈمغۇق

ئالقىش
ئاربخ
ئازغاش

باي
بەلگىلىك
ئىرىك (ژىرىك)
ئىششىخ
قاچان
قارا قۇش
قاراقچى
قارماق
كىزىك
قىلىق ئوك
كىزىن (كېيىن)
كېچەش
كەك
قىچقۇز
كۆك (كۆكلىدى)
كۆپ
كورك
قۇلان
قوتۇز
لاچىن

بۆرە
بوغرا
بۇلاق

بۇرۇن
بۇرۇن
مەك
ماڭىم
مەڭزى
مەڭگۈ
موك
ئوغرى
ئوك
ئوڭاي
ئوت
ئۇزا
ئۆكۈز
ئۆكۈنچ
ئۇرۇك
ئۆتۈنچ
ئوزە
سان
سارت
سىلىگ

ئەم
ئەمچى
ئىللا (ئىللىق ناھىيىسى)

ئىنجىق
ئىنىچ (تىنچ)
سوغالساق
(ماڭدىم) سۆڭەك
شاتۇ
تاغار
تاڭشۇق
تەلۈە
تۇغ
تۇن
تۇرقۇ (تاۋار-توقا)
توسۇن
تورا
تۇش (تەڭتۇشى)
توشاغ
تۇرۇك
ئۇرۇغ
ئۇۋۇت (ئۇيات)
ئۇز

ئۇلۇش توغ (بايراق)

بۇ ھەقتە يەنە بىزنىڭ تەتقىقاتچىلىرىمىز «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ھېچقانداق يەشمىسىز ھازىرقى ئۇيغۇرلار بىۋاستە چۈشىنەلەيدىغان مىسرالاردىن بىرنەچچە مىسرا تىلەپ چىققان، بۇنىڭدىن بىرنەچچە نەمۇنە كۆرسەتسەكلا مەسىلە ئايدىڭلىشىدۇ:

237. تىرىك ئۆلگۈ ئاخىر توشەنگو يىرىگ،
كىشى ئۆلسە ئەدگۈن ئاتى تىرىك.
(بۇ ئىككى مىسرادىكى ئون سۆزنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە)

464. يۈزى كۆرۈكلۈك ئەردى كۆرۈپ كۆز قامار.
سۆزى يۇمشاق ئەردى تىل تۈز تامار.
(بۇ ئىككى مىسرادىكى ئون ئىككى سۆزنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە، چۈشىنىشلىك)

204. سۆزۈم سۆزلەمىشكە ساڭا ئەيمەنۈ،
ئۆزۈم ئۆزى قولمىدى ساڭا ئوش مونو.
(بۇ ئىككى مىسرادىكى ئون سۆزنىڭ ھەممىسى چۈشىنىشلىك.)

416. ئۇقۇشلۇق كىم ئەرسە ئوقمىتتى ئانى،
بىلىكلىك كىم ئەرسە بەزۈتتى ئانى،

(بۇ ئىككى مىسرادىكى ئون سۆزنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە،

چۈشىنىشلىك) تۆۋەندىكى مىسرالارنىڭ ھەممىسى شۇنداق:

3292. قاپۇغ ئاچتى چىقتى قاداشىن كۆرۈۋ،
قۇچۇشتى، ئېسەنلەشتى يۈز-كۆز ئۆرۈۋ.

370. تارتىخ ئەردى ئوقتەگە كۆكۈل ئەردى يا،
كۆكۈل قىلغۇ ئوق تەگ بوزۇم بولدى يا.

376. تارتىخ ئەردى بارچە يىگىتلىك ئىشىم،
ئاغۇ قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئاشىم.

372. يىگىتلىك نەگو (نېمە) يىغدى ئەرسە ساڭا،
قارىلىق كەلسۇ ئالدى، كەلگەي ساڭا.

383. قاراڭغۇدا ئەردىم يارۇتتى تۈنۈم،
تۈنەرقتە ئەردىم تۇغۇردى كۈنۈم.

187. ساڭا سۆزلەدىم مەن سۆزۈم ئى ئوغۇل.
ساڭا بەردى بۇ پەند ئۆزۈم ئى ئوغۇل،

189. كۆموش قالسا ئالتۇن مېنىڭدىن ساڭا.
ئانى تۇتماغىل سەن بۇ سۆزگە تەڭا،

1382. نەچە قاچسا ئاخىر ئۆلۈم يۇتقۇسى،

نەچە قالسا ئاخىر ئۆلۈم يەتكۈسى.

1384. قانى كىم قۇتۇلدى ئۆلۈمدىن قاچىپ،
قانى كىم ئاشۇندى ئۇ دىندىن كەچىپ.

1419. ئەدىز كەڭ بەدۈلگ سارايىڭ قالىپ،
قاراڭغۇ يەر ئەۋدە ياتۇرسەن ئۇلىپ.

1501. ئايۇر ئاي ئوغۇل كۆردۈك ئەمدى مەنى،
نە ھالىن باردىر مەن ئۇنتىما مۇنى.

1503. كەرەكلىك سۆزۈك مەن تونوزدوم ساڭا،
سۆزۈمنى ئۇنۇتما، دۇئا قىل ماڭا.

«قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ئەسەرنىڭ نامىغا كەلسەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇنداق دېگەن:

350. كىتاب ئاتى ئوردۇم قۇتادغۇبىلىك،
قۇتاتسۇ ئوقۇكىلقا توتسۇ ئەلىگ.

«قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئىسىم "قۇت"، "ئادغۇ"، "بىلىك" دېگەن ئۈچ سۆزدىن تۈزۈلگەن. "قۇت"نىڭ مەنىسى بەخت، تەلەي، مۇبارەك، مۇقەددەس دېگەن بولىدۇ؛ "ئادغۇ"نىڭ مەنىسى

بېرىش، ئاتا قىلىش دېگەن بولىدۇ؛ "بىلىك"نىڭ مەنىسى بىلىم، ئىلىم، پاراسەت دېگەن بولىدۇ؛ بۇ ئۇچىنى قوشقاندا «قۇتادغۇبىلىك» يەنى "بەخت ئاتا قىلغۇچى بىلىم" دېگەن بولىدۇ. روسىيە ۋە سوۋېت ئالىملىرى رادلوف، تومسۇن، ئىۋانوۋ كېبرىموۋ، كىرېمسكى قاتارلىقلار مۇشۇنىڭغا ئاساسەن «قۇتادغۇبىلىك»نى "بەخت بىلىمى"، "بەخت يەتكۈزگۈچى بىلىم"، "بەخت كەلتۈرىدىغان بىلىم"، "كىشىنى بەختلىك قىلىدىغان بىلىم"، "پاراسەتلىكلەر بەختلىك بولور" دەپ تەرجىمە قىلغان، ۋېنگېرىيىلىك ۋامبېرى، تۈركىيىلىك كوپرۈلۈۋ قاتارلىق ئالىملارمۇ ئۇنى بەخت، بىلىم، دەپ چۈشەنگەن. سەدىر مەخسۇت دېگەن تۈركىيە ئالىمى «قۇتادغۇبىلىك»نى "قانۇنچىلىق دەستۇرى" دەپ تەرجىمە قىلغان ھەم شۇنداق باھا بەرگەن. بىزنىڭ ئاتاغلىق شائىر، تەتقىقاتچىلىرىمىزدىن ئەخمەت زىيائى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، سەيي سەنجىك، ۋاھاپ خېۋىر، ئابدۇكېرىم راخمان، مۆمىن ئابدۇللا، لۇبىك، لى چى، جاك خوكچاۋ، لىيۇ كۇيلى، لاكچىك قاتارلىقلار يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى، ئەسەرلىرىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى، دەۋر كۆرۈنۈشى، ئىدېئولوگىيىسى، بالىلىق ئوقۇش جەريانى، ۋاپاتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىزدىنىپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى:

بۇ ھەقتە ئەسەر مۇقەددىمىسىدە بىزگە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن، ئەمما شائىرنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدىن بۇ توغرىدا خېلى ئېنىق مۇلاھىزىۋى خۇلاسە چىقىرالايمىز:

6495. يىل ئالتىمىش ئىكى ئەردى تۆت يۈز بىلەن،
بىتيو توكەتتىم بۇ سۆز ئۇلگۈلە

بۇنىڭدىن شائىرنىڭ بۇ ئەسەرنى ھىجرىيە 462-(مىلادى 1069-، 1070-) يىلىدا يازغانلىقى بىلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ زور ئەسەرگە سەرپ قىلغان ۋاقتى 18 ئاي، يەنى بىر يېرىم يىل بولۇپ، ئۇنى بۇ بېيىتلەردىن بىلىمىز:

تۆگەل ئون سەككىز ئايدا ئايدىم بۇ سۆز،
ئوزۇردۇم ئازىردىم سۆز ئەۋرىنى تىرا.

ئەمدى شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ:
تىگوردى ماڭا ئىلگىن ئەلىگ ياشىم،
قوغو قىلدى قوزغون توسى تىلىك باشىم.

دېگەن بېيىتىغا قارىغاندا، بۇ ئەسەرنى يازغان ۋاقىتتا شائىرنىڭ ئەللىك ياش ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. مۇشۇنداق سىلىشتۇرما قىلغاندا شائىرنى ھىجرىيە 412-يىللىرى، مىلادىيە 1019-يىللىردا توغۇلغان، دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

ئۇنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدا ھېچقانداق يەردە ئىز يوق. ئەمما ئەسەرنىڭ ئايىغىدىكى قوشۇمچە قەسىدە بىزگە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ خېلى ئۇزۇن ھايات مەنزىللىرىنى بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، ئەللىك ياش كىشى قېرىلىقتىن بۇنچە زارلىنىدىغان ۋاقىت ئەمەس. ئەمما بۇ قەسىدە ياشلىققا قاتتىق

ئېچىنىشلىق ھەسرەتلەر بىلەن تولغان:

6528. ئىسىزم يىگىتلىك ئىسىزم يىگىتلىك،
توتا بىلمەدىم مەن سېنى تەرك قاچتىم.

6523. يانا كەلگىل ئەمدى يىگىتلىك ماڭا سەن،
ئايادا توتايىن ئاغى جوز توشەتتىم.

6530. يىپارسىخ قارا باشقا كاچۇر ئاشۇدۇم،
تولون تىگ تولو يوز قايوقا ئىلەتتىم.

6531. يارۇق ياز تىگ ئەردىم تۇمەن توجېچەكلىگ،
خازانمۇ توشۇتتۇم قامۇغنى قۇرۇتتىم.

6532. قادىك تىگ بودۇم ئەردى ئوق تەگ كونى توز،
ياتىگ ئەگرى بولدى ئەگىلدىم توڭتتىم.

مۇشۇلارغا قاراپ ئەسەر مۇئەللىپى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھايات مەنزىللىرىنىڭ يەتمىش-سەكسەننى باسقانلىقىنى تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى "قەشقەر ئىلىندە توگەل قىلىپ..." دېگەن جۈملىدىن «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قەشقەردە يېزىلىپ تاماملانغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بالىلىق تەربىيىسىدىن تارتىپ پۈتۈن ھاياتى قەشقەردە ئۆتكەن.

يۇقىرقىلاردىن باشقا، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتى ۋە تىلىنىڭ بىردىنبىر نەمۇنىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان نۇرغۇن دەلىللەر بارلىقىنى كۆرۈپ يەتمەكتىمىز.

بۇ نۇقتىلار «قۇتادغۇبىلىك» فىلولوگىيە (تىل-ئەدەبىيات ئىلمى) دائىرىسىدە قولغا ئېلىنىپ، لېكسىكولوگىيە نۇقتىسىنەزىرىدىن تەتقىق ۋە تەھلىل قىلىنسا، قىممىتى تېخىمۇ ئوچۇق ئىسپاتلىنىدۇ، ھازىر بىزدە «قۇتادغۇبىلىك» شۇناسلىق بويىچە تۇنجى قېتىم «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

بىز ئىشىنىمىزكى، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇستىدە بۇ يېڭى دەۋرنىڭ باشلىنىشى بىلەن ئىلمىي خىزمەتلەر بېرىلىدۇ، مۇجمەل قاراشلار تۈزىتىلىدۇ. ئۆتمۈشتىكى پارلاق ئىلىم-مەرىپەتلىك ھاياتىمىزنىڭ گۈۋاھچىسى بولغان يىمىرىلمەس ئىلمىي يادىكارلىقىمىز «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەھمىيىتى ۋە ئىلمىي قىممىتى يەنمۇ يۇكسىلىدۇ.

ھازىر قەدىمكى يىپەك يولىدىكى بۇ ئالتۇن تۇپراقنىڭ دەرۋازىسى تېخىمۇ كەڭ-ئۇلۇغ ئېچىۋېتىلدى، بىز ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرق-غەرب خەلقلىرى بىلەن ئۇزاق تارىختىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قانۇنىيەتلىك ئەدەبىي ئىجادىي ئالاقىغا ئىگە، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش، بېيىتىش، يۇكسىلىش، تراديتسىيە ۋە ئەنئەنىلىرىمىزنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئىلغار ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى غەزىنىسىگە تېخىمۇ زور ھەسسە قوشۇپ،

تىنچلىق ئۈچۈن، ئىنسانىيەت بەخت-سائادىتىنىڭ مەڭگۈ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن كۈرەش قىلىمىز. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ غەرب ۋە شەرق بىلەن بولغان ئىلمىي تەتقىقات مۇناسىۋىتى پارلاق ئىستىقبالغا ئىگە.

ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ، دوستلارنىڭ جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا بېرىپ ئىلىم ئالماشتۇرۇشىنى، سايا‌ھەتكە بېرىشىنى تەكلىپ قىلىمىز. چەت ئەل ئالىملىرى بىلەن كەڭ كۆلەملىك ئىلىم ئالماشتۇرۇش بارىدا-كەلدى مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ، ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئىلىم ئالماشتۇرۇشىنى داۋاملىق قانات يايدۇرىمىز.

«دىۋان مەشھۇرى» توغرىسىدا

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 18-ئەسىردە ئۆتكەن لىرىك شائىرى ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ غەزەلىيات دىۋانىنىڭ قول يازمىسى نۇرغۇن ئىزدىنىشلەردىن كېيىن 1983-يىلى 10-ئايدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ مۇقەددەم شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان يەكەندىن تېپىلدى.

ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ بۇ غەزەلىيات دىۋانى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرى ئىچىدىكى بىر ئېسىل گۆھەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگىچە مۇھىم ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، ئەسەرنىڭ گەۋدىلىك قىسمى بولغان مۇھەببەت تېمىسى شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئىچىگە قويۇلۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودالىزمغا، جەبرى-زۇلۇمغا، نادانلىق ۋە نادانلىقتا قالدۇرۇشقا قارشى دېموكراتىك تەلىپى چوڭقۇر گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىلگەن.

شائىر ئۆز ئەسىرىدىكى ئاجايىپ ئېستېتىك تۇيغۇلار بىلەن تولغان لىرىك مىسرالار ئارقىلىق ھەقىقىي ئەركىن مۇھەببەتنى كۈيلەپ، ئۇنىڭغا ئېرىشىش يولىدىكى ئازۇ-ئىستەكلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەپسۇسكى، شائىرنىڭ ئەركىن مۇھەببەتكە مۇيەسسەر بولۇش تىلىكى "كاج پەلەك"نىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرايدۇ. شائىر بۇ خىل پۈتلىكاشاڭلارنى كۆرۈپ يېتىپ، ئەركىن مۇھەببەت ئازۇسىنىڭ ئەمەلگە ئاشمايۋاتقانلىقىنى

بىۋاستە ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم بىلەن باغلايدۇ. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ ئەركىن مۇھەببەتنى نابۇت قىلغۇچى فېئودالالار، مۇتەئەسسىپ روھانىيلار ۋە سوپىلارنى قاتتىق سۆكىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ساپ مۇھەببەت تېمىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىدۇ، دېمەك، شائىر ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئەركىن مۇھەببەت ئارزۇسىنى ئۆز خەلقى بىلەن مەھكەم باغلايدۇ. بۇ يالغۇز شائىرنىڭ خەلقچىل روھىنىڭ روشەن بەلگىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ئارزۇسىنىڭمۇ كۈچلۈك گەۋدىلىنىشىدۇر. دىۋاندا شائىرنىڭ بۇ خىل خەلقچىللىق روھى ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى تېخىمۇ يۇكسەكلەككە كۆتۈرگەن. ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغانلىقى، ئۇنىڭ كامالەتكە يەتكەن لىرىك شائىر ئىكەنلىكى نامايان قىلىنغان، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارىنى ئابدۇراخمان جامى، ئەلىشىر نەۋائى، سەككاكى قاتارلىق سەنئەت ئۇستىلىرىدىن ئەستايىدىل ئۆگىنىش ئاساسىدا ۋايىغا يەتكۈزگەنلىكى يورۇتۇپ بېرىلگەن.

شائىر دىۋاندىكى ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى تراگېدىيىلىك ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى تولۇق جارى قىلدۇرغان ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرغان ھەمدە كلاسسىك شائىرلاردىن ئۆگەنگەندە شېئىرىي پىكىرىدە ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدا ئۆزگىچە يېڭىلىق ياراتقان. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، دىۋاندىكى شېئىرلارنىڭ مەزمۇنى مۇھەببەت لىرىكىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا بەلگىلىك مەزمۇنلارنى مەنبە قىلغان شائىرانە ھېسسىيات

ھەر خىل ۋەزىندىكى شېئىرىي شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بۇ، شائىرنىڭ ئىجادىيەتتە تەشكىل قىلغان ئۆزىگە خاس بىر ھالقىسىدۇر. ئەپسۇسكى، ئەسەرنىڭ قولىمىزغا كەلگەن نۇسخىسى تولۇق ئەمەس، 1-، 2-غەزەللەر يېزىلغان بەتلەر كەم، شۇڭا بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنى 3-غەزەلدىن باشلاشقا توغرا كەلدى، مۇئەللىپ توغرىسىدىكى ماتېرىياللار تېخى تولۇق تېپىلمىغان شارائىتتا باشلانغان بۇنداق تەتقىقات خىزمىتىنىڭ نۇقسانسىز بولماسلىقى تەبىئىي، بۇ خىل قىسمەن نۇقسانلارنىڭ مۇشۇ ئەسەرگە ئىشتىراك قىلىۋاتقان ۋە بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىلىم ئەھلىلىرى تەرىپىدىن تولۇقلىنىپ، بىر پۈتۈنلۈك ھاسىل قىلىشىدا شۇبھە يوق. چۈنكى، خامان دانلارنىڭ توپلىنىشىدىن، دېگىز قەتىرىلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ھاسىل بولىدۇ ...

شائىرنىڭ نامى، يۇرتى، ھاياتى ۋە ياشىغان دەۋرى

بۇ بىر بەدىئىي سەنئەت گۈلزارىنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن، بۇ كىتابنى — «دىۋان مەشھۇرى»نى قولغا ئالغان ھەرقانداق بىر كىشى پۈتكۈل ئەسەردىن ئالدىراپ شائىرنىڭ ئوچۇق-ئاشكارا نامى ھەققىدە دېرەك ئالالمايدۇ. پەقەت "مەشھۇرى" دېگەن بىر تەخەللۇسنىلا ئۇچرىتىدۇ، خالاس. چۈنكى، شائىر ئىبراھىم مەشھۇرىدا ئەينى ۋاقىتتىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق شائىرلار مودىغا ئايلاندۇرۇۋالغان ئۆز ئەسىرىنىڭ بېشىدىلا ئۆز ئىسىم شەرىپىنى

قەيسەر قىلىش ئادىتى يوق. ئۇ بىر پۈتۈن ئەسىرنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن، ئەڭ ئاخىردا بەرگەن مۇناجاتىدا ئۆز ئىسمىنى ئاشكارىلاپ، سۆزىنى تامامىلىغان. بۇمۇ شائىرنىڭ ئالىيجاناب پەزىلەتلىرىنىڭ بىرى بولسا كېرەك. بۇ مۇناجاتنىڭ خاتىمىسى مۇنداق ئاخىرلاشقان:

تۇنۇ-كۈن بولدى مېنىڭ پىسىقى ئىشرەت گاھىم،
ھەر سىرى كويىدا ئىبلىس لەئىن[1] ھەمراھىم،
ئاقىۋەت تەۋبەگە تەۋپىق بېرىپ ئاللاھىم،
كەلدى دەرگاھىگە بۇ يۈزى قارا ئىبراھىم،
گۇناھ ئامۇرزەسەنو[2] غەرقىدىنى ئىسيانىدۇر مەن.

بۇ مىسىلارلاردىن بىز شائىر نامىنىڭ ئىبراھىملىقى، مەشھۇرى ئۇنىڭ تەخەللۇسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

شائىر ئۆز ئەسىرىنىڭ بىرقانچە يېرلىرىدە يەكەن ئۇستىدە توختالغان ھەمدە يەكەنگە يېڭى كەلگەن ھاكىمنى ۋە يەكەننى مەدھىيىلەپ غەزەل يازغان، ئۇ دىۋاننىڭ 30-غەزىلىدە مۇنداق دەيدۇ:

گۈلئۇزارى كەلدىكىم بولدى گۈلىستان يارىكەند،
نەۋ باھارى مەقدىمىدىن تازە بوستان يارىكەند.
لوتىف ئىلە كەلتۇردى مەقدەم[3] مەسھا[4] مەقدىمى،
تاپتى جىسمىم ناتاۋاندەك پەيزىدىن جان يارىكەند.

---

① ئىبلىس لەئىن-(پ) — لەنەت قىلىنغان شەيتان
② ئامۇرزەسەنو (پ) — كۆچۈرگۈچى.
③ مەقدەم (ئە)—قەدەم كەلتۇرۇش.
④ مەسھا (ئە) — ئەيسا پەيغەمبەر

كەلدىكىم قىش ئوتتۇرىسىدا بىر سىراپا نەۋباھار[1]
گۈل كەبى باشتىن ئاياغقا بولدى خەندان[2] يارىكەند.
كەلدىك ئانداغ شەۋكەتۇ شانۇ شەھى شاھى بىلەن،
كاشغەر ھەسرەتتە قالدى، بولدى ھەيران يارىكەند.
رەڭبەرەڭ ئەۋسا پەنى[3] قىلمىش بىيان يۈز تىل بىلەن،
خۇشناۋا مەشھۇرى بۇلبۇلدۇر گۈلىستان يارىكەند.

دېمەك، شائىر يۇقىرىقىدەك غەزەللىرى ئارقىلىق يەكەننى بىر گۈلىستانغا، ئۆزىنى بىر بۇلبۇلغا ئوخشاتقان.

شائىر ياشىغان دەۋر مۇھەممەت ئەزىز ھاكىم بەگ ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ.

روسىيەلىك ئا. م. موگنوف تۈزگەن «ئۇيغۇر قول يازمىلىرى يازۇسى» دېگەن كاتالوگدا تارىخىي رەشىدىنىڭ 4-روكنى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ: "بۇ كىتاب تارىخىي رەشىدىنىڭ 4-روكنى تۇرۇر، ھەزرىتى مۇھەممەت ئەزىز ھاكىم بەگنىڭ ھۆكۈمى ئالىملىرى بىلەن مۇھەممەت نىياز ئاخۇن فارسنى تۈركىگە تەسنىف قىلغان" دەپ يازغان.

بۇ سۆزنىڭ ئايىغىغا "ئەزىز بەگ" دېگەن مۇھۇر بېسىلغان. مۇھۇرنىڭ ئۆزىدىكى يىل سانى تارىخىي 1247-ھىجرىدۇر. شائىر دىۋانىنىڭ ئاخىرىدا ئەزىز بەگنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ تولىمۇ فاساھەتلىك بىر مەرسىيە يازغان. مۇشۇ دەللەرگە ئاساسلىنىپ،

---

① سىراپا نەۋباھار (پ) — باشتىن-ئاياغ يېڭى باھار
② خەندان (پ) — كۈلگۈچى
③ ئەۋسا پەنى (ئە) — سۈپەتلىرىنى

بىز شائىر ئىبراھىم مەشھۇرىنىڭ ھىجرىيە 1247-يىلىدا ھايات ئىكەنلىكىنى جەزمىلەشتۈرەلەيمىز.

ئەسەرنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، شائىر سەرسانلىق-سەرگەردانلىق ۋە مۇھتاجلىق ئىچىدە ھايات كەچۈرگەن. ئۇ ئۆز ھاياتىدىن زارلىنىپ مۇنداق دەيدۇ:

دوستلار ئۆمۈر ئالىمىدە مەن باقايى[1]تاپمىدىم،
ھەر ئىگىۋ بىر ئۆتكۈچى ئاندىن ۋاپايى تاپمىدىم،
يۈزنى دەۋران ئۇرۇپتۇر ئۆرمىگىل ئۆزۈم كەبى،
بىرگىنە يەكرۇي[2] يەكدىل[3] ئاشنايى تاپمىدىم.
ئاسمان ئەكس توشىبان باغلىرى زەنكارلار،
ئاي-كۈن كۆزگۈلىرىدە[4] كىم ساپايى تاپمىدىم.
چەرخ ئۇچۇزى[5] ئىگىرىپتۇر كىم مەگەر ھەر تارىنى،
سازلەردە بىر سادايى دىلكۈشايى[6] تاپمىدىم.
سەرنەۋىشتىم[7] ئەردى ئەشئارىم كەبى ئەۋارەلىق،
بار قەلەمرەۋنى كېزىپ تۇرماققا جايى تاپمىدىم.
بۇ چىمەننىڭ بۇلبۇلى بى خانىمانى[8] مەندۇرمەن،

---

① باقايى (ئە)—باغلىق
② يەكرۇي (پ)— بىر يۈزلۈك
③ يەكدىل (پ)—كۆڭلى بىر
④ كۆزگۈ (تۈركى)—ئەينەك.
⑤ چەرخ ئۇچۇزى (پ—ئە) قىبرى خوتۇن چەرخ، دۇنيادىن كىنايە.
⑥ دىلكۈشايى (پ—ئە) — كۆڭۈل ئاچقۇچى
⑦ سەرنەۋىشت (پ-ئە) — تەقدىر
⑧ بى خانىمانى (پ)—ماكانسىز،

يۇز ناۋالەر بىرلە بەرگى ناۋايى تاپمىدىم.

* * *

غەم غۇبارى كۆلبىنى ئەھزانىم[1] ئىچرە بولدى كەم،
لوتىف رۇخسارى بىلەن بىر غەمگۇزارى تاپمىدىم.
كۈندۈزمنى كېچە قىلدى قارا بەختىم سايەسى،
ئاشنالەر يۇزلىرىدىن روشنايى[2] تاپمىدىم.
بۇ جاھاندا كەزمىشەم ھەر كۈن قىيامەت ۋادىسىن،
ۋادىسى مېھنەت غېمىدە ئىنتىھايى[3] تاپمىدىم.
ئەھلى ئالىم ئانچە قايغۇدا مىغەدۇر مۇپتىلا،
بىناۋا مەشھۇرى يەكدىلىخ بى ناۋايى تاپمىدىم

يۇقىرىقىلارغا ئوخشاش دەردلىك مىسرالار شائىرنىڭ دىۋانىدا كۆپلەپ ئۇچرايدۇ، شائىرنىڭ ئىجادىي ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىنىڭ يېتىشكەن ئەدەبىي سۆز ئۇستىسى، بالاغەت ۋە پاساھەت ئىگىسى ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلىدۇر. لېكىن، ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۆز زامانىسىدا قەدىر-قىممەتكە سازاۋەر بولالمىغان، ئۇنىڭ قەدىر-قىممىتىنى كۆرۈپ يېتىدىغانلارمۇ ھەم كەم بولغان. شائىر مۇشۇ نۇقتىدا مۇنداق زارلانغان:

كېتەرمەن بۇ جاھاندىن ئۇل جاھانغا بى زابان[4] گويا،

---

① كۆلبىنى ئەھزان (ئە) — قايغۇ ئۆيى
② روشنايى (پ)—يورۇقلۇق
③ ئىنتىھايى (ئە) — بىر تۈگۈنچە
④ بى زابان (پ)—تىلسىز

نەچچە ئۆكتە سۈرەيكىم تاپمىدىم بىر نۆكتەدان[1] يارى.
ئەگەر قەدىر ئىستەر ئەرسەك بوريا توقىغىن بۇ شەھەر ئىچرە،
ماتائى نەزمىگە بۇ مۇلىك ئىچرە يوق خېرىدارى.
راۋاج ئىستەر ئەگ مەشھۇرى بەلىخ ئىلە بۇخارا بار،
موغۇلىستان، بۇ گۈلىستان قاچان سۆزگە تەلەپكارى.

دېمەك، شائىر مەشھۇرىنىڭ ھاياتى غازاڭ بولۇپ قۇرۇغان، ياپراقتەك سەرگەردانلىقنىڭ بوران-شامالىرى ئىچرە خانىۋەيرانلىقتا ئۆتكەن.

گەرچە شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىدىن ئۇنىڭ ياشىغان دەۋرىگە ئائىت قالدۇرۇلغان ئېنىقراق بىرەر يازما تەپسىلاتنى ئۇچرىتىش قىيىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دىۋاننىڭ ئاخىرىدا مۇسەددەس شەكلىدە يېزىلغان بىر مەرسىيىسىنى بېرىپ، قىسمەن ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇ مەرسىيە:

"گىرىبان پارە قىل ئى دوستلار كىم قەدىردان كەتتى" دېگەن مىسرالار بىلەن باشلىنىپ:

"ئەزىزى خاجا بەگىمىد سەيد جالالودىن،

بىرىپ جان جەددى ئەئلاسى[2] قېشىغە چاۋدان كەتتى"

دېگەندەك مىسرالار بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇلغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە "ئى ئەزىزايا! سۆزى شېرىن زابانىم قايدا سەن" مىسراسى بىلەن باشلانغان بىر مۇخەممەس مەرسىيىسىمۇ بار.

---

① نۆكتەدان (پ) — ئىنچىكە، نازۇك

② جەددى ئەئلاسى (ئە) — يۇقىرى بوۋىسى.

بۇ ئىككى مەرسىيىنىڭ ھەربىرىگە قارىغاندا، مەشھۇرى ئەزىز ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ ۋاپاتىغا ئاتاپ مەرسىيە يازغان، "ئەزىز" ئىسىملىك بۇ كىشىنىڭ شۇ دەۋردە خوتەن، يەكەن تەۋەسىنىڭ ھاكىمى بولغانلىقى مەلۇم.

چۈنكى، مەن مەشھۇر دىۋانىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا بۇ كىتاب مۇئەللىپى ياشىغان دەۋرنى ئېنىقلاش مەقسىتىدە ماتېرىيال ئىزدەپ يۈرۈپ، «قەسەسۇلغارايىب» (ئاجايىپ قىسسەلەر) ناملىق بىر قول يازمىدىن كۆپەيتىلگەن بىرخىل نۇسخىنى ئۇچراتتىم، بۇ كىتابنى 1257-ھىجرىدە مۇھەممەت نىيازدىن ئابدۇغۇپۇر بەگ دېگەن كىشى خوتەن، يەكەن ھاكىمى مۇھەممەت ئەزىز بەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يازغانلىقى مەلۇم. دېمەك، شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى مەرسىيە يازغان "ئەزىز" ئىسىملىك كىشى مۇشۇ ئەزىز بەگ ھاكىم بولۇشى مۇمكىن.

شائىرنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتتىكى ماھارىتى ۋە لىرىكىسى

بىزنىڭ ئۇيغۇر شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىن نۇقتىلىق ئۆگىنىدىغانلىرىمىز ئۇنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى ماھارىتى ۋە لىرىك ھېسسىياتىدىن ئىبارەتتۇر. چۈنكى مەشھۇرى ئۆز مىسرالىرىنى شۇنداق بىر ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن تۇزگەنكى، ئۇ ھەربىر مىسرالىرىغا گۈزەل ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىشتا شەرت قىلىنىدىغان ئۇسۇل ۋە سەنئەت ئالاھىدىلىكىنى سىغدۇرغان، ئوقۇغۇچىلار ئۇنى ئوقۇشتىن بىر تۈرلۈك شېرىن روھىي ئۈزۈقلا ئىگە بولىدۇ...

شائىر ئۆز شېئىرىنى يالغۇز مەنىۋى بايلىق ۋە كۆركەملىككە ئىگە قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلگىلىك گۈزەللىك بېغىشلاشقا تىرىشقان. شائىر ئۆز شېئىرىي ئەسىرىنىڭ مىسرالىرىغا چوڭقۇر لىرىكا، گۈزەل ئىبارىلەرنى بېرىشنى مەقسەت قىلغان. ئۇ شېئىردىكى مەنىلەرنى مەھبۇبقا، شۇ مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئىبارىلەرنى مەھبۇبلار ئۇستىدىكى كىيىمگە ئوخشىتىدۇ، شائىر گۈزەل مەھبۇب ئۇستىدىكى نەپىس كىيىم ئۇنىڭ گۈزەللىكىنى قانداق ئاشۇرسا، چىرايلىق ئىبارىلەرمۇ مەنىگە شۇنچە يارىشىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ:

زىۋرى مەئنى[1] ئىرۇر مەشھۇرى كىم ئەلپازى خوش،
ئۆتتىلەر زىننەت بېرىپ سۆزگە سۇخەن پەردازلەر.

ئۇ يىر غەزەلدە:

شەھدۇ شەكەر بىلەن يۇغۇرۇپمەن سۆزۈمنى كىم،
شېرىن قىلۇر لىبىنى، ئوقۇپ تەلىخ كامىلەر.
ھەممە ئالپازدۇر تازە ھەممە مەزمۇنلىرى رەڭگىن،
قاچان ئوخشايدۇ ئۆزگە شېئىرىگە مەشھۇرى ئەشئارىڭ.

دەپ يازسا، يەنە يىر غەزىلىدە بۇ پىكرىنى مۇنداق ئالغا سۈرىدۇ:

نەدىن مەشھۇرى رەڭ ئامىزلىق[2] گوپتارىغا[3] قىلماس،

---

① زىۋرى مەئنى (ئە) — مەئنانىڭ زىننىتى.
② رەڭ ئامىز (پ)—رەڭ ئارىلاش رەڭدار
③ گوپتا—(پ) — سۆز

ماڭانى شاھىدى[1] زىننەت تاپار شەئنى[2] ئىبارەتىن.

ئۇ ئۆز شېئىرلىرىنى رەڭدار ئىبارىلەر بىلەن بېزىگەن ۋە ھەربىر جۈملىنى ئەدەبىي گۈزەللىكنى تۇغدۇرۇش ئامىللىرىدىن بولغان ئېستېتىك ۋاستىلەر ۋە ماجاز بىلەن ئارىلاش قوللانغان، ھەربىر سۆيەتلەنگۈچىگە ئونىڭ سۆيىتىنى يانداش قويغان. مەسىلەن: ئەشكە خوتۇن (قانلىق باش)، گۈلگۈن قابا (گۈلرەڭ تون كىيىم)، ئاھى ئاتىشىن (ئوتلۇق ئاھ)، سىپىھرى نىلگۈن (نىلرەڭ ئاسمان) ۋەھاكازالار. بىز ئونىڭ كىشى كۆڭلىنى سۆيۈندۈرىدىغان مۇنۇ مىسرالىرىغا قاراپ باقايلى:

سەمەندۇر[3] مۇرۇغىدۇرمەن[4] شاخى شۆئىلە ئاشيانەمدۇر.
گۈل ئولغان ھەم گۈل ئولغان ھەمدە گۈلخان گۈلىستانىمدۇر.

مەن لەبالەت خەندۇرمەن لەئىلى خەندانىڭ كۆرۈپ،
دەردىگە ئاشىقتىمەن زۇلفى پەرىشانىڭ كۆرۈپ.

جامالىڭ شەمئىگە كىم كۈنۈ-تۈن پەرۋا نەجانمدۇر،
كۆيۈپ كۈل بولمىغىم ئاشۇ نىشاتى جاۋىدانمدۇر.
مۇھەببەت ئالىمىنىڭ شاھىدۇرمەن غەم سىباھىمدۇر،

---

① ماڭانى شاھىدى (ئە) — مەسلەر مەبھۇبلىرى
② شەئنى (ئە)—لايىق شەئنىگە ئىگە ئىبارىلەر
③ سەمەندۇر (ئە) — ئوت چاشقىنى
④ مۇرۇغ (پ) — قۇش

باشىم ئۆزرە قارا سۇڭلەر قارا مەخمەل كۆلاھىمدۇر.
زىبەس سەرگەشتە دۇرمەن مەھۇەشىمنىڭ[1] مېھىر كۆيىدا[2]
قۇياشى كۆزگۈسى روشەنگىرى بىر گىردى ئاھىمدۇر.
بۇ دۇنيا شاھىدۇرمەن كۆز شۇكۇھۇ[3] دەستىگاھىمنى[4]
كى يەر يۈزى بىساتىم ئاسمان ئۇ بارگاھىمدۇر.

كىل ئى گۈلگۈن سۇۋار[5] ئۆتكىل نەزەردە جىلۋە كۆرگۈز،
پەلەك مەيدانىنىڭ گۈلگۈن شۇۋارى بەرقى[6] ئاھىمدۇر.
مەن ئانداغ زىنىد ئازادە ئالايىق نەقىشتىن[7] سادا،
تەركى دۇنيادىن بىر گوشەئى[8] تەركى كۆلاھىمدۇر.
يۈرۈرمەن كۆيۈبان ئول ئاتىشىن روئىشقىدە مەشھۇر
بالا بەرقىغە پەرۋانەمنىڭ بۇ پەررى گاھىمدۇر.[9]

بۇ غەزەلنى شائىرنىڭ تەپەككۇرى بويىچە تەھلىل قىلغاندا، ئۇ مۇھەببەت ئالىمىنىڭ شاھى، غەم ئۇنىڭ لەشكىرى، بېشىدىكى قايغۇ گويا قارا مەخمەل كۆلاھى بولۇپ چىقىدۇ. بۇ بەيىتتە

---

① مەھۇش (پ) — ئايغا ئوخشاش
② مېھىر كۆيى (پ) — قۇياش كۆيى
③ شۇكۇھ (پ) — مەينەت، داغدۇغا
④ دەستىگاھ (پ)—قولىدا بار نەرسىلەر
⑤ گۈلگۈن سۇۋار — (پ) گۈل رەڭلىككە مىنگۈچى
⑥ بەرق (ئە)—چېقىن
⑦ ئايىق نەقىش (ئە)—ئىلاقەللەر نەقىشلىرى.
⑧ گۈشەئى (پ) — بىر بۆلىكى.
⑨ پەررى گاھ (پ)—سامانىنىڭ پارچىسى. بۇ جايدا تەندىن كىنايە.

مۇھەببەتنى ئالەم دەپ مۇبالىغىلەشتۈرۈپ، ئۆزىنى شاھ، غەمنى لەشكەر دەپ ماجازلاشتۇرۇپ، قايغۇنى قارا كۈلاھىگە ئوخشاتقان.

شائىر بۇ غەزىلنىڭ 2-بەيىتىدە، قۇياشنى ئەينەككە ئوخشىتىپ، قۇياش يۈزىنى ئاھىنىڭ توزانلىرى بىلەن كۆمۈپ تاشلاپ مۇبالىغە قىلغان بولسا، 3-بەيىتىدە كىنايە قىلىپ، يەر يۈزىنى بىساتىغا، ئاسمانىنى بارگاھىغا ئوخشىتىپ ئىپادىلىگەن ھەمدە ئۆزىنىڭ ئاھىنى پەلەك مەيدانىنىڭ كۈلرەڭ ئېتىغا مىنگەن چاقماقتا ئوخشاتقان. 4-بەيىتىدە بولسا، ئۆزىنى دىن ۋە دۇنيانى تاشلىغان ۋە ئۇنى دوپپىسىنىڭ بۇرجىكىگە ئالمايدىغان بىر ھېكمەتلىك كىشى قىلىپ مۇبالىغە قىلغان. ئاخىردا ئۆزىنى ئوت يۈزلۈك يارنىڭ ئىشقىدا كۆيگەن، بالانىڭ چاقماقلىرىدا سامانغا ئايلانغان پەرۋانىغا ئوخشىتىپ ۋە كىنايە قىلىپ، غەزىلنى تۈگەتكەن. دېمەك، ئۇيغۇر شائىرى ئىبراھىم مەشھۇرى شېئىرىيەت دۇنياسىدا زور تالانت، ئىجادىيەتتە بۇيۇك ماھارەت ئىگىسى بولۇشقا لايىق كىشى. شۇنىڭدەك ئۇ ئۆزىگە ئىشەنگەن، شۇڭا ئۇ شېئىرىيەتتە ئۆز ماھارىتىنى ئۆزى قەدىرلىگەن شائىردۇر. ئۇ نەۋائىنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە، مېنىڭ شېئىرىمگىمۇ خېرىدار يوق ئەمەس، دەپ مۇنداق يازىدۇ:

نەۋائىدىن كېيىن مەشھۇرى شېئىرىنى ئوقۇماس كىم؟
بۇ بازار ئىچرە باردۇر ھەر ماتائىغە خېرىدارى.

بۇ جايدا نەۋائىدىن كېيىنلا ئۆز شېئىرىنىڭ تۇرىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، نەۋائىغا مۇشائىرە قىلىپ:

خارابات ئارا كىردىم ئاشۇپتە ھال،
مەي ئىستەرگە ئىلكىمدە سۇنغان ساپال.

دېگەن تەرجىئبەندكە:

ئەزەل ساقىسىدىن ئېچىپ جام ھال،
نە باشتا خۇمارۇ نە قولدا ساپال.

دەپ تەرجىئبەند يازغان.

نەۋائى "قولۇمدا سۇنۇق ساپال، ھالىم پەرىشان، مەي ئىزدەپ مەيخانىغا كىردىم" دېسە، مەشھۇرى "ئەجەل ساقىسىدىن ھال جامىنى ئىچكەنمەن، مەي ئىزدەشكە قولۇمدا ساپالغا ھاجىتىم يوق. بېشىمدا مەي خۇمارى يوق" دەيدۇ، بۇ ئىككى تەرجىئبەندتە بىر-بىرىدىن كۆچلۈك ئۇستۇنلۈك تالىشىش مەۋجۇت.

يەنە ئۆز زامانىسىدىكى يەكەن خانلىقىنىڭ شاھى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ:

قايسى گۈلشەننىڭ سېنىڭدەك بىر گۈلى رەئناسى بار،
قايسى بىر گۈلنىڭ مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيداسى بار.

دېگەن غەزىلىگە مەشھۇرىنىڭ مۇنداق مۇشائىرەسىنى كۆرىمىز:

قايسى دەريانىڭ ساچىڭدەك ئەنبىرى سافراسى بار،
قايسى ئەنبەرنىڭ خەتىڭدەك بويى روھ ئەفراسى.
جەننەتۇل مەۋاپىزاسىنى قاچان مەۋائېتەر بار،
ئاشىقى شۇرىدەنىڭ كويۇڭدا كىم مەئۋاسى بار.
مەن نۇچۇك بولماي بىھال چەكمەي ھەمىشە دودى ئاھ،
باشىم ئۆزرە ئەنبەر ئەفشان كاكۇلىڭ سەۋداسى بار.
نە ئۇچۇن ئولتۇرمىسۇن ئۇمەسنەدى ناز ئۇستىدە،
ھەر تەرەپتە مىڭ مېنىڭدەك ئاشىقى شەيداسى بار.

موئجزى ئۇششاقدۇر مەشھۇرى ئىشقىڭ پەيزىدىن،
قايسى ئاشقىنىڭ سېنىڭدەك دىلبىرى رەناسى بار.

دېمەك، شائىر مەشھۇرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكى مىراسلىرى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ھەقىقىي گۈزەل سەنئەت نەمۇنىلىرى بىلەن تولدۇرلۇپ تۇزۇلگەن لىرىكا خەزىنىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەشھۇرنىڭ بۇ غەزەللىرى لىرىك نۇقتىدا مەي مەھبۇب، ناز ئىستىغنا (ئۆزىنى باي كۆرسىتىش، ھاجەتسىز كۆرسىتىش)، قەددى مەۋزۇن (كېلىشكەن بوي)، ئەشكى گۈلگۈن (گۈلرەڭ ياش) سەۋرى خارامان (ماڭىدىغان سەۋرى بوي)، تىرى مژگان (كىرپىك ئوقلىرى) دېگەندەك ئىشقى مۇھەببەت تېرمىنلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان. بىز بۇ ئەسەرنى تەتقىق قىلغاندا قانداقتۇ ئۇنىڭدىكى بارلىق مەزمۇنلارنى قارا-قۇيۇق قوبۇل قىلماستىن، بەلكى شائىرنىڭ بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە ماھارىتىنى، ئەدەبىيات-سەنئەتكە بەرگەن گۈزەل نەپىس زىننىتىنى، كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدىغان چىرايلىق ئۇسلۇبىنى ئۆگىنىمىز. چۈنكى، شائىر ئۆزىنىڭ شېئىرلىرىدا نەۋائى، لۇتفى، جامى ۋە پەرىدۇن ئەتتارلاردىن ئۆگەنگەنلىكىنى زور پەخىرلىنىش بىلەن تىلغا ئالغان. شۇ ئۆگىنىش ئارقىسىدا ئىبراھىم مەشھۇرى يالغۇز شائىر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى بولغان.

ئۇ ئۆزىنىڭ بىر بېيىتىدە سۇراھۇللۇغەت، تەھزىپ، مۇراھ ۋە مىشكات ناملىق ئۆز زامانىسىدىكى چوڭ كىتابلاردىن سۆز ئاچىدۇ. بۇ بولسا شائىرنىڭ ھارماي-تالماي ئۆگىنىپ ئالىم

بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بىز ئىبراھىم مەشھۇرنىڭ ئوخشاش ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلغاندا، ئەلۋەتتە ئەدەبىيات-سەنئەتتە ئەنئەنگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە يارىتىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشقا تىرىشىمىز، يەنى كونىدىن يېڭىنى يارىتىش، قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن، چەت ئەللىكنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش دېگەن فاڭجېننى ئىزچىللاشتۇرۇش روھى بويىچە داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بارىمىز.

«دىۋان مەشھۇرى» نىڭ تىلى گەرچە 14-ئەسىردىن 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئىشلىتىلىپ كەلگەن چاغاتاي تىلىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن بىرمۇنچە بېيىتلار شۇ دەۋردىكى جانلىق ئۇيغۇر تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇپ يېزىلغان. ھەتتا بىرمۇنچە بېيىتلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا دېگۈدەك يېزىلغان. شۇڭا بۈنىڭدىكى مەتلە ئىلىك، چوڭقۇر مەنىگە ئىگە بېيىتلارنى ئېنىق چۈشىنىپ ئالغىلى بولىدۇ.

مەن بۇ ئەسەرنى ئىشلەش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا، تەتقىق قىلغۇچىلارغا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئۈنىڭدىكى 1200 دىن ئارتۇق سۆزگە ئىزاھ بەردىم. ئەرەبچە سۆزلەرگە «ئە»، پارسچە سۆزلەرگە «پ» شەرتلىك بەلگىسىنى ئىشلەتتىم.

ئۇيغۇر خەلقى تارىختىن بۇيان مول ۋە شانلىق مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئەنە شۇ بايلىقلارنىڭ خوجايىنى، ئىبراھىم مەشھۇرنىڭ دىۋانى بۇ خىل يالتىراق خەزىنىنىڭ بىر گۈۋاھچىسىدۇر. مەن تۆۋەندە بۇ ئەسەر ئىچىدىكى بىر قىسىم بېيىتلارنىڭ بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىكى

ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئارتۇقچىلىقىغا قاراپ مەنسىي چوڭقۇر ۋە مەجازى ئۇقۇملارغا ئىگە بولغان ئايرىملىرى ئۇستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، يەشمە تەرجىمىسىنى بېرىپ ئۆتمەكچىمەن. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ ئەسەردىكى 1-، 2-غەزەللەر ھازىرغىچە تېپىلمىغاچقا، گەپنى يەنىلا 3-غەزەلدىن باشلايمىز.

3-غەزەل يەتتە بەيىت، 1-بەيىتتە شائىر گۈلنى ياردىن كىنايە قىلىپ، مىژگان يەنى كىرپىكنى ئوققا ئوخشىتىدۇ. يارنى كۆرەلمىگەنلىكىدىن گۈل ئوتخانا، غۇنچە ئوتلۇق باشاق بولدى، دەپ ئۆز مەقسىتىنى بەدئىي سەنئەت ماھارىتى تونۇغا ئوراپ جەلۋىلەندۈرسە، 4-بەيىتتە تەتۈر چۆگىلىگۈچى كاج پەلەك ئاستىدا نادانلارنىڭ تۇشمۇتۇشتىن ماڭا تەنە قىلىۋاتقانلىقىغا قارىغاندا مەن دانا ئوخشايمەن دەپ يېزىپ، "دانانىڭ دۇشمىنى نادانلىق" دېگەن ھەقىقەتنى دەللىلەيدۇ؛ 5-بەيىتتە بولسا يار ئىشقىنى ئوتلۇق ئۆيگە، ئۆزىنى ئوت چاشقىنىغا ئوخشىتىپ، مەن شۇنداق بىر ئاشىقمەنكى، پەلەك ماڭا قانچىلىك ئوت چاچسىمۇ بىر تال تۈكۈم ئېگىلمەيدۇ، دەپ ئىشق مەيدانىدا ئۆزىگە مەغرۇرلۇق تۇسىنى بېرىدۇ؛ 4-غەزەل ئالتە بەيىتتىن تەركىب تاپقان، شائىر بۇ غەزىلىدىكى 1-، 2-، 3-، 4-، 5-بەيىتلىرىدە: مەن ئۆزۈمدە ئىشىنىڭ مۆجىزىلىك نەپسى بولغانلىقتىن ئۆلمەيمەن، جانانغا يېتىش ئارزۇسى ماڭا مەڭگۈ جان، گۈل يۈزلۈك يارىم ماڭا ناز بىلەن كۈلگەنلىكتىن ياقام غۇنچىگە ئوخشاش پارە-پارەدۇر، شاھلار شاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇۋۇەرسۇن، ئىشق كوچىسىدا گادايلىق ماڭا ئوخشاشلارغا شانۇشەۋكەت، دەپ مۇھەببەتنى ئۇستۇن پەللىگە چىقارغان بولسا، 6-بەيىتتە: مەي

بـۇ مەھغەل (مەجلىس)، ئىچىر مەشھۇرى ساقى ئىلىكىدىن، ئۆمۈرنى خۇش ئۆتكۈزەي بىر لەھزە مېھماندۇر ماڭا، دەپ يازىدۇ.

7-غەزەل سەككىز بەيىت بولۇپ، ئۇنىڭدىكى 5-بەيىتتا:

شاھى ئىشۋە بولمايىن ئىقلىم ھۆسىن[1] ئاباد ئەمەس،
تەن ساپاسىزدۇر ئەگەر تەن ئىچىدە جان بولمىسا.

ئىشۋەنىڭ شاھى بولمىسا، ھۆسىن مەملىكىتى ئاباد بولمايدۇ، ئىشۋەسى يوق ھۆسىن جانسىز تەندۇر، دېگەن بولسا، بۇ غەزەلنىڭ 6-، 7-، 8-بەيىتلىرىدە ئاددىي سۆزلەر بىلەن مەقسەتنى ئىپادىلەشتەك ماھارىتىنى كۆرسىتىپ: تاڭ ئېتىپ ئىللىق شامال ئۆتمىگۈنچە غۇنچە ئېچىلمىغاندەك، يار كۆلمىسە كۆڭلۈم كۆلمىگەندەك، كۆيگەن يۈرەك بولمىسا سۆزدە تەسىر بولمايدۇ؛ بۇلبۇل قويغىنكى، مەشھۇرىنى سۆيگۈ ژادىلىرىغا كەلتۈرگەن نەرسە ئىشقدۇر؛ قارىمامسەن! سازەندە كۈيى كۈيلىمىسە سازدىن سادا چىقمايدۇ، مۇھەببەت سازەندىسىنىڭ ئېيتقان كۈيلىرى مېنى سۆزلەتمەكتە دەپ ئوتلۇق لىرىكىسىنى جاكارلايدۇ.

8-غەزەل توققۇز بەيىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماھارەت نۇقتىسىدىن ئۇنىڭدىكى بەيىتنى كۆرۈپ ئۆتسەكلا كۇپايە.

مەن نېچۈك گۈلبانگى ئىشقىڭ ئۇرمايىن مەستانەكىم،
رەز قىزى[2] گۈلگۇنە سۈرتەر يۈزىگە گۈل جامىدا.

(مەن سېنىڭ ئىشقىڭدا قانداقمۇ مەستلەرچە پەرياد قىلماي تۇرالايمەن، ئۇزۇم شارابى گۈل جامىدا يۈزىگە ئەڭلىك سۈرتكەن

---

① ئىقلىم ھۆسىن (ئە)—ھۆسىن مەملىكىتى

② رەز قىزى—تاڭ قىزى مەيدىن كىنايە.

تۇرسا.)

9-غەزەل سەككىز بەيىت بولۇپ، ئۇنىڭ 4-، 8-بەيىتلىرىدا مۇنداق دەيىلگەن:

ئاسمانىم ئاسمانى نىلگۇن بولسانە تاڭ،
مېھرى كويىدا ھىلال ئاساگادا بولدۇم ساڭا.

(مېنىڭ ئاسمىنىم نىلۇپەڭ ئاسمان بولۇپ كەتسە ئەجەپ ئەمەس، چۈنكى قۇياش (مەھبۇب) كويىدا يېڭى ئايەك قەلەندەر بولدۇم). بۇ جايدا ئاينىڭ قۇياش چۆرىسىدە يۈرۈشنى قەلەندەرگە ئوخشىتىدۇ

تاپماغۇڭ مەشھۇرىكىم رەڭگى ئەسەر ھەڭگا مەكىم،
ئى قۇياش شەبنەم كەبى مەھۋى لىقا بولدۇم ساڭا.

(ئى مەشھۇرى ژاقتى كەلگەندە رەڭدىن ئىز تاپالمايسەن، شەبنەم قۇياشقا مەھۋى لىقاسى بولۇپ، يوقلىپ كەتكىنىدەك يوقلىپ كېتىسەن).

شائىر يەنە بۇ غەزەلنىڭ 4-، 7-، 8-بەيىتلىرىدا ئۆز شېئىرىي ماھارىتىنى ئاستىرونومىيىگە ئاغدۇرۇپ، ئۆز ئىشقىنى يېڭى ئايغا، ئاشىقىنى كۈنگە ئوخشىتىپ، قانداقكى ھىلال ئاي-كۈننىڭ گادايى بولۇپ كۈنگە ئەگىشىپ تولۇن ئايغا ئايلانغىنىدەك، مەنمۇ سېنىڭ ئىشقىڭ بىلەن كامالەت تاپتىم، دەيدۇ.

شائىر مەشھۇرىنىڭ بىرەر تۇرلۇك بەدىئىي سەنئەت قاچىلانمىغان بىرەر غەزىلى يوق دېيىش يېتەرلىك. بۇ نۇقتا ئۇنىڭ شېئىرىيىتىدىكى بىر گۈزەللىك خۇسۇسىيىتىدۇر.

مەسىلەن: 10-غەزەلنىڭ 3-بەيىتىدە "غۇنچىدەك سىغماي

پەرەھگە كۆڭلۈكسمدۇر چاك-چاك" دەپ كۆڭلىنىڭ خۇشلۇقىنى ئىچىلغان غۇنچىنىڭ پارە-پارە‌لەنگەنلىكىگە ئوخشىتىپ، ئوقۇغۇچىلاردا بىر خىل نازۇك تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ: ئېچىلماستا غۇنچە پۈتۈن ئىدى، ئېچىلىشتىن خۇشلاندى ئېچىلدى، پارە-پارە‌لەندى. گۈل يۈزلۈك يارنىڭ لېۋى كۈلگەنلىكتىن كۆڭلۈمۇ شۇنداق بولۇپ كەتتى، دەيدۇ.

11-غەزەل 10 بەيىتتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭدا سۆز، تەپەككۇر ۋە ئەقىل ئۇستىدە شائىرانە پىكىر يۈرگۈزۈلگەن. 6-، 7-، 8-بەيىتلار مۇنداق قويۇلغان:

ۋەھكى شەيمى خانقاھ ۋەئىزىن ئىشتىكۇم كەلمە يۇر،
يوق تۇرۇر سۆزدە ئەسەر، ئۆزدە سۇرايەت[1] بولمىسا.
ئادەمى بىرلە نەدىن ئەمەس بەرابە تەيىر[2]
ئەقلىدىن گەر ئادەملەردە شەراپەت بولمىسا.
يۈرتىمىزدا كىم يېڭى ئەلپاز بىلەن سۆزلەر ئىدى،
نۇسخەئى ناسىر ئىلى شاھ شەۋكەت بولمىسا.

شائىر بۇ غەزەللىرىدە سۆزنى پىكىر بىلەن قىل، ئويلىماي سۆزلىسەڭ خارلىنىسەن، سۆزدە ئىززەت بولمىسا، ئۆزدە ئىززەت بولمايدۇ. خانىقا ۋائىزلىرىنىڭ (خانقادىكى سوپىلارنىڭ) سۆزلىرىنى ئاڭلىغۇم كەلمەيدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ ئۆزىدە ئىشق تەسىرى بولمىغانلىقتىن سۆزىدىمۇ تەسىر يوق، جانۋارلارنىڭ ئادەم بىلەن تەڭ ئۇلۇغى بولماسلىقى ئەقىلدىندۇر، دېگەن پىكىرنى

---

① سۇرايەت (ئە)—تەسىر
② تەيىر (ئە) — قومۇش

ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭدىكى 1-بەيىتتىلا مۇنداق لىرىك ھېسسىيات ئىزھارلانغان:

كۆرمىسەن گۈل چەھرىنى نەيلەي گۈلى گۈلزار ئارا،
گەر كېرەر ئەرسەم گۈلىستانغا يۈرەرمەن خارئارا.

(گۈل چىراي يارنى كۆرمىسەم گۈلىستاننى نېمە قىلىمەن، چۈنكى يارسىز گۈلزارغا كىرسەم تىكەن ئارىسىدا يۈرگەندەك بولىمەن.)

13-غەزەل يەتتە بەيىتتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ 3-بەيىتىدە:

نۇچۇك يەتكۈم دۈرۈر كىم ناز قەسرىدۇر بەلەند ئانداغ،
نەزارە قۇشلىرى پەرۋاز قىلسا، پەرسچار ئاندا.

يارنىڭ ناز قەسرىگە قانداق يېتىپ بارالايمەنكى، نەزەر قۇشلىرى ئۇچسا قاناتلىرى توزۇپ كېتىدىغان دەرىجىدە ئېگىز تۇرسا... دېگەن بولسا، قالغانلىرىدا نىلرەڭ ئاسمان ئۇ سەييارىلەر جىلۇگاھى، ئۇ ئالتۇن تۇگمىلەر يەنى يۇلتۇزلار بىلەن بېزەلگەن، كۆڭۈل جېنى، كۆز يېشى يار قېشىدا قالغان، مەندىن نېمە ئىزلەيسەن، بۇ قايغۇ بىلەن ئاۋات دۇنيادا ئى بار سەنلا مالال ئەمەس. چۈنكى ئاجىز جانلار كوچاڭ گۈللۈكىدە سايراپ تۇرىدىكەن، دەيدۇ.

16-غەزەل 12 بەيىتتىن ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شائىر بۇ غەزەلنى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇغاندا ھېس قىلىدىغان لىرىكىلىق مىسرالار بىلەن تۇزۇپ چىققاندىن كېيىن 12-بەيىتىدە:

بەرمەسە گەر، مىر ئەلىشىر ۋە پۇزۇلى تىرىلىپ،
بۇ غەزەلگە كىم بىرۇر مەشۇرى ئالەمدە جاۋاب،

مېنىڭ بۇ غەزىلىمگە مىر ئەلىشىر بىلەن پۈزۈلى تىرىلىپ كېلىپ جاۋاب بەرمىسە، ئالەمدە باشقا كىشى جاۋاب بېرەلمەيدۇ، دەپ شائىرانە ماختىنىدۇ.

17-غەزەل بەشلا بېيىتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇنىڭدىكى لىرىكلىق لاتاپەتلەر تولىمۇ گۈزەل، بۇ غەزەلنىڭ 1-بېيىتىدە:

تەلپۈنەر جان تۇتسى لەئلى شەكەر بارىڭ كۆرۈپ،
مەۋج ئۇرار كۆزگۈدا ھەيرەت ئەكس رۇخسارىڭ كۆرۈپ.

جان تۇتسى شېكەر ياغدۇرغان لەئلىدەك لېۋىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا تولغىنىدۇ، سېنىڭ چىرايىڭنىڭ ئەكسىنى كۆرۈپ ئەينەكتە ھەيرەت مەۋج ئۇرىدۇ، دېگەن بولسا، 2-بېيىتتە:

رەڭگىبارى ھۆسىن بىرلەدۇر سىرىشتە[1] پەيكىرىڭ[2]
گۈل خىجالەت پەردىسىدە رەڭگى رۇخسارىڭ كۆرۈپ.

سېنىڭ سۈرىتىڭ ھۆسىن رەڭلىرى بىلەن ئارىلاشقان، شۇڭا سېنىڭ چىرايىڭنىڭ رېڭىنى كۆرۈپ، گۈل خىجىللىق پەردىسىگە ئورالغاندۇر دەيدۇ. نېمىدېگەن گۈزەل سۈرەتلەش-ھە! جان تۇتسى لەئلىدەك قىزىل شېكەر ياغدۇرىدىغان لېۋىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا تەلپۈنىدىكەن، ئەينەك يۈزىدە ئۇنىڭ يۈزىنىڭ ئەكسىنى كۆرۈپ ھەيرانلىقىدا دولقۇنلىنىدىكەن. ھۆسنىنىڭ زەڭگىبارى يەنى قارا ساچلىرى بىلەن قامىتى ئارىلاش بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ رەڭگى رويىنى كۆرۈپ گۈل خىجىللىق تارتىدىكەن!

19-غەزەل يەتتە بېيىتتىن تەركىب تاپقان

---

① سىرىشتە (پ)—ئارىلاش
② پەيدەر (پ)— سۈرەت

بار ئۆزۈڭدىن ئىستەر ئەرسەڭ ئۆزىگە بىر بارلىق،
كۇن بىلەن بىر بولدى شەبنەم ئۆزى نا پەيدا بولۇپ.

ئۆزۈڭگە بارلىق ئىزلىسەڭ ئۆز كۇنۈڭدىن كەچ!
قارىمامسەن! شەبنەم ئۆزلۇكىدىن كېمىيىپ يوقىلىپ، كۇن بىلەن بىر بولۇپ كەتتى.

شائىر بۇ بەيىتتا ئىشقنى شۇنداق تەرىپلەيدۇكى، گويا ئىشق قۇياش، ئاشىق شەبنەم، قۇياش كۆتۈرۈلگەندە شەبنەم كۆتۈرۈلۈپ قۇياش بىلەن بىر بولۇپ كەتكەندەك ئۆزلۇكىدىن كۆچۈشۈڭ لازىم، دەيدۇ.

20-غەزەل بەش بەيىتتىن تەركىب تاپقان.

ئىستەسە ھەر كىم پەر، مەشھۇرى دۇانىن ئوقۇر،
نەشئەدە ھەر مىسىر ئىدۇر بىر سوراھى شاراب.

شائىر مەشھۇرى بۇ بەيىتتا ئۆز دۇانىنى كىشىگە شاد-خۇراملىق ئاتا قىلمىدىغان شارابقا ئوخشىتىپ، "ھەر كىشى خۇشلۇق ئىزدىسە مەشھۇرىنىڭ دۇانىنى ئوقۇسۇن، چۇنكى نەشئە، يەنى خۇشلۇق بىر ھالەت بەغىشلاشتا ھەربىر مىسراسى بىر قەدەھ ۋە ھەربىر غەزىلى بىر شارابتۇر" دەپ يازىدۇ. دېمىسىمۇ مەشھۇرى دۇانىنى ئوقۇغان ھەرقانداق بىر كۆڭۈل خۇش بولماي قالمايدۇ.

23-غەزەل ئالتە بەيىت بولۇپ، ئۇنىڭ 1-بەيىتىدە:
مەئرىپەت قىلماق ئۇمىد ئىجابى دۇنيادىن ئەبەس[1]
روشنالىق كۆزىنى كۆز تۇتماق ئەئماندىن ئەبەس.

---

[1] ئەبەس (ئە) — بىھۇدە، بىكار

دەپ يېزىپ، دۇنياغىلا بېرىلىپ كەتكەنلەرنى تەنقىد قىلىمى ئاستىغا ئالىدۇ ۋە ئۇنداقلارنى كورغا ئوخشىتىپ، كوردىن يورۇقلۇقنى كۆتكىلى بولمىغاندەك، دۇنياغا بېرىلىپ كەتكەنلەردىن مەرپەتنى كۆزلەش بىھۇدەدۇر، دەپ كۆرسىتىدۇ. شائىر 27-غەزىلىدە گەۋدىلىك ھالدا شېئىرىيەتنى تونۇمايدىغان، شېئىرغا يات كۆز بىلەن قارايدىغانلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ: "تاتلىق سۆزلىسەممۇ ئاچچىق دەيدۇ، يامان سۆزلەيدىغانلار ھەقىقەتەن تاتلىقنى ئاچچىق دەيدىغان بولىدۇ"، "ھەر نەرسە ئۆزىدە بارنى ئاشكارا قىلىدۇ"، "يامان ياخشىنى كۆرەلمەيدۇ" دەپ، كىشى ئارقىسىدىن ئورۇنسىز غەيۋەت-شىكايەت قىلغۇچىلارنى قاتتىق سۆكىدۇ.

30-غەزەل 12 بەيىت. شائىر پۈتۈن ئىلھامىنى ئىشقا سېلىپ يەكەننى ناھايىتى گۈزەل سۈرەتلەپ ماختاپ، شۇ كۈنلەردە قەشقەرنىڭ يەكەننى كۆرۈپ ھەيرەتتە قالغانلىقىنى قىسقا، ئەمما مەنىلىك مەدھىيە ئارقىلىق ئىزاھلايدۇ ۋە ئۆزىنى خۇش سايرايدىغان بۇلبۇلغا، يەكەننى گۈلىستانغا ئوخشىتىدۇ. بۇنىڭدىن شائىر يۇرتىنىڭ يەكەنلىكى، ئۇنىڭ يەكەندە ياشىغانلىقى بىلىنىدۇ. مۇشۇ غەزەلنىڭ 12-بەيىتىدە شائىر "خوشناۋا مەشھۇرى بۇلبۇلدۇر، گۈلىستان يەكەندۇر" دەپ، ئۆزىنىڭ يەكەن گۈلىستانىنىڭ بۇلبۇلى ئىكەنلىكىنى جاكارلايدۇ. شائىر يەتتە بەيىتتىن تەركىب تاپقان 31-غەزىلى ئارقىلىق لۇتفى ۋە مەۋلىۋىنى ئۆزىگە ئۈستاز دەپ تونۇيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، "مەشھۇرى ناۋا تاپقۇسى سۆزدە چۇ نەۋائى، گەر لۇتفى بىلەن مەۋلىۋى بەرسە خەتنى ئىرساد" دەيدۇ. يەنى ئەگەر لۇتفى بىلەن جامى ئىرشاد

خېتى (پىرلەرنىڭ شاگىرتلىرىغا بېرىدىغان شاھادەتنامىسى) بەرسە ئۇ سۆزدە نەۋائىدەك ئۆسەلەيدۇ دەپ ئۆز قابىلىيىتىنى تونۇتىدۇ.

شائىر 34-، 36-غەزەللىرىدە ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى پىتنە-پاساتقا تولغان يەكەننىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتى ۋە پەلەك ئۇستىدىن زارلىنىپ، ئەسىرنىڭ تەنقىدچانلىق روھىنى ئۇرغۇتىدۇ. ئۇ:

زامان پۇرشۇرش، ئاپئاق پۇرپىتنە، جاھان ھاسىدە
خالايىق كۆزلىرىدىن غەيىبدەك مەشھۇرى پىنھاندۇر.

دېگەن بەيىتىدە بۇ پىتنە-پاساتقا ئۆزىنىڭ ئارىلاشمايى يۇرگەنلىكىنى كۆرسەتكەن بولسا:

بېرىپ جامى مەي گۈلگۈن ھەممە نائەھلىگە گەردۇن،
لەبالەپ جامىمەي يەڭلىغ كۆزۈمنى ئىشكبار ئەيلەر.

دېگەن بەيىتىدە پەلەك نائەھلىلەرگە گۈلرەڭلىك شاراب قەدەھلىرىنى بېرىپ كۆزۈمنى لەبالەپ تولغان مەي جاملىرىدەك ياش بىلەن تولدۇرماقتا دەپ ئىتاب قىلىدۇ.

ئىبراھىم مەشھۇرى 39-غەزىلىدە كەش-مەسە كىيىپ، ساقىلىنى تاراپ، خەلقنى ئالدايدىغان شەيخلەرنى مەسخىرە قىلىش بىلەن ئاۋام خەلقنىڭ ئۇلارنىڭ گۇمبەزدەك سەللىلىرىگە ئالدىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئەخمەقلىككە نارازلىق بىلدۈرىدۇ. دېمەك، شائىر ئۆز زامانىسىغا تەنقىد نەزىرى بىلەن قاراشقا ئۇلگۈرۈپ، گۇمبەزدەك سەللىلەرنى يۆگەپ خەلقنى ئالدايدىغانلارغا تىكىلىدۇ. شائىرنىڭ سوپىلارغا ۋە ئۇلارنىڭ سەللىسىگە بەرگەن باھاسى ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىغا بەلگىلىك دەرىجىدە ۋەكىللىك قىلالايدۇ.

"گۈل ئۈستىگە گاھى مۆلدۈر، گاھى شەبنەم چۈشكەندەك، ئادەم بېشىغىمۇ بەزىدە غەم، بەزىدە خۇشلۇق كېلىدۇ." بۇ، شائىرنىڭ 44-غەزىلىدىكى بىر ئۆزگىچە پىكىر. ھايات ئالمىدە كىشىلەرنىڭ سەۋرلىك بولۇشى ئۈچۈن، شائىرنىڭ بۇ پىكرى تولىمۇ قىممەتلىكتۇر.

بىز شائىرنىڭ 46-غەزىلىدە مۇنداق مەنادىكى مىسرالارنى ئۇچرىتىمىز:

"كەپتەردىن نامە ئەۋەتىشكە ھاجىتىم يوق، چۈنكى مېنىڭ ساڭا بولغان مۇھەببىتىمنىڭ ئۆزى ئەلچى"، "پەرى يۈزلۈك گۈزەللەر زىننىتى گۈلرەڭ كىيىم، مەنەسى چوكانلارنىڭ زىننىتى رەڭدىن ئىبارەتتۇر"، "ئەگەر سەن ئىلاھى ۋە ئىزلەر ئىشتىشنى خالىساڭ، مەشھۇرىنىڭ نەزمىنى ئاڭلا، ئۇنىڭ ھەربىر داڭدار سادالىرىدىن ۋەھەدەت گۈلىنىڭ ساداسى چىقىدۇ"، شېئىرنىڭ گۈزەللىكىگە گۈزەل رەڭدار ئىبارە كېرەك، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ شائىرلارغا:

مەشھۇرى شۇنداق شائىركى، ئۇ ھېچقاچان دۇنيا بىلەن ماختانمايدۇ. ئۇ دۇنيا ۋە ئابرويغا ئەرزىمەس نەزەر بىلەن قارايدۇ، دەپ خىتاب قىلىپ، بۇ پىكرىنى 50-غەزىلىنىڭ 1-بەيىتىدە ئالغا سۈرۈپ، ئالاھىدە بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلەيدۇ. يەنى ھەممە دۇنيالىقتىن تاق بولۇشنى بىر مەملىكەتكە، ئۆزىنى شۇ مەملىكەتنىڭ شاھىغا، سايىسىنى لەشكىرىگە ئوخشىتىدۇ. دېمەك، ئۇ شۇنداق پادىشاھ ئىكەنكى، سايىسىدىن باشقا لەشكىرى يوقكەن، يەنى دۇنيالىقتىن ھېچ نەرسىسى مەۋجۇت ئەمەسكەن، ئۇ بۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىدىكەن.

3-بەيىتتە: دۇنياغا مەغرۇر بولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ، بۇنىڭغا سۆلايمان پەيغەمبەر تەختىدىن ئوخشىتىش ياسايدۇ.

شائىر 53-غەزىلىنىڭ 5-بەيىتىدە: "يىگىت بولسا ئويلاپ سۆزلە، مەنسىز بىر ئېغىز سۆز بىلەن كىشى رەسۋا بولۇپ كېتىدۇ" دەپ كۆرسەتسە، 6-7-بەيىتلىرىدە: "ئالىملاردىن ھەر كۈنى بىر نۇقتا بۇلسىمۇ ئۆگەن. چۈنكى، يامغۇر تامچىلىرىدىن دەريا ھاسىل بولىدۇ"، "ھەربىرىكەتچان بول، قارىمامسەن، سۇ بىر يەردە تۇرۇۋەرسە سېسىپ قالىدۇ"، دەيدۇ. 55-غەزەلدە شائىر دۇنيانىڭ غەم-غۇسسە بىلەن تولغانلىقىنى كۆرسىتىش بىلەن ئەمەل تۇتقان كىشىنىڭ بويى ئېغىر يۇكتىن ئېگىلىپ قالىدۇ دەپ كېلىپ، بۇ مەنانى مۇنداق بىر نازۇك ئوخشىتىش بىلەن ئىپادە قىلىدۇ:

"باش بولۇپ يۇز ھۆسنىگە قاشتا قاچان غەم يوقتۇر"، يەنى قاشنىڭ ئەگرى بولۇشى ئۇنىڭ باشلىقتەك يۇقىرىدا تۇرغانلىقىدۇر.

يەنە بۇ غەزەلدە كۆكۈل سىرىنى ئېيتىدىغان ئۇلپەتنىڭ يوقلۇقىدىن زارلىنىپ، ئۇلپەتتىن ئايرىلماسلىققا، ئۇلپەت ئالىمدەك ياخشى ئالەمنىڭ يوقلۇقىغا دائىر مىسرالارنى بېغىشلاپ ئۆتىدۇ. ئاخىردا تەمە قىلماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

مەشھۇرى پەقەت باشقىلار كۆرسۇن دەپلا ئىبادەت قىلىدىغان زاھىرلارنى ئەيىبلەشتەك ئىلغار مەزمۇننى 56-غەزىلىگە مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ. ئۇ: "كۆرسۇن دەپ ئىبادەت قىلىش تەرىقەت يولىدا مۇناپىقلىق، ئۆزىنى كۆرسىتىدىغان زاھىرلارنى ئۇلتۇرغۇم كېلىدۇ" دەيدۇ. شائىر ھەربىر ئىشتا ساداقەت

كېرەك، ساختىپەزلىك ئەڭ ياماق ئىش دېگەن ئىدىيىنى گۈزەل ئىبارىلەر بىلەن ئالغا سۈرىدۇ. يەنە ئۇ بۇ غەزىلىدە: شۇم يۇز رەقىبلەرنى كۆرگىنچە ئۆلگەن ياخشى، دەيدۇ.

مەشھۇرى 57-غەزىلىنىڭ 1-، 2-بەيىتلىرىدە دۇنياغا بەك بېرىلىپ كەتمەسلىك ۋە ئۇنىڭغا بېرىلىشكە نىيەت قىلماسلىق ئىدىيىسىنى ئالغا سۈرۈپ، "دۇنيانى تېپىپ تاشلىغان كىشى يىگىت، دۇنياغا قاتتىق كۆڭۈل بېرىش دېۋانىلىق، شاھانىڭ شاھلىقىمۇ كېتىدۇ، ئوردىسى ئاخىرى يىقىلىدۇ" دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ.

شائىر 58-غەزىلىدە ئۆزىنى لۇتفى بىلەن تەڭ، ھەتتا يۇقىرى ئورۇنغا قويۇپ: "ھەر سۆزۈمدە سىپايە ئولتۇرسام كەم ئەمەس لۇتفىدىن، يېڭى ئاي چەرىخ ئۆزرە بىر مىسرائى دېۋانىم ئىرۇر" دەپ كىلىپ، دېۋانىنىڭ ھەربىر مىسراسى ئاسماندىكى يېڭى ئايغا ئوخشايدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. مەشھۇرىنىڭ دېۋانىنى ئوقۇغان ۋە شېئىرىيەت تۇيغۇسىغا ئىگە بولغان ھەربىر كىشى بۇ شائىرنى شۇنداق دەۋا قىلىشقا ھەقلىق دەپ، بىلىدۇ.

شائىر مەشھۇرى 61-غەزىلىدە ئورۇنلۇق ئىشلىتىلگەن چۈچۈك سۆزنىڭ قۇدرىتىگە ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىش بىلەن يۇغان قۇرۇق سەللە ئوراپ ئالغان نادانلارنى قاتتىق ھەجۋي قىلىپ:

نازلان گۈپتارىدىن پەخىر ئەتمىگىل دەستارىدىن،
كۆز چۈشۈن باشىدا كىم ئۆزىدىن ئۆلۈغ دەستارىدۇر.

دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى: سۆزلىسەڭ ئىشىڭ بىلەن نازلان، سەللە بىلەن ماختانما، سەللەڭ بىلەن قانداق ماختىنىشقا بولىدۇ.

چۈنكى، چۈشەنمىگەنلىكتىن بەشىدا يوغان سەللىسى بارغۇ...

مەشھۇرى 65-غەزىلىدە دۇنياغا كۆپ بېرىلىپ كەتمەسلىكنى ۋە ئۆزىنىڭ پېقىرلىقىنى بىر گۈلشەن بىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ مۇنداق دەيدۇ:

ئامان ئىستەر ئىسەڭ بول سەرۋىدەك ئازادە باربىگدىن،
كى نەخلى باراۋەر[1] ھەر رەھگۇزەر[2]نىڭ سىڭگا ساربدۇر.

ئامانلىق خالىساڭ سەۋرى دەرىخىدەك ھېچ نەرسىگە ئىگە بولما، شۇ چاغدىلا سەن ئامانلىق تاپالايسەن، كۆرمەمسەن، مېۋىلىك دەرەخلەرگە ھەر ئۆتكۈچى تاش ئاتىدۇ، ھەقمقەتەنمۇ مېۋىسىز دەرەخلەرگە ھېچكىم تاش ئاتمايدۇ.

شائىر پېقىرلىقىنى ئۆزىنىڭ گۈلشەنى دەپ تونۇيدىغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ: "نىستان (قومۇشلۇق) شېئىرلىرىنىڭ روھ ئەفزا مورغىزاربدۇر" دەيدۇ. شائىر بۇ مىسراسىدا شېئىريەتتىكى "ئېتىنى ئاتماي ئوخشتىش" سەنئىتىنى ئىشلەتكەن. شائىر مەشھۇرى 69-غەزىلىدە جەڭ مەيدانىنى ماختاپ، جەڭچىلەرنى قەھرىمانلىققا ئۈندەيدۇ. قولىدا يالتىراپ تۇرىدىغان پالتا تۇتۇپ دۈشمەن بىلەن ئېلىشىش يېگىتلەرگە نىسبەتەن ياخشى زىننەت. ئەر بولساڭ ئۆيۈڭدىن چىقىپ مەيداندا ئات ئوينات، ھۈنەر كۆرسەت، دەيدۇ.

شائىر 73-غەزىلىدە: "قېشىمنىڭ بىر تال مويىمۇ بايلارغا ئىگىلمەيدۇ. ئۆزۈم گاداي بولسامۇ ھىممىتىم شاھانەدۇر" دەپ،

---

① نەخلى باراۋەر (پ) — مېۋىلىك خورما دەرىخى
② رەھگۇزەر (پ) — يولدىن ئۆتكۈچى

ئۆزىنىڭ دۇنياغا كۆڭۈل بەرمەيدىغانلىقىنى ئۆزىگە بەخت سانىغان بولسا، 78-غەزىلىدە: زاھىدلارنى پەرسۇدە، يەنى "كونىرىغان زاھىدلار" دەپ، ئۇلارنى قۇرۇپ قالغان ياغاچقا ئوخشىتىپ "قۇرۇق ياپراق، يامغۇر سۈيىدىن كۆكلىمىگەندەك قۇرۇق زاھىدقا ئىشق سۆزى نەپ قىلمايدۇ"، دەيدۇ.

شائىرنىڭ نۇرغۇن ئوتلۇق مىسرالىرىدا ئۆزى ياشىغان زاماندىن نارازىلىقى، كىشىلەر ھەرىكىتىنىڭ رىيا ۋە ساختىپەزلىك بىلەن تولغانلىقىدىن زارلىنىش ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: 85-غەزەل 3-بەيىتتا: "پەجمۇدە بولغانلارنىڭ كۆڭلى سوغۇق نەپەسلىك ۋە ئىزلەر سۆزىدىن ئىسسىمايدۇ، نەپەسته تەسىر بولمىسا پۈۋلىگەن بىلەن ئوت يانمايدۇ" دېگەن بولسا، 4-بەيىتتا: "ئى ئۆزىنى كۆرىدىغان ئىبادەت قىلغۇچى ئۆزىگە تەمەننا قويۇشنىڭ رەختلىرىنى تاشلا، ھەقىقەت بازىرىدا ئاجىزلىق رەختىدىن باشقىغا خېرىدارى يوق" دەپ خىتاب قىلىدۇ. 89-غەزەل 4-بەيىتتا شائىر بىر-بىرىنى قەدىرلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئىپادىلەپ: "ئى دوستلار، يېڭىچەكلىكلەرنى بىلىش قەدىردانلىقنىڭ بەلگىسى، ئەگەر نۆكتەدان بولاي دېسەڭ قەدىردان بول" دېسە، 5-بەيىتتا نادانلىقنىڭ زۇلمەتتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ، "نادان زۇلمەتته ئولتۇرىدۇ، يورۇقلۇق ئىزلىگەنلەر ئۆگىنىشى كېرەك، ئىنساننىڭ مۇنەۋۋەر بولۇشى ئۆگىنىش بىلەن"، دەپ كۆرسىتىدۇ.

114-غەزەلدە بىز شائىرنىڭ مۇنداق بەدىئىي ماھارەتلىك مىسرالىرىنى ئۇچرىتىمىز:

"گۈگۈن ئاھىم پەنجىئى خۇرشىدغە باغلار خېنە،

كىم نىگاھىم ئىزلىرىدىن جاندا تەسەۋۋۇر ئەتمىشەم.
[مەن ياربىنىڭ ئىزلىرىنى جېنىم ئىچىدە ئويلىغىنىمدا، گۈلرەڭ ئاھىم قۇياش پەنجىسىگە خېنە ياقىدۇ]. بۇ بېيىتتە شائىر ئاھىنى گۈلرەڭ بىلەن سۈپەتلەپ قۇياشقا پەنجە ياسايدۇ ۋە بۇ پەنجىلەرگە گۈلرەڭ قىزىل ئاھىدىن خېنە ياقىدۇ.

يەنە شۇ غەزەل 6-بېيىتتا: مەككار زاھىدلارنى شۇ قەدەر ئەيىبلەيدۇكى، ئۇلارنىڭ رايىغا قارشى ھالدا مەسچىتلەرنى بۇزۇپ، ئورنىغا بۇتخانا ياسىماقچى بولىدۇ.

شائىرنىڭ شېئىرىي ھاياتىغا قارىغاندا، ئۇ ئۆمرىنى سەرگەردانلىقتا ئۆتكۈزگەن. ئۇ، 120-غەزەل 5-، 6-بېيىتلىرىدە بۇ مەزمۇننى "تەقدىرىم شېئىرىدەك ئاۋارىلىق ئىدى، مەملىكەتلەرنى كېزىپ بىرەر تۇرار جاي تاپالمىدىم، بۇ ۋەتەننىڭ بىر ماكانسىز بۇلبۇلىمەن، 100 مىڭ سايراپمۇ يەشنەش بەرگىگە ئىگە بولالمىدىم"، دەپ ئىپادە قىلىدۇ.

ھەقىقەتنى سۆزلىگۈچى نۇرغۇن شائىرلارغا ئوخشاش، مەشھۇرىمۇ ئۆز زامانىسىدا خورلىنىپ كۆپ جاپا چەككەن. ئۇ كۆپ بېيىتلىرىدا بۇ خىل قىسمەتتىن زارلانغانىدەك، 148-غەزىلىدىمۇ "مېنىڭ قەدرىمنى كىم بىلگەي، مېنى كۆزىگە كىم ئىلدى، غېرىبمەن ئۆز دىيارىمدا، ئەسىرمەن ئۆز ماكانىمدا" دەپ ئۆز دىيارىدا، ئۆز ۋەتىنىدە خارلىنىۋاتقانلىقىدىن بىزار بولۇپ، ئۆز مۇڭىنى تۆكىدۇ.

شائىر 160-غەزىلىدە ئۆزىنىڭ غېرىبۇخارىزار كەچۈرگەن تۇرمۇشىدىن زارلىنىپ كېلىپ، كۆڭلى سۆزۈك دوستىنىن ئايرىلما دەپ نەسىھەت بەرگەندىن كېيىن، "كىم يىراق تۇشكەچ ئىزۇر

خۇرشىددىن ئاينىڭ كېمى" دېگەن مىسرا بىلەن بۇ غەزەلنى ئاياغلاشتۇرىدۇ. بۇ مىسرادا قۇياش كۆڭلى سۈزۈك دوستتىن، ئاي ئۆزۈڭدىن ماجازلىق كىنايە بولۇپ، قۇياشتىن يىراقلاشقان ئاينىڭ كېمىيىپ كېتىشى ھالەت دەللىدۇر. مانا بۇ سەنئەت ئەدىبلەر ماھارىتى ئىچىدىكى ئەڭ نازۇك بىر ماھارەتتۇر.

دېمەك، شائىر مەشھۇرى ئۆزىنىڭ «دىۋان مەشھۇرى» نامىلىق بۇ مەشھۇر شېئىرىي ئەسىرىدە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاروز ۋەزىن شەكىللىدىكى ھەرخىل بەھرىللىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئىجتىمائىيلىققا ئىگە بولغان ئۆتكۈر پىكىرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۆزىگە خاس بىر ھالقا ھاسىل قىلغان. بولۇپمۇ ئۇ تەنقىدچانلىق روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ئۆزى ياشىغان دەۋر ۋە شۇ مەزگىللەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئادالەتسىز ئەمەلدارلار ئۈستىدىن زارلىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ساداچىسى سۈپىتىدە ھەقىقەت سۆيەر مېھنەتكەشلەر بىلەن تەقدىرداش بولغان. شائىر ئاجايىپ گۈزەل مىسرالار ئارقىلىق ھەقىقىي ئەركىن مۇھەببەتنى كۆيلەپ، ئۇنىڭغا ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئارزۇ-ئىستەكنى ئىپادە قىلىدۇ. ئەپسۇسكى، شائىرنىڭ ئەركىن مۇھەببەتكە ئېرىشىش تىلىكى "كاج پەلەك"نىڭ توسقۇنلىقىغا ئۇچرايدۇ. شائىر بۇ خىل پۈتلىكاشاڭلار ئارقىسىدا ئەركىن مۇھەببەت ئارزۇسىنىڭ ئىشقا ئاشمايۋاتقانلىقىدىكى سەۋەبنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم بىلەن باغلايدۇ. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ ئەركىن مۇھەببەتنى نابۇت قىلغۇچى فېئودال بايلار، مۇتەئەسسىپ دىنىي روھانىلار ۋە سوپىلارنى قاتتىق سۆكىدۇ. بۇ يالغۇز شائىرنىڭ خەلقچىل روھىنىڭ روشەن

بەلگىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ئارزۇسىنىڭمۇ كۈچلۈك گەۋدىلىنىشىدۇر. شائىرنىڭ بۇ خىل خەلقچىللىق روھى ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى تېخىمۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈدۇ.

شائىر 34-، 36-غەزەللىرىدە ئۆزى ياشىغان دەۋرنىڭ پىتنە پاساتقا تولغانلىقى، نائەھلىلەر كۈلۈپ ياشناپ، ۋىجدانلىق، ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ ئازاب ئىچىدە ياشاۋاتقانلىقىدىن شىكايەت قىلىدۇ:

زەمان پۈر شورىشۇ ئافاق پۈر فىتنە، جەھان ھاسىد،
خەلايىق كۆزلەردىن غەيبدەك مەشھۇرى پىنھاندۇر.

[زامان غەۋغا-توپىلاڭغا تولغان، ئۇفۇق پىتنە-پاساتقا، جاھان ھەسەتكە تولغان؛ مەشھۇرى خالايىق كۆزلىرىدىن غايىب بولۇپ پىنھان ياشىماقتا].

بۇ بەيىتتا شائىر ئۆزى ياشىغان دەۋرنىڭ سىياسىي-ئىجتىمائىي قىياپىتىنى ئىخچام ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. ئۇ يەنە:

بېرىپ جامى مەي گۈلگۈن ھەمە نائەھلىگە گەردۇن،
لەبا لەب جامى مەي يەڭلىغ كۆزۈمنى ئەشكبار ئەيلەر.

[پەلەك نائەھلىلەرگە گۈل رەڭلىك شاراب قەدەھلىرىنى سۇنۇپ، كۆزۈمنى لىقمۇلىق تولغان مەي جاملىرىدەك ياش بىلەن تولدۇرماقتا].

بۇ ئەينى دەۋر فېئودالىزم شارائىتىدا ياخشى كىشىلەرنىڭ ئازاب ئوقۇبەتكە، يامان كىشىلەرنىڭ ئېتىبارغا ئىگە بولۇۋاتقانلىقىدەك ناھەقچىلىككە قارىتىلغان شائىرنىڭ ئۆتكۈر

نارازىلىقىدۇر.

بىز 11-غەزەلدىكى مۇنۇ مىسرالارنى كۆرۈپ باقايلى:

ۋەھكى شەيخى خانقاھ ۋەئزىن ئىشىتكۈم كەلمەيۇر،
يوقتۇرۇر سۆزدە ئەسەر، ئۇزدە سىرايەت بولماسا.
ئادەمىي بىرلە نېدىن ئەرمەس بەرابەر ۋەھشى تەيىر،
ئەقلىدىن گەر ئادەمىيلەردە شەرافەت بولماسا.

[خانقاھدىكى سوپى-شەيخلەرنىڭ ۋەز-نەسىھەتلىرىنى ئاڭلىغۇم يوق. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئۆزىدە ئىشق تەسىرى بولمىغاچقا، سۆزلىرىدىمۇ لەززەت يوق. ئەگەر ئادەملەردە ئەقىل ئىدراكتىن شاراپەت بولمىسا، ئۇنىڭ قۇشلاردىن نېمە پەرقى بولسۇن؟]

بۇ مىسرالار بىر كۈن كەچكىچە قۇرۇق سۆز سېتىپ جان باقىدىغان، سۆزى باشقا، دىلى باشقا، ئۆزىنىڭ ئەقىل-ئىدراكىنى ئىشلىتىشنى خالىمايدىغان كىشىلەرگە بېرىلگەن تەنبىھ.

شائىر يەنە 61-غەزىلىدە بېشىغا يوغان سەللە ئورۇۋېلىپ، يامان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىدىغان، قولىدىن ئىش كەلمەس كىشىلەرنى چۈنىغا ئوخشىتىپ مۇنداق ھەجۋىي قىلىدۇ:

نازلان گۈفتاريدىن فەخر ئەتمەگىل دەستاريدىن،
كۆر، چۈن باشىدا كىم ئۆزىدىن ئۇلۇغ دەستاريدۇر.

شائىر 73-غەزىلىدە: "قېشىمنىڭ بىر تال مويىمۇ بايلارغا ئېگىلمەيدۇ، ئۆزۈم گادايى بولسامۇ ھېممىتىم شاھانىدۇر" دېگەن سۆزى ئارقىلىق ئېكسپىلاتاتور سىنىپلارغا بولغان كۈچلۈك غەزەپ-نەپرىتىنى ئىپادىلىسە، 78-غەزىلىدە قەلبىدە ئىشقى-مۇھەببەت، جاسارەت بولمىغان زاھىدلارنى قۇرۇپ قالغان ياغاچقا ئوخشىتىپ: "قۇرۇق ياپراق يامغۇر سۈيىدىن

گۇللىمىگەندەك، قۇرۇق زاھىدقا ئىشىق سۆزى تەسىر قىلمايدۇ" دەيدۇ.

شائىرنىڭ نۇرغۇن مىسرالىرىدا ئۆزى ياشىغان زامانغا بولغان نارازىلىق، كىشىلەر ھەرىكىتىنىڭ رىيا ۋە ساختىپەزلىك بىلەن تولغانلىقىدىن زارلىنىش ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

بىز مەشھۇرى شېئىرلىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا ئۇنىڭ ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر، ئادالەتپەرۋەر ۋە مەرىپەتپەرۋەر شائىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

بىز ئۇنىڭ ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن سۆيۈملۈك دىيارى يەكەنگە بېغىشلاپ يازغان 30-غەزىلىنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئۇنىڭ قەلبىدە بۇ قەدىمىي دىيارغا بولغان مۇھەببەتنىڭ قانچىلىك چوڭقۇرلۇقىنى كۆرەلەيمىز. "خۇش نەۋا مەشھۇرى بۇلبۇلدۇر، گۈلىستان يارىكەند" مىسراسى ئۇنىڭ ئۆز يۇرتىغا بولغان مۇھەببەت ئوتىنىڭ كۈچلۈك يالقۇنىدۇر. لېكىن شائىر ياشىغان دەۋر قاراڭغۇ زۇلمەتلىك، ئۇ سۆيگەن ئەمگەكچى خەلق خارۇزار ئىدى. بۇ ھال شائىرنىڭ قەلبىنى ئۆرتەيتتى. شۇڭا ئۇ 120-غەزىلىدە ئېيتقاندەك "تەقدىرىم شېئىرىدەك ئاۋارىلىق ئىدى، مەملىكەتلەرنى كېزىپ، بىرەر تىنچلىق جاي تاپالمىدىم؛ بۇ ۋەتەننىڭ بىر ماكانسىز بۇلبۇلىمەن، يۇز مىڭ سايراپمۇ ياشناش پۇرسىتىگە ئىگە بولالمىدىم" دەپ زارلانغان. شۇنىڭدەك ئۇ ئۆز زامانىسىدە خورلىنىپ جاپا چەككەن، بەختسىز، قەدىر-قىممەتسىز تۇمەنلىگەن كىشىلەرنىڭ ئاھ-زارىنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ، 148-غەزىلىدە: "مېنىڭ قەدرىمنى كىم بىلگەي، مېنى كۆزگە كىم ئىلغاي؟ غېرىبمەن ئۆز دىيارىمدا، ئەسىرمەن ئۆز ماكانىمدا"

دەيدۇ.

شۇ كۈنلەردە شائىر ئۆز ۋەتىنىنى ۋە خەلقىنىڭ كەمبەغەللىك، قالاقلىق، نادانلىق، خۇراپاتلىق ئىسكەنجىسى ئىچىدە ياشاۋاتقانلىقىنى سەزگەندى. ئۇ خەلقنى ھەقىقىي بەخت-سائادەتكە يېتىشتۇرۇشنىڭ يوللىرىدىن بىرى پەن-مەرىپەت دەپ چۈشىنەتتى. شۇڭا 89-غەزىلىدە نادانلىقنىڭ زۇلمەتتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ: "نادان زۇلمەتتە ئولتۇرىدۇ. يورۇقلۇق ئىزدىگەنلەر ئۆگىنىشى كېرەك، ئىنسانىنىڭ مۇنەۋۋەر بولۇشى ئۆگىنىش بىلەن" دەپ چاقىرىق قىلغان بولسا، 23-غەزىلىدە:

مەئرىفەت قىلماق ئۈمىد ئەسھابى دۇنيادىن ئەبەس،
رەۋشەنالىق كۆزىنى كۆز تۇتماق ئەئمادىن ئەبەس.

دەپ، مەرىپەت، ئىلىم-پەن ئىگىلەشنى مال-دۇنيادىن ئۈستۈن قويىدۇ ۋە مال-دۇنياغا بېرىلىپ كەتكەنلەرنى كورغا ئوخشىتىپ، "كوردىن يورۇقلۇق كۈتكىلى بولمىغاندەك، دۇنياغا بېرىلىپ كەتكەنلەردىن مەرىپەتنى كۆزلەش بىھۇدە" دەيدۇ. ئۇنىڭ 53-غەزىلىنىڭ 6-، 7-بەيىتلىرىدا "ئالىملاردىن ھەر كۈنى بىر نۇقتە بولسىمۇ ئۆگەن، چۈنكى يامغۇر تامچىلىرىدىن دەريا ھاسىل بولىدۇ، ھەربىر تېچان بول، قارىمامسەن، سۇ بىر يەردە تۇرغۇرسە سېسىپ قالىدۇ" دېگەن ئوبرازلىق پىكىر ئارقىلىق بىر ئىزدا توختاپ قالماي ئۈزلۈكسىز ئۆگىنىشكە، ھەر كۈنى بىر نۇقتىدىن بولسىمۇ ئۆگىنىپ "تامچىلاردىن دەريا ھاسىل قىلىش"قا چاقىرىدۇ.

شائىرنىڭ شېئىرلىرىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە يېڭى

پىكىر ۋە يېڭى مەزمۇن يوشۇرۇنغان.

شائىر 44-غەزىلىدە: "گۈل ئۈستىگە گاھى مۆلدۈر، گاھى شەبنەم چۈشكەندەك ئادەم بېشىغمۇ بەزىدە غەم، بەزىدە خۇشلۇق كېلىدۇ" دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويسا، 46-غەزىلىدە "كەپتەردىن نامە ئەۋەرتىشكە ھاجىتىم يوق، چۈنكى مېنىڭ ساڭا بولغان مۇھەببىتىمنىڭ ئۆزى ئەلچى" دەيدۇ. 55-غەزىلىدە بولسا، دۇنيانىڭ غەم-غۇسسە بىلەن تولغانلىقىنى كۆرسىتىش بىلەن "ئەمەل تۇتقان كىشىنىڭ بويى-ئېغىر يۈكتىن ئېگىلىپ قالىدۇ" دېگەن مەنىنى مۇنداق بىر نازۇك ئوخشىتىش بىلەن ئىپادە قىلىدۇ:

باش بولۇپ يۈز ھۆسنىگە قاشتا قاچان غەم يۇقتۇرۇر.

ئۇ يەنە 57-غەزىلىدە:

"پۈشت پا دۇنياغا ھەركىم ئورسا ئول مەردانىدۇر.

باغلىسا ھەركىم كۆڭۈل دۇنياغا ئول دىۋانىدۇر."

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق دۇنياغا بەك بېرىلىپ كەتمەسلىك ئىدىيىسىنى ئالغا سۈرۈپ: "دۇنيانى تېپىپ تاشلىيالمغان كىشىلا مەردانىدۇر، دۇنياغا قانتىق كۆڭۈل بېرىش دىۋانىلىق"، "شاھنىڭ شاھلىقىمۇ كېتىدۇ، ئوردىسى ئاخىر يىقىلىدۇ" دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ.

بىز ئاجايىپ چوڭقۇر ھېكمەتكە تولغان مۇنۇ ئىككى مىسرانى كۆرۈپ باقايلى:

ئامان ئىستەر ئېسەڭ بول سەرۋىدەك ئازادە بارىڭدىن،

كى نەفلى باراۋەر ھەر رەھگۈزەنىڭ سەڭگى ساربدۇر.

[ئامانلىقنى خالىساڭ، سەرۋى دەرىخىدەك ھېچ نەرسىگە ئىگە

بولما، شۇ چاغدىلا سەن ئامانلىق تاپالايسەن. كۆرمەمسەن، مېۋىلىك خورما دەرىخىگە ھەربىر يولدىن ئۆتكۈچىلەر تاش ئاتىدۇ. مېۋىسىز دەرەخلەرگە ھېچكىم تاش ئاتمايدۇ.]

شائىر بۇ مىسرالار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئامان-ئېسەنلىكىنى ئىزدەپ، مېۋىسىز دەرەخ بولۇش كېرەكمۇ ياكى يولدىن ئۆتكۈچىلەرنىڭ تاش كېسەك ئېتىشىدىن قورقماي، مېۋىلىك دەرەخ بولۇش كېرەكمۇ؟ دېگەن ئىككى چوڭ مەسىلىنى بىزنىڭ ئالدىمىزغا قويىدۇ.

شائىرنىڭ «دىۋان مەشھۇرى» نامىلىق ئەسىرىدىن بىز شۇنى كۆرەلەيمىزكى، دىۋاندىكى شېئىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇھەببەت لىرىكىسى بولۇپ، ئۇ ئاجايىپ گۈزەل لىرىك مىسرالار ئارقىلىق ھەقىقىي، ئەركىن مۇھەببەتنى كۈيلەپ، ئۇنىڭغا ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئارزۇ-ئىستەكنى ئىپادىلەيدۇ، ساداقەت، مېھرى-ۋاپانى ئۇلۇغلايدۇ. ئۇ ئۆز شېئىرلىرىنى رەڭدار ئىبارىلەر بىلەن بېزىگەن، ھەربىر جۈملىنى بەدىئىي گۈزەللىكنى شەكىللەندۈرگۈچى ئېستېتىك ۋاستىلەر ۋە مەجاز بىلەن قۇراشتۇرغان. ھەربىر سۆيەتلەنگۈچىگە ئۇنىڭ سۆيۈتىنى يانداش قويغان. مەسىلەن: ئەشىك خۇنى (قانلىق ياش)، گۈلگۈن قەبا (گۈل رەڭ كىيىم) ئاتەشىن ئاھ (ئوتلۇق ئاھ)، سىپاھرى نىلگۈن (نىل رەڭ ئاسمان) ۋە باشقىلار.

شائىر ئۆزىنىڭ لىرىك ھېسسىياتىنى ئاددىي ئىبارىلەر ئارقىلىق ئەمەس بەلكى ئوبرازلىق سۆزلەر بىلەن بېزەشكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان. كۆرۈپ باقايلى:

كۆرمەيىن گۈل چېھرىنى نەيلەي گۈلى گۈلزار ئارا،

گەر كىرەر ئېرسەم گۈلىستانغا يۈرەرمەن خار ئارا.
[گۈل چىراي يارنى كۆرمىسەم، گۈلىستاننى نېمە قىلىمەن؟
چۈنكى يارسىز گۈلزارغا كىرسەم، تىكەن ئارىسىدا يۈرگەندەك
بولىمەن]

شائىر 13-غەزىلىدە:

نېچۈك يەتكۈمدۈرۈركىم كناز قەسرىدۈر بىلەند ئانداغ،
نەزارە قۇشلىرى پەرۋاز قىلسا، پەر ساچار ئاندا

يەنى، "يارنىڭ نازلىق قەسرىگە قانداق يېتىپ بارالايمەنكى، نەزەر قۇشلىرى ئۇچسا، قاناتلىرى توزۇپ كېتىدىغان دەرىجىدە ئېگىز تۇرسا" دېگەن بولسا، قالغان مىسرالىرىدا: "نىلۇپەك ئاسمان-ئۇ سەييارىلەر جىلۇگاھى، ئۇ ئالتۇن تۇغمىلەر (يۇلتۇزلار) بىلەن بېزەلگەن. كۆكۈل جېنى، كۆز يېشى يار قېشىدا قالغان، مەندىن نېمە ئىزدەيسەن؟ ئەي يار، بۇ قايغۇ بىلەن ئاۋات دۇنيادا سەنلا مالال ئەمەس، چۈنكى، ئاجىز جانلار كوچاك گۈللىكىدە سايراپ تۇرىدىكەن" دەيدۇ.

شائىرنىڭ بەشلا بېيىتتىن تەركىب تاپقان 17-غەزىلىدىكى لىرىكىلىق مىسرالار تېخىمۇ گۈزەل:

تەلپۈنەر جان تۇتسى لەئلى شەكەر بارىڭ كۆرۈپ،
مەۋج ئۇرار كۆزگۈدە ھەيرەت ئەكس رۇخسارىڭ كۆرۈپ.
[جاننىڭ تۇتى قۇشى شېكەر ياغدۇرغان لەئلدەك لېۋىڭنى كۆرۈپ،
ئۇنىڭغا تەلپۈندۇ. سېنىڭ چىرايىڭنىڭ ئەكسىنى كۆرۈپ
ئەينەكتە ھەيرەت مەۋج ئۇرىدۇ] دېسە: ئۇنىڭغا ئۇلاپلا:

زەڭگىبارى ھۆسىن بىرلەدۇر سىرشتە پەيكەرىڭ،
گۈل خىجالەت پەردەسىدە رەڭگى رۇخسارىڭ كۆرۈپ.

[سېبنىك سۈرتىنىڭ ھۆسىن رەڭلىرى بىلەن ئارىلاشقان، شۇڭا سېبنىڭ چىرايىڭنىڭ رېڭىنى كۆرۈپ، گۈل خىجىللىق پەردىسىگە ئورالغاندۇر] دەيدۇ.

جان تۇتىسى لەئلىدەك قىزىل شېكەر ياغدۇرىدىغان لېۋىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا تەلپۈنىدىكەن، ئەينەك يۈزىدە ئۇنىڭ يۈزىنىڭ ئەكسىنى كۆرۈپ دولقۇنلىنىدىكەن؛ ھۆسنىنىڭ زەڭگىبارى (قارا چاچلىرى) بىلەن قامىتى ئوخشاش بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ رەڭگى-روۋىنى كۆرۈپ، گۈل ئۆز پەردىسى ئىچىدە خىجىللىق تارتىدىكەن!

شائىر شېئىرىيەتنىڭ رەڭدار بېزەكلىرىدىن بولغان ئوخشىتىش، كىنايە، مۇبالىغە، ئىستىئارە، خىتاب قاتارلىق ئىستېلىستىك ۋاستىلەردىن پايدىلىنىشتا، ئۆزىگە خاس يول تۇتقان.

كۆرمەي ئول گۈل سانجىلۇر پەيكان كەبى مىژگان ماڭا،
گۈلشەن ئاتەشخانە، غۇنچە ئاتەشتىن پەيكان ماڭا.

بۇ بەيىتتە شائىر گۈلنى يارىدىن كىنايە قىلغان بولسا، ئۇنىڭكىرپىكىنى ئوققا ئوخشىتىدۇ، يارنى كۆرەلمىگەنلىكتىن ئۇنىڭغا گۈلشەن، ئوتخانە، غۇنچە ئوتلۇق ئوق بېشى بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

8-غەزەلدىكى:

مەن نېچۈك گۈلباڭنى ئىشقىڭ ئورمايىن مەستانەكىم،
رەز قىزى گۈلگۈنە سۈرتەر يۈزىگە گۈل جامىدا.

دېگەن مىسرالىردا تاڭ قىزى مەيدىن كىنايە بولۇپ يارنىڭ يۈزىگە سۈرتۈلگەن ئەڭلىك گۈل جامىغا ئوخشىتىلىپ، بىزنىڭ

ئالدىمىزدا گۈلدەك قىزارغان بىر جاننىڭ جانلىق سۈرىتى گەۋدىلىنىدۇ.

9-غەزەلنىڭ ئاخىرقى ئىككى بەيتىدە شائىر ئۆز-ئۆزىگە خىتاب قىلىپ:

تاپماغۇك مەشھۇرىكىم، رەڭگى ئەسەر ھەڭگامەكىم،
ئەي قۇياش، شەبنەم كەبى مەھۋى لىقا بولدۇم ساڭا.

دېگەن مىسرادا "ۋاقتى كەلگەندە رەڭدىن ئىزمۇ تاپالمايسەن، شەبنەم قۇياشنى كۆرۈش بىلەن يوقىلىپ كەتكەندەك، سەنمۇ يوقىلىپ كېتىسەن" دېسە، بۇ غەزەلنىڭ 4-7-8-بەيتلىرىدە شائىر ئۆزىنىڭ شېئىرىي ماھارىتىنى ئاستىرونومىيىگە ئاغدۇرۇپ، ئۆز-ئىشقىنى يېڭى ئايغا، ئاشقىنى كۈنگە ئوخشىتىدۇ. ھىلال ئاي كۈنىنىڭ گادايى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ تولۇن ئايغا ئايلانغىنىدەك، مەنمۇ سېنىڭ ئىشقىڭ بىلەن كامالەت تاپتىم دەيدۇ. ئاشقىنىڭ ئۆز مەشۇقىنى چۆرگىلەپ كېتەلمىگەنلىكى، ئاينىڭ قۇياشنى ئايلىنىشىدەك تەبىئەت قانۇنىيىتى بىلەن زىچ باغلىنىپ، ئادەم بىلەن تەبىئەت قۇشۇلۇپ، ئاجايىپ بىر يېڭى مەنزىرە ھاسىل بولىدۇ.

گۈلگۈم ئاھىم پەنجەئى خۇرشىدغە باغلار خېنە،
كىم نىگارىم ئىزلارىن جاندا تەسەۋۋۇر ئەتمىشەم.

[يارنىڭ ئىزلىرىنى جېنىم ئىچىدە ئويلىغىنىمدا، گۈل رەڭلىك ئاھىم قۇياش پەنجىسىگە خېنە ياقىدۇ]

شائىر بۇ مىسرالاردا ئۆز ئاھىنى گۈل رەڭگى بىلەن سۈپەتلەپ، قۇياشقا پەنجە ياسايدۇ ۋە بۇ پەنجىلەرگە ئۆزىنىڭ گۈل رەڭلىك ئاھىدىن خېنە ياقىدۇ.

بىز شائىرنىڭ 159-غەزىلىدە ئۆزىنىڭ غەم-قايغۇسىنى بېشىدىكى سان-ساناقسىز چاچقا ئوخشاتقانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، شېئىرنىڭ "كىم يىراق چۈشكەچ ئېرۇر خۇرشىددىن ئاينىڭ كەمى" دېگەن مىسرا بىلەن ئايا غلاشقانلىقىنى ئۇچرىتىمىز. بۇ مىسرادا قۇياش كۆڭلى سۇزۇك مېھرىبان دوستتىن، ئاي ئۆزىدىن مەجازلىق كىنايە بولۇپ، قۇياشتىن يىراقلاشقان ئاينىڭ كېمىپ كېتىشى ھالەت دەلىلىدۇر. مانا بۇنى شائىرنىڭ ئەڭ نازۇك ماھارىتىنىڭ ئۆرنىكى دېيىشكە بولىدۇ.

بىز شائىرنىڭ 54-غەزىلىدىكى مۇنۇ مىسرالارنى كۆرۈپ باقايلى:

مۇھەببەت ئالەمنىڭ شاھىدۇرمەن، غەم سىپاھىمدۇر،
باشىم ئۆزرە قارا مۇڭلار قارا مەخمەل كۆلاھىمدۇر.
زىبەس سەرگەشتەردۇرمەن مەھۇەشىمنىڭ مېھرى كويىدا،
قۇياش كۆزگۈسىنىڭ رەۋشەنگەرى بىر گىردى ئاھىمدۇر.
كەل ئەي گۈلگۈن سەۋار، ئۆتكىل نەزەردە جىلۇىلەر كۆرگۈز،
فەلەك مەيدانىنىڭ گۈلگۈن سەۋارى بەرقى ئاھىمدۇر.

بۇ مىسلارلارنى شائىرنىڭ تەپەككۇرى بويىچە تەھلىل قىلغاندا، ئۇ مۇھەببەت ئالىمىنىڭ شاھى، غەم ئۇنىڭ لەشكىرى، بېشىدىكى غەم-قايغۇلار ئۇنىڭ قارا مەخمەل كۆلاھى بولۇپ چىقىدۇ. بۇ يەردە مۇھەببەتنى "ئالەم" دەپ مۇبالىغىلەشتۇرگەن بولسا، ئۆزىنى شاھ، غەمنى لەشكەر دەپ مەجازلاشتۇرغان، قايغۇنى قارا كۆلاھقا ئوخشاتقان. 2-بەيىتتا، قۇياشنى ئەينەككە ئوخشىتىپ، قۇياش يۈزىنى ئاھىنىڭ توزانلىرى بىلەن كۆمۈپ

تاشلىدى، دەپ مۇبالىغە قىلغان. 3-بېيىتتا ئۆزىنىڭ ئاھىنى پەلەك مەيدانىنىڭ گۈل رەڭ ئېتىغا مىنگەن چاقماققا ئوخشاتقان.

شۇنىمۇ قەيت قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، شائىرنىڭ دىۋانى 14-ئەسىردىن 20-ئەسىرگىچە ئىشلىتىلىپ كەلگەن چاغاتاي تىلىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن بىرمۇنچە بېيىتلار شۇ دەۋردىكى جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇپ يېزىلغان. ھەتتا بىرمۇنچە بېيىتلار بىزگە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدەكلا چۈشىنىشلىك تۇيۇلىدۇ.

يۇقىرىدا تەھلىل قىلىپ ئۆتۈلگەن پاكىتلارغا ئاساسەن، شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىنكى، شائىر ئىبراھىم مەشھۇرى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئۆتكەن مەشھۇر پېشۋالار بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇشقا ھەقلىق بولغان لىرىك شائىردۇر. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى دېگىزىغا قوشۇلغان سۇزۇك تامچىلاردىن بولۇشقا مۇناسىپ.

تۇنجى قېتىملىق كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

تۇنجى قېتىملىق كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بويىچە دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بېرى مۇنداق بىر يىغىن ئۆتكۈزۈلگەن ئەمەس. يىغىن ئاپتونوم رايونىمىز تارىخىدا بىرىنچى قېتىم ئۆتكۈزۈلمەكتە. بۇ يىغىننىڭ چاقىرىلىشى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ۋە غەمخورلۇق قىلغانلىغىنى روشەن گەۋدىلەندۈرىدۇ، شۇنداقلا، ھەرقايسى مىللەت كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئورتاق ئارزۇ ۋە تەلەپلىرىنى نامايان قىلىدۇ، شۇڭا بۇ يىغىن پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ ئەمەلىيلىشىشىدىكى يەنە بىر غەلىبە بولۇپ، بىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزنىڭ ئېھتىياجىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قەدىمدىن تارتىپ، بىزنىڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز كۆپ مىللەتلىك مەملىكەت بولۇپ كەلدى. ئۇزۇن تارىخىي مۇساپىدە، ھەر مىللەت خەلقى جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىش، جاسارەت بىلەن ئىشلەش

ئارقىلىق ۋەتىنىمىزنىڭ شانلىق ۋە ئۇزۇن تارىخىنى بىرلىكتە ۋۇجۇدقا كەلتۈردى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى ياراتتى؛ بۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز دۇنيادىكى مەدەنىيەتلىك قەدىمكى ئەللەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. ئۇزۇن تارىختىن بۇيان شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، خۇيزۇ، شۇۋە، تاجىك، ئۆزبېك، تاتار، رۇس، داغۇر، مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەر خەنزۇ ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە ۋەتىنىمىز تارىخىنى بەرپا قىلىشتا ۋە جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا قىممەتلىك ھەسسىلىرىنى قوشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىگە خاس كلاسسىك ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللىي مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىنى بېيىتتى.

ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئۇزۇن بىر تارىخى بولغىنىدەك، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىمۇ قەدىمىي ئەنئەنە ۋە ئۆزىگە خاس تەرەققىيات جەريانىغا ئىگە، بۇنداق ئەنئەنە ۋە تەرەققىيات جەريانى ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ قەدىمىي، مول ۋە رەڭمۇرەڭ ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. بولۇپمۇ ھەرقايسى مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتىدا ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلىگەن خەلق داستانلىرى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە، مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئوغۇزنامە»، «غېرىب-سەنەم»، قازاق خەلقىنىڭ «قىزجىبەك»، «ئارقالىق باتۇر»، «قوزى كورپەش بايان سۇلۇ» قاتارلىق كۆپلىگەن داستانلىرى، قىرغىزلارنىڭ «ماناس» ئېپوسى بىلەن باشقا خەلق داستانلىرى، موڭغۇللارنىڭ «جاڭغىر»، «گېسار» داستانلىرى ۋە باشقا

قېرىندىاش مىللەتلەرنىڭ مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى پەخىرلىنىشكە ئەرزيدىغان مەدەنىيەت مىراسلىرىدۇر.

ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات بايلىقىدىن باشقا، ئۇزۇن بىر تارىخىي جەريانىدا شەكىللىنىپ، تەرەققىي قىلىپ بېيىغان يازما ئەدەبىيات مىراسلىرىمۇ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى پارلاق سەھىپىنى تەشكىل قىلىدۇ. پەقەت ئۇيغۇرلارنىلا مىسالغا ئالساق، 8-ئەسىردىن 11-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە، نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر ۋە ئىلغار مۇتەپەككۇر شائىرلار مەيدانغا كېلىپ، ئەدەبىيات ئاسمىنىدا ئۆچمەس يۇلتۇز بولۇپ چاقناپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. «قۇتادغۇبلىك» دەك نادىر ئەسەرلەر ئەنە شۇ باي يازما ئەدەبىياتنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە پۈتۈن جاھاننىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلماقتا.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نۇرغۇنلىغان ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى ۋە مۇنەۋۋەر يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدە ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۇزۇن تارىخى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى، ئارزۇ-ئىستەكلىرى، ئەقىل-پاراسىتى، ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىگە، ئادالەتسىزلىككە قارشى غەزەپ-نەپرىتى بىلەن كۆرەش تەجرىبىلىرى، ئازاد ۋە گۈزەل تۇرمۇشقا، دېموكراتىيىگە بولغان يالقۇنلۇق ئىنتىلىشلىرى يۈكسەك بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. كۆرەشچانلىق، ئەمگەك سۆيۈش، گۈزەل ئەخلاق-پەزىلەت، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، ۋاپادارلىق ئىدىيىلىرى كەڭ تەرغىب قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس تىل بايلىقى، خەلق تىلىدىكى مىللىي

ئالاھىدىلىكلەر ۋە خەلق تىلىنىڭ ھاياتىي كۈچى روشەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئەسەرلەر مەيلى مەزمۇن مەيلى شەكىل جەھەتتە كېيىنكى دەۋر يازغۇچىلىرىنىڭ ئىجادىيىتى ئۈچۈن مول ئوزۇقلۇق مەنبەئى بولۇپ كەلمەكتە. شۇڭا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش زور ئىلمىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

سەل قاراشقا بولمايدىغان ئەھمىيەت شۇكى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئايرىلماس بۆلىكى بولغان شىنجاڭ، تارىختا "غەربىي رايون" دەپ ئاتالغان كەڭ رايونىنىڭ مەركىزي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ بۇنداق بىر پەۋقۇلئاددە جۇغراپىيە ئورنى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ، غەرب بىلەن شەرقنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەھەتتىكى بىر تۈگۈنى بولۇشىغا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مەدەنىيىتى، گرېك، رىم، ھىندى، ئەرەب ۋە پارس مەدەنىيەتلىرى مۇشۇ رايوندا ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشىگە سەۋەب بولغان. نەتىجىدە، شىنجاڭ قەدىمىي مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرسىگە ئايلىنىپ، بۇ ئورۇندىكى ھەر مىللەت مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ باي مەزمۇنى، خىلمۇخىل تۈسكە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن، ھەرقايسى ئەللەر ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ كەلدى، كۆپلىگەن ئەدەبىي مىراسلىرىمىز خېلى بۇرۇندىنلا بىرمۇنچە ئەللەر ئالىملىرى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ، خەلقئارا مىقياسىدىكى تەتقىقاتنىڭ خېلى ئەتمۇارلىق بىر قىسمىغا ئايلانغاچقا، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىمۇ مەلۇم دەرىجىدە دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالدى. بۇ نۇقتىنى تەكىتلەش

ۋە چۈشىنىش — ھەر مىللەت كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات خىزمىتىنىڭ ئەھمىيىتىنى تونۇۋالمىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا ئەستايىدىل مۇناسىۋەتتە بولمىشىمىزغا ياردىمى بولىدۇ.

بۇ يەردە "كلاسسىك ئەدەبىيات" دېگەن ئۇقۇم توغرىسىدىمۇ بىرئاز توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەلۇمكى، "كلاسسىك" دېگەن سۆز لاتىن تىلىدىكى "كلاسىكۇس" سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، "ئۈلگىلىك"، "نەمۇنىلىك" دېگەن ئۇقۇملارنى بىرىپ كەلگەن. ياۋروپا ئەدەبىي تەنقىدچىلىرىگە گرېك (يۇنان) ۋە قەدىمكى رىمدا مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەرنى "ئۈلگىلىك" يەنى كلاسسىك دەپ ئاتاش ئادەت بولغان. كېيىن ئەدەبىيات تارىخىدا مۇئەييەن باھاغا ئېرىشكەن ئۈلگىلىك ئەسەرلەر كلاسسىك ئەسەر دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، كلاسسىك دېگەن سۆز ئومۇم تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ئۈلۈغ ئەسەر ياكى شەخسلەرگە ئىشلىتىلىپ كەلگەن. بۇ "كلاسسىك" سۆزىنىڭ تار مەنىسى، لېكىن كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتى كلاسسىك ئەدەبىيات دېيىلىدۇ. خەنزۇ ئالىملىرى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسىغىچە بولغان دەۋردىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى كلاسسىك ئەسەرلەر دەپ ھېسابلايدۇ، بىزنىڭ بۇ يەردە كلاسسىك ئەدەبىيات دېگىنىمىزمۇ، دەل ئەنە شۇ مەنىدە، يەنى ئومۇمەن قەدىمىيراق بولغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرگە قارىتىلغان.

ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە-ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەتلەر كلاسسىك ئەدەبىيات بايلىقلىرىنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش ۋە قوغداش ئىشلىرىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلدى. ھەر مىللەت

ئەدەبىيات-سەنئەت تەتقىقاتچىلىرى ماركسىزم-لېنىنىزم ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسىنى يېتەكچى قىلىپ، ئىلمىي تەتقىقات نۇقتىسىنەزىرى، يۆنىلىشى ۋە ئۇسۇلىنى بىرقەدەر ئېنىقلاپ ئالغان ھالدا كەڭ ئاممىنىڭ يارىمى بىلەن بىرمۇنچە خىزمەتلەرنى ئورۇنلىدى. مەسىلەن: 50-يىللاردا، ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى، پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قاتارلىق ئورۇنلاردىن ئۇيۇشتۇرۇلغان خادىملار ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق رايونلارغا بېرىپ، كۆپلىگەن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيالىلارنى قولغا كەلتۈردى. 60-يىللاردا شىنجاڭ ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىيات-سەنئەت تەتقىقات جەمئىيىتى «ماناس» داستانى ئۇستىدە پىلانلىق تەكشۈرۈش، توپلاش خىزمىتىنى ئىشلەپ «ماناس» داستانىغا دائىر 500 مىڭ مىسرادىن كۆپرەك ھەرخىل نۇسقىلاردىكى ماتېرىيالنى توپلىدى. مۇتەخەسسىس، ئالىملىرىمىزنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا بىر تۈركۈم كلاسسىك ئەدەبىيات ئەسەرلىرى رەتلەندى ۋە ئېلان قىلىندى، نەشردىن چىقتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى خەنزۇ تىلىغىمۇ تەرجىمە قىلىنىپ تونۇشتۇرۇلدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان بۇ خىزمەت ئەمدىلا باشلانغان بىر ۋاقىتتا، چېكىدىن ئاشقان سول ئىدىيىنىڭ ئېغىر توسقۇنلىقى ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىدى. ئون يىللىق "مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى" جەريانىدا، لىن بياۋ، جيانڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى كۆچىنىڭ بارچە فېئودال-فاشىستىك ئىستىبداتلىق يۈرگۈزۈپ، ھەرقايسى مىللەت كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى

ھالاكەتكە دۇچار قىلدى. بارلىق كلاسسىك ئەدەبىيات ئەسەرلىرى ئۇلار تەرىپىدىن "زەھەرلىك چۆپ" دەپ ھېسابلىنىپ، زور مىقداردىكى كلاسسىك ماتېرىياللىرى نابۇت قىلىۋېتىلدى. "سول"چىل ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ توسقۇنلىقى ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ توختىتىپ قويۇلدى. بۇلۇپمۇ "مەدەنىيەت ئىنقىلابى"دىكى فېئودال-فاشىستىك مۇستەبتلىك ھۆكۈم سۈرگەن يىللاردا، چاكىنا مىللىي ئىنكارچىلىق، چېكىدىن ئاشقان جاھالەتپەرەستلىك سىياسىتى ئاستىدا، مىللىي مەدەنىي مىراسلار ئومۇميۈزلۈك ئىنكار قىلىندى، ھەر مىللەت كلاسسىك ئەدەبىيات خەزمىتى ھالاك قىلىۋېتىلدى. زور مىقداردىكى ھەر مىللەت كلاسسىك ئەدەبىيات ماتېرىياللىرى نابۇت قىلىنىپ، بۇ ساھەدىكى تەتقىقات خادىملىرى ۋە مۇتەخەسسىسلەر ئېچىنىشلىق ھالدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. نەتىجىدە مەدەنىيەت ئارقىغا چېكىنىدۇرۇلدى، ئىجتىمائىي ئەخلاق بۇزۇۋېتىلدى.

"تۆت كىشىلىك گۇرۇھ" ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، پارتىيىمىزنىڭ ھەرقايسى ساھەلەردىكى توغرا رەھبەرلىكى تىكلىنىپ، بۇ خەزمەتمۇ قايتىدىن قولغا ئېلىندى ۋە ھەر مىللەت زىيالىيلىرى ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ تىرىشىشى ئارقىسىدا، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات خىزمىتىدە مىسلى كۆرۈلۈپ باقمىغان يېڭى گۈللىنىش ۋە بۇرۇلۇش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. قىسقىغىنە بىرنەچچە يىل ئىچىدە، كلاسسىك ئەدەبىيات ئەسەرلىرى كۆپلەپ رەتلەندى، ئىزاھلاندى ۋە نەشر قىلىندى. ئۇيغۇرچە ۋە قازاقچە كلاسسىك

ئەدەبىيات ۋە خەلق ئەدەبىياتى مەجمۇئەلىرى — «بۇلاق»، «شالغىن» لەردە، ئاپتونوم رايونلۇق ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى يەرلىك ژۇرناللاردا كلاسسىك يازما ئەدەبىيات ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى نۇقتىلىق ياكى قىسمەن ئېلان قىلىندى، يەنە «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» گە ئوخشاش توپلاملارمۇ ئاساسا بىلەن يۈز كۆرۈشتى. قىرغىزلارنىڭ «ماناس» داستانىنى رەتلەش گۇرۇپپىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، رەتلەش ۋە تەرجىمە قىلىش خىزمىتى باشلاندى. مۇقغۇللارنىڭ «جاڭغىر» داستانىنى رەتلەش خىزمەت گۇرۇپپىسى 1979-يىلى تەشكىل قىلىنىپ، 80-، 81-يىللىرى — ئىككى يىل ئىچىدە بۇ داستانىنىڭ 120 پارچە پلاستىنكا خام ماتېرىيالىنى توپلىدى، بۇ گۇرۇپپا توپلاش ۋە رەتلەش جەريانىدا «جاڭغىر» داستانىنىڭ 50 نەچچە پارچە ۋاريانتىغا ئىگە بولۇپ، مەزكۇر داستانىنىڭ تولۇق بولمىغان تەرەپلىرى تولۇقلاندى. 70 - يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار ئىشتىراك قىلغان مەدەنىي ۋە تارىخىي مىراسلارنى يىغىۋېلىش گۇرۇپپىسى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا كۆپلىگەن ئەدەبىي، تارىخىي يازما ھۆججەتلەرنى قايتا توپلاپ، ئەنگە ئېلىپ، ئۇلارنى قۇتۇلدۇرۇپ ساقلاپ قېلىش يولىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك خىزمەت ئىشلىدى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن 81-يىلى بىر قېتىملىق نۇقتىلىق ھالدا ئىلى رايونى بويىچە تارىخىي، ئەدەبىي ۋە باشقا يازما ماتېرىياللارنى توپلاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلىپ، خېلى زور

نەتىجىگە ئېرىشتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر خىل ئۇسۇل-چارىلەر ئارقىلىق جەنۇبىي، شەرقىي شىنجاڭ ۋە ئۇرۇمچى رايونىدىن خەلق ئىچىدە ساقلانغان خېلى زور مىقدارداا تارىخىي ماتېرىيال ۋە ئەدەبىي قوليازمىلارنى توپلاپ، ئۇلارنى تەتقىقات ساھەسىگە تەقدىم قىلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلقئاراغا مەشھۇر نادىر يادىكارلىقلىرىدىن «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» ئەسەرلىرىنى ئىشلەشتە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلدى. نەتىجىدە، نەشرىدىن چىقىپ، جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر مىللەت كلاسسىك ئەدەبىياتى ئۈستىدىكى تەتقىقات جەھەتتە، يېڭى ئىلمىي كەيپىيات ۋۇجۇدقا كېلىپ، بارغانسېرى راۋاجلانماقتا. بۇ خىل كەيپىيات بىر تەرەپتىن، تەتقىقات خادىملىرىنىڭ ئۆتمۈشتە بايقالمىغان مەسىلىلەرنى تېپىپ چىققانلىقى، ئېيتىشقا جۈرئەت قىلالمىغان نەرسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇھاكىمە ۋە مۇنازىرە قىلىشقا باشلىغانلىقىدا كۆرۈلسە، يەنە بىر تەرەپتىن، كۆمۈلۈپ ياتقان ئەدەبىي مىراس ۋە ئەدىپلىرىمىزنى قېزىپ چىقارغانلىقىدا ئىپادىلەندى.

18-ئەسىردە يەكەنده ئۆتكەن ئۆزبېك شائىرى سىدىقنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى، 16-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان ئۇيغۇر شائىرى قابىل شىكەستەنىڭ داستانى، "مەشھۇر" تەخەللۇسى بىلەن ئىجاد قىلغان ئۇيغۇر شائىرنىڭ «دىۋانى مەشھۇر» نامىلىق ئەسىرى ۋە قەلەندەر، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ئابدۇللا ھاپىز، ئىبراھىم نوروز قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تېپىلىشى بۇنىڭ تېپىك مىسالى بولالايدۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ

ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىش خىزمىتىدىمۇ ناھايىتى چوڭ ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كەلدى. 81-يىلى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، شۇۋە، موڭغۇل، تاجىك، ئۆزبېك ۋە رۇس قاتارلىق سەككىز مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ئايرىم-ئايرىم ھالدا يېزىپ چىقىلدى. بۇ، ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشقا ياخشى ئاساس يارىتىپ بەردى. ئەدەبىيات تەتقىقاتى ساھەسىدىكى كۆپلىگەن مۇتەخەسسىسلەر يېڭىدىن ئىلمىي خاراكتېردىكى ماقالىلارنى يېزىپ چىقتى، بۇ قاتارغا بىر تۈركۈم ياشلارمۇ قوشۇلۇپ، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ساھەسىدىكى ھاياتىي كۈچكە ئىگە بىر قوشۇن تەشكىل قىلىنماقتا.

* * *

يۇقىرىقىلاردىن ئاز بولمىغان خىزمەتلەرنى ئىشلىگەنلىكىمىزنى، مەنۇن بولغىنىمىز مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىمىزنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خۇسۇسەن 11-نۆۋەتلىك پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن كلاسسىك ئەدەبىيات ماتېرىياللىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىش، تەتقىق قىلىش خىزمىتىدە يېڭى ۋەزىيەت يارىتىلدى، تەتقىقات دائىرىسىنىڭ تېخىمۇ زور، ئېرىشكەن نەتىجىلىرىنىڭ تېخىمۇ گەۋدىلىك بولغانلىقىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز كېرەك. لېكىن ئەستايىدىللىق بىلەن ئېتىقاندا، بۇ پەقەت كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدىكى بىر باشلىنىشتىنلا ئىبارەت، بۇ ساھەدىكى زور خىزمەتلەر تېخى بىزنى

كۆتۈپ تۇرماقتا.

هازىر مەملىكىتىمىز يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى، پۈتكۈل مەملىكەت خەلقى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇميۈزلۈك يېڭى ۋەزىيىتىنى يارىتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتىدۇ. پارتىيە 12-قۇرۇلتىيى بىزنى پۈتۈن مەملىكەتتىكى هەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ، جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش ئارقىلىق سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تەدرىجىي ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، مەملىكىتىمىزنى يۈكسەك مەدەنىيەتكە، يۈكسەك دېموكراتىيگە ئىگە سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چ قىشقا چاقىردى، بولۇپمۇ سوت سىيالىستىك مەنسۇى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئۇلۇغ بىناسىنى قۇرۇپ چىقىشتا بىز كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىنىڭ زىممىسىگە شەرەپلىك ۋەزىپىلەر يۈكلەندى، هالبۇكى، بىز يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىقىمىزنى تىكلىشىمىز، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا كلاسسىك مىراسلارنى تەنقىق قىلىش ئارقىلىق ئۆتمۈشتىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىشىمىز، ئەدەبىيات تەرەققىياتىدىكى ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقىش، ماركسىزملىق ئەدەبىيات نەزىرىيىسىنى بېيىتىش، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك ئەدەبىي ئىجادىيەت خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت تۈپ مەقسەتنى ئېسىمىزدە مەھكەم تۇتىشىمىز لازىم. بىز كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ نادىر ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئارقىلىق مىللىي

غۇرۇرىمىزنى يوقسىلدۇرىشىمىز، خەلقىمىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى كۆچەيتىشىمىز، كىشىلەردە گۈزەل روھىي دۇنيا شەكىللەندۈرۈشكە ياردەم بېرىشىمىز، ئالىي پەزىلەتلىك ۋە ساغلام گۈزەللىك تۇيغۇسىنى تەكلىشىگە ئىلھام بېرىشىمىز، شۇنداق قىلىپ سوتسىيالىستىك تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ئۆزىمىزنى پۈتۈنلەي بېغىشلىشىمىز لازىم. ئەدەبىيات — ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر يولى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كارتىنىسىدۇر. شۇڭا كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى پەلسەپە، تارىخ، تىل، مىللەتشۇناسلىق قاتارلىق ئىلمىي تەتقىقات خىزمەتلىرىنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بۇ جەھەتتە بىز ھەرقايسى مىللەت كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى ئېغىر، مەنزىلى يىراق، جاسارەت بىلەن تىرىشىپ ئىشلەپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىشقا ئالاھىدە تۆھپە قوشۇشىمىز لازىم.

كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدىكى بىردىنبىر مۇھىم مەسىلە ئەدەبىي مىراسلارغا قانداق توغرا مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىدۇر. بىز ئەدەبىي مىراسلارغا قانداق قىلىپ توغرا مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك؟ ماركسىزمنىڭ ئەدەبىي مىراسلارغا مۇئامىلە قىلىشنىڭ تۈپ پرىنسىپى ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشتۇر. بۇ پرىنسىپ كىشىلەرنىڭ سۇبىيېكتىپ ئارزۇسى بويىچىلا مەيدانغا كەلگەن ئەمەس، ئەدەبىياتنا ئەجدادلاردىن ئەۋلادلارغىچە ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتى ئەدەبىيات تەرەققىياتى قانۇنىيىتىنىڭ بىرخىل ئىنكاسىدۇر. بىزگە مەلۇمكى، بىرخىل ئىدىئولوگىيە ھېسابلانغان ئەدەبىيات، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىي قىلىشى

بازىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقى، تارىخىي ژارىسچانلىقى بولىدۇ، خۇددى ماركس ۋە ئېنگېلس «گېرمان ئىدېئولوگىيىسى» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسەتكىنىدەك، "ھەرقانداق بىر سەنئەتكارنىڭ قولغا كەلتۈرگەن تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى، جەمئىيەت تەشكىلاتىنىڭ، شۇ ئورۇندىكى ئىش تەقسىماتى ۋە شۇ جايلار بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىش تەقسىماتى شارائىتى چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ھەرقانداق دەۋرده ھەرقانداق بىر سىنىپنىڭ ئەدەبىياتى ئۆزىگە خاس بىر يېڭىلمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ئەمما، ھەرقانداق بىر يېڭىلىق ئۆز نۆۋىتىدە ئىلگىرىكىلەرنىڭ مىراسلىرىنى تەنقىد قىلىش ئاساسىغا قۇرۇلغان بولىدۇ". شۇنىڭ ئۈچۈن لېنىن «كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە: "پرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئاللىقانداق نامەلۇم جايلاردىن كېلىپ چىققان نەرسە ئەمەس. شۇنداقلا ئۆزىنى پرولېتارىيات مەدەنىيىتىنىڭ مۇتەخەسسىسى دەپ ئاتىۋالغان كىشىلەر تەرىپىدىن ئويلاپ چىقىرىلغان نەرسە ئەمەس. شۇنداق دەپ ھېسابلاش پۈتۈنلەي خاتا. پرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ كاپىتالىزم جەمئىيىتى، فېئودالىزم ۋە تۆرىلەر جەمئىيىتىنىڭ زۇلمى ئاستىدا يارىتىپ چىققان پۈتۈن ئىلىم زاپاسلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولۇش كېرەك"[1]

ئەدەبىيات راۋاجلىنىش جەريانىدا ژارىسلىق قىلىنىشقا ئىگە

---

[1] («لېنىن ئەسەرلىرى»، 31-توم، 254-بەت.)

بولىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇۋاپىق ئامىللىرى ئىنسانىيەت تارىخى تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىنىدۇ. چۈنكى، خەلقنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرى، ئەقىل-پاراسىتى، ئىرادىسى ئەدەبىياتنىڭ ۋارىسلىق قىلىنغان ئاشۇ قىسمىغا سىڭدۈرۈلگەن بولىدۇ. لېكىن، شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىدېئولوگىيە ھېسابلىنىدىغان ئەدەبىياتنىڭ ئۆزى بىرخىل ھەرىكەتچان، جانلىق ۋە خاھىشچانلىققا ئىگە مەنىۋى كۈچتۇر. يولداش ماۋ زېدۇڭ: "جۇڭگونىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلغان فېئودالىلىق جەمئىيىتىدە شانلىق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى يارىتىلدى. قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئېنىقلاپ، ئۇنىڭ فېئودالىلىق شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، دېموكراتىك مېغىزىنى قوبۇل قىلىش — مىللىتىمىزنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنى ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈر شەرتى؛ ئەمما، ئۇلارنى تەنقىدسىز، قارا-قويۇق قوبۇل قىلىشىرشكە ھەرگىز بولمايدۇ، قەدىمكى زامان ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ھەممە چىرىك نەرسىلىرىنى قەدىمكى زامان ئېسىل خەلق مەدەنىيىتىدىن، يەنى ئازدۇر-كۆپتۇر دېموكراتىيىلىكى ۋە ئىنقىلابىيلىقى بولغان نەرسىلەردىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك" دەپ كۆرسەتكەنىدى. («ماۋ زېدۇڭ تالانما ئەسەرلىرى»، 2-توم، 687-بەت، ئۇيغۇرچە نەشرى) ئىنقىلابىي ئۇستازىمىزنىڭ بۇ ئىلمىي ھۆكمى بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسىمىزغا توغرا ۋارىسلىق قىلىشىمىزدا ئېغىشماي داۋاملاشتۇرۇشقا تېگىشلىك يېتەكچى ئىدىيىدۇر.

بىز ئەدەبىيات مىراسلىرىمىزغا شۇنىڭ ئۈچۈن تەنقىدىي

ۋارسلىق قىلىش پوزىتسىيىسى ۋە ئۇسۇلىنى قوللىنىمىزكى، ئۆتمۈشتىكى ئەدەبىي مىراسلار ئىچىدە ئېكسپىلاتاتسىيىچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قاراشلىرى ھامان ساقلانغان بولىدۇ، ئەدەبىيات ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئىدىئولوگىيە شەكلى بولۇپ، سىنىپىي مەنپەئەتلەرنىڭ سەزگۈ ئورگانىزمىدۇر. ئۇ سىنىپقا مەنسۇپ بولغان كىشىلىكنىڭ ئىدىيە، ھېسسىيات، ئىرادە ۋە غايىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئۇنىڭدا سىنىپىي بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قاراشلىرى بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. شۇنداقلا، ئۆتمۈشتىكى ئەدەبىي مىراسلاردا تارىخىي دەۋرلەر ۋە زامان چەكلىمىسىنىڭ بولۇشى مۇقەررەر. چۈنكى ئەدەبىيات ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئىنكاسىدۇر. ماھىيەتتە ئۇ — بىلىش پائالىيىتىدۇر. بۇنداق بىلىش پائالىيىتىنىڭ ھەقىقەت دەرىجىسى تەبىئىي ھالدا تارىخىي شەرت ئارقىلىق بەلگىلەنگەن بولىدۇ. ئومۇمەن، ئەدەبىي ئەسەرلەردە، باشقا ساھەلەردىمۇ بولغىنىغا ئوخشاش مەلۇم دەرىجىدە مەزمۇن بىلەن شەكىل ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھامان مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

مەزمۇن ۋە شەكىلنىڭ كۆرىشى ۋە بىرلىكى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئەدەبىياتنىڭ شەكىل بىلەن مەزمۇنى مۇۋاپىق كەلگەندە، ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، تەرەققىياتنى تىزگىنلەپ، ئۇنى دەۋر تەلىپىدىن كەينىدە قالدۇرىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ بۇنداق قانۇنىيىتى، بەزى دەۋردە، مەلۇم ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىشىنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللارنى لېنىن ئىككى خىل

مەدەنىيەت تەلىماتى بىلەن پەرقلەندۇرسە، يولداش ماۋ زېدۇڭ مېغىز ۋە شاكال ئىبارىسى بىلەن پەرقلەندۇرۇپ ئومۇملاشتۇرغان. ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش بەلكى قارا قويۇقلا قوبۇل قىلماسلىقنىڭ لازىملىقى ئەنە شۇ ئامىللاردىن كېلىپ چىققان.

بۈگۈنكى كۈندە، بىزنىڭ ماركسىزم-لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسىنىڭ مەدەنىي مىراسلار توغرىسىدىكى بۇ مۇھىم نەزەرىيىنى تەكرارلىشىمىزنىڭ سەۋەبى شۇكى، "تۆت كىشىلىك گۇرۇھ" تارمار قىلىنغاندىن كېيىن كلاسسىك ئەدەبىيات دائىرىسىدە، بولۇپمۇ بەزى ياشلار ئارىسىدا ماركسىزمنىڭ قوللىنىلىشىغا شۇبھىلىنىدىغان ھادىسىلەر پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇلارچە ماركسىزم بىر مەزگىل ئاققان بولسىمۇ، ھازىر ئاقمايدىغان بولۇپ قالغان ئىمىش. ئەمەلىيەتتە، تەتقىقات خىزمىتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە ئۇنى بۆسۈشكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ماركسىزمغا تايانماي بولمايدۇ. لۇشۈن ئەپەندى كلاسسىك ئەدەبىياتنى تەتقىق قىلغاندا ھەر خىل ئۇسۇللارنى سىناق قىلىپ كۆرۈپ، پەقەت ماركسىزمچە ئىلمىي ئەدەبىيات-سەنئەت نەزەرىيىسى بويىچە ئىش كۆرگەچكە ئىلگىرىكى ئەدەبىيات تارىخچىلىرى ئېنگېلىيالمىغان "زور، قىيىن، شۇبھىلىك مەسىلىلەر" ئۈستىدىن چۈشىنىشلىك خۇلاسە چىقىرالىغان، بۇنىڭدىن تاشقىرى، شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئۆتكەن بىر مەزگىلدە ماركسىزم نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىش سولچىل ئىدىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ نۇرغۇن تۈپ قائىدىلىرى ياخشى ئۆزلەشتۈرۈپ ئېلىنمىدى، ئۇنى

ئۆلۈك قوللىنىش مەيدانغا چىقتى. بۇ ئىللەت ھازىرغا قەدەر تەلتۆكۈس تۈزىتىلگىنى يوق. بۇ ھال بىزگە ئۇنى يېڭىۋاشتىن ئۆگىنىش ۋەزىپىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ماركسىزملىق ئىلىم سىستېمىسىنى ئومۇميۈزلۈك توغرا چۈشىنىش، ماركسىزم نۇقتىئىنەزەرلىرىگە نىسبەتەن ئەمەلىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىش ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي خۇسۇسىيەتلىرىگە بىرلەشتۈرۈلۈشى لازىم. شۇنداقلا، دوگمىچىلىق خاھىشلىرىدىن ساقلىنىش كېرەك.

بىز كلاسسىك ئەدەبىياتنى تەتقىق قىلغاندا تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەشتە بولمىسۇن، ئەدەبىيات قانۇنىيىتىنى ئىگىلەشتە بولمىسۇن، يازغۇچىلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە باھا بېرىشتە بولمىسۇن، ماركسىزمنىڭ بارلىق ئىشتا ئەمەلىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىشتىن ئىبارەت ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇشىمىز لازىم.

دېمەك، يازغۇچى ئەمەلىيەتتە تەقدىم قىلغان نەرسە، ئەسەر ئەكس ئەتتۈرگەن ئوبيېكتىپ رېئاللىققا ئاساسەن، ئوبيېكتىپ، تارىخىي نۇقتىئىنەزەر بويىچە تەھلىل يۈرگۈزۈپ، دەلىل-ئىسپاتى بار، قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە كۆز قاراشلار ئارقىلىق، ئىلمىي يەكۈن چىقىرىش كېرەككى، ئاق-قارىنى پەرقلەندۈرمەيلا قوشۇۋېتىشكە، ئۆزىگىلا توغرا بولغان فورمىلالارغا سېلىپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ھەرگىز بولمايدۇ. چۈنكى ئەسەرلەرگە بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق مۇئامىلە قىلغاندا، ئاشۇرۇۋېتىش ياكى تۆۋەنلىتىۋېتىش ئەھۋاللىرى ئاسانلا يۈز بېرىپ قالىدۇ، بۇنداق قىلىش پاكىتقا قارىمايلا، ئەسلىدە ئەسەردە بولمىغان نەرسىلەرنى

ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىپ كۆز قارىشى بويىچە بار دەپ ھېسابلاپ، ئەسەردە ئەسلىدە بار نۇقتىلارنى فورمۇلا بويىچە يوققا چىقىرىش بولىدۇ. بۇنىڭدا مارکسچە نەزەريىۋى قورالنى تېخىمۇ تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئەڭ مۇھىمى ئەسەرنىڭ ئۆزىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. ئۆزىمىزنىڭ مۇھەببەت ۋە نەپرىتى ياكى مەلۇم مۇددىئا بىلەن بەزى كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى خالىغانچە يۇقىرى كۆتۈرىشكە، ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى مۇبالىغىلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ، يەنە بەزى كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى خالىغانچە تۆۋەنلىتىشكە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كەمچىلىكلىرىنى تەكىتلەۋېرىشكىمۇ بولمايدۇ. مانا شۇنداق قىلغاندا ئاندىن ئەملىيەتتىن توغرا يەكۈن چىقارغىلى بولىدۇ.

بىز تارىخىي ماتېرىياللىزىملىق دېئالېكتىك ئۇسۇلغا ھۆرمەت قىلىپ، كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنى ھەققىي ئىشلىشىمىز لازىم. بۇنىڭدا بىز تەنقىد قىلىپلا، ۋارىسلىق قىلماسلىققا قارشى تۇرىمىز، شۇنداقلا ۋارىسلىق قىلىپلا تەنقىد قىلمايدىغان خاھىشقىمۇ قارشى تۇرىمىز. ئالدىنقىسى كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىنى ئىنكار قىلىش. يەنى، بۇ مىللەت ئىنكارچىلىقىدۇر، كېيىنكىسى قەدىمكى زامان كىشىلىرىنى قارىغۇلارچە مەدھىيىلەپ، ھەممىسىنى مۇكەممەللەشتۇرۇش بولۇپ، يازغۇچىنىڭ چەكلىمىچانلىقىدىن ئېغىز ئاچقۇزمايدۇ. بۇ ئىككىسىلا تارىخىي دېئالېكتىك ئۇسۇلغا زىت بولۇپ، توغرا پوزىتسىيە ئەمەس، بۇنىڭدىن تەبىئىيكى، توغرا خۇلاسىغا كەلگىلى بولمايدۇ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ ئۆتكەن دەۋردىكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن "ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خەلقە تۇتقان پوزىتسىيەسىنىڭ قانداقلىقىنى، تارىختا ئىلغار رول ئوينىغان-ئوينىمىغانلىقىنى ئۆلچەم قىلىشىمىز كېرەك. بەلكى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئوخشىمىغان پوزىتسىيە تۇتۇشىمىز كېرەك" دەپ كۆرسەتكەنىدى. مانا بۇ، داۋاملىق ئېيتىپ كېلىۋاتقان خەلقچىللىق مەسىلىسىدۇر. ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىقى ئەدەبىيات بىلەن خەلقنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى، خەلق ئاممىسىنىڭ كۆرەش، تۇرمۇش، ئىدىيە ھېسسىياتى، مەنپەئەت ئارزۇلىرى، غايە-تەلەپلىرىنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئىنكاسى ۋە كونكرېت ئىپادىسىدۇر، ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىقى "خەلق" ئۇقۇمىغا ئوخشاش بىر خىل تارىخىي كاتېگورىيە. ئوخشىمىغان تىل ۋە ئوخشىمىغان مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردە خەلق ھەر خىل ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا، ھەر خىل كۆرەش ۋەزىپىلىرىگە، ھەر خىل ئىدىيە-ھېسسىياتقا، ھەر خىل مەنپەئەت-تەلەپلەرگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن خەلقچىللىقمۇ ھەر خىل بولىدۇ. بىز كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىقىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا ئۇنى مۇئەييەن تارىخىي دەۋرگە قويۇشىمىز، ئەينى ۋاقىتتىكى كونكرېت ئىجتىمائىي شارائىت ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ باھالىشىمىز كېرەك، تارىخىي ئېڭىم ۋە خەلق ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان يازغۇچى ۋە ئەسەرلەر خەلقچىللىققا ئىگە، شۇڭلاشقا دەۋرنىڭ ئالدىدا مېڭىش ياكى دەۋرنىڭ ئارقىسىدا قېلىش يازغۇچى ۋە ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى سەۋىيىسىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەمدۇر. مۇشۇ ئۆلچەم بىلەن

ئۆلچىگەندە يازغۇچى ۋە ئەسەرنىڭ ئىلغارلىقى بىلەن چەكلىمىچانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇ بىزنىڭ ئەدەبىي مىراسلاردىكى غايىۋى، بەدىئىي مەزمۇنغا ۋاربسلىق قىلىشقا سەل قارىغانلىقىمىزنى كۆرسەتمەيدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي ئەسەرلىرى يۈكسەك بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئىگە. شائىر يازغۇچىلاردا مول ئىجادىي تەجرىبىلەر بار. بىز بۇنىڭغا مۇتلەق سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك. بىز قەدىمكى زامان مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنىڭ ئىدىيىۋىلىكى ۋە بەدىئىيلىكىنىڭ بىرلىكىنى ئايرىپ تاشلىيالمايمىز. ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ۋاربسلىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپلا، ئۇنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى ۋاربسلىق قىلىدىغان تەرەپلىرىگە سەل قارىماسلىقىمىز لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە قەدىمكى زامان ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە ساقلانغان بەزىبىر ئەكسىيەتچى ئىدىيە ياكى قالاقلىقنى ئىنكار قىلماسلىقىمىز، بەلكى مەلۇم بەدىئىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەسەرلەرنىڭ بۇ خىلدىكى ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى تەنقىد قىلىشىمىز كېرەك. ئۇنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىنى خۇلاسىلىشىمىز، قوبۇل قىلىشىمىز لازىم. ئەمما، قەدىمكى زامان ئەسەرلىرىنىڭ ئىدىيە مەزمۇنغا ۋاربسلىق قىلىشقا بولمايدۇ، دەيدىغان خاتا خۇلاسىنى چىقىرالمايمىز. ئەمەلىيەتتە ھەر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىيات تارىخىدا ئۇزۇن مۇددەت تارىخ سىنىقىدىن ئۆتۈپ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرى بار. بۇ ئەسەرلەر ئەينى دەۋرنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، بۈگۈنكى كۈندە ئەينى زامانىنى چوڭقۇر تونۇۋالىش جەھەتتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بەلكى بۇ خىل ئەسەرلەردە

فېئودالىزمنىڭ نامۇۋاپىق تۈزۈمى ئېچىپ تاشلىنىپ، خەلق ئاممىسىغا ھېسداشلىق قىلغان. ۋەتەن ھەم خەلقنىڭ ئالىي ئەخلاقى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى مەدھىيىلەنگەن. ئۇلار شۇ دەۋرنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ — بۇنداق ئىدىيىۋى مەزمۇنلارغا ۋارىسلىق قىلىشقا بولىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرگە ئائىت كلاسسىك ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ، تەھلىل قىلغىنىمىزدا، ئەگەر ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، ئەكس ئەتتۈرگەن ئىدىيىسى ھەقىقەتەن ئۇنىڭ ماتېرىيالىزم، ئاتېئىسزمگە ياكى ئىدېئالىزمگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىق پاكىتلار بىلەن ئىسپات قىلالىسا، ئاندىن بىز ئاپتورنى "ماتېرىيالىزمچى"، "ئاتېست" ياكى "ئىدېئالىست"، "دەھرى" دەپ ھۆكۈم قىلىمىز، ئەگەر پاكىتلار ئۇنداق ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىسا، ئۇنداق ئەمەس دېيىشىمىز، ياكى پاكىتلار تېخى يېتەرسىز بولسا، ئالدىراپ-تېنەپ ھۆكۈم چىقىرىۋەتمەسلىكىمىز لازىم.

ئىدېئولوگىيە جەھەتتىن، جۇملىدىن ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان تارىخىي شارائىتتا يېزىلغان ئەسەرلەر مەلۇم دەرىجىدە بۇنداق ھۆكۈمران ئىدىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقى مۇمكىن ئەمەس، لېكىن بىز بۇنداق ئەسەرلەرنىمۇ، تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزىرى بويىچە ئىنچىكە تەتقىق ۋە تەھلىل قىلماستىن ئۇلارنى "ئىدېئالىزمغا مەنسۇپ" دەپ بىراقلا ئىنكار قىلماسلىقىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىمىزنى توغرا يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي

قىلدۇرۇپ، كلاسسىك ئەسەر ۋە كلاسسىك يازغۇچىلىرىمىز ئۈستىدە ھەقمەتكە ئۇيغۇن خۇلاسە چىقارغىلى بولىدۇ.

"بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلسۇن، ھەممە بەس-بەستە سايرىسۇن" — پارتىيە تۈزۈپ چىققان ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى گۈللەندۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك تۈپ فائچىن، بۇ فائچىن ئىلىم-پەن، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن، بىز بۇ فائچىننى قەتئىي، ئىزچىل ئىجرا قىلىشىمىز كېرەك، سەنئەت جەھەتتە ھەر خىل شەكىل ۋە ئۇسلۇبنى ئەركىن تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بولىدۇ. ئىلىم-پەندە ھەر خىل ئىلمىي ئېقىملار ئەركىن مۇھاكىمە قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغاندىلا ئىلىم-پەن، مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيمىز، "بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلسۇن، ھەممە بەس-بەستە سايرىسۇن" دېگەن شوئار ئاخىرقى مەقسەت ئەمەس، ئۇ، ئەدەبىيات ۋە ئىلىم-پەننى گۈللەندۇرۇشنىڭ ئۇسۇلى، يولى ۋە ۋاستىسىدۇر. مەقسەت بولسا يېڭى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت ۋە ئىلىم-پەننى بەرپا قىلىپ، راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق ئۈچۈن ۋە سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش مەقسىتىگە يېتىشتىن ئىبارەت. مەمۇرىي ۋاسىتىلەر بىلەن بىرخىل ئىستىلنى، بىرخىل ئېقىمنى يۇرگۈزۈپ، باشقا ئېقىملارغا يول قويمايدىغان بۇ ئۇسۇل خاتا، بۇ ھەر خىل ھالەتلەردىكى ئىجتىمائىي تۈرمۇش، ھەر خىل ھەر شەكىلدىكى يازغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، تالانتى، سەنئەت ماھارىتى قاتارلىقلارغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. كەڭ ئاممىنىڭ ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىگە قويۇلغان تەلىپىنىمۇ

قانداقلا بولمىسۇن. نەتىجىدە ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىقىنىڭ راۋاجلىنىشىنى بوغۇپ قويىدۇ. بىز ئۆزىمىزنىڭ كەسپىگە باش چۆكۈرۈپلا، نۆۋەتتىكى ئەدەبىي سەنئەتنىڭ زور مەسىلىلىرىگە كۆڭۈل بۆلمەي تۇرالمايمىز. بىز ئىلمىي مەسىلىلەر بويىچە تەنقىد ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشىمىز ۋە ئۇنى قانات يايدۇرۇشتا باشقىلارنىڭ كالتەكلىسىگە قارشى تۇرىشىمىز، ئۆزىمىزمۇ باشقىلارنى كالتەكلىمەسلىكىمىز لازىم. بۇنداق ئىلمىي مۇنازىرە ئىنتايىن مۇھىمدۇر.

يولداشلار، دىيارىمىز شىنجاڭدا ھەرقايسى مىللەت كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرى ئىنتايىن مول. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك مەنمۇنى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا، پارتىيە ۋە خەلقنىڭ بىز كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىدىن ئۈمىدى زور. بىزنىڭ خىزمەتلىرىمىز ئېغىر، مەنزىللىرىمىز يىراق. لېكىن ئىستىقبالىمىز پارلاقتۇر. بىز روھىمىزنى ئۇرغۇتۇپ، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە تۇرلۇك قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ، رايونىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات خىزمىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۇزۇنغىچە قانات يايدۇرۇشىمىز كېرەك.

بىز بىر نەزەرىيە قوشۇنى قۇرۇشىمىز لازىم. نۆۋەتتە نۇرغۇنلىغان پىشقەدەم مۇتەخەسسىس، ئالىملىرىمىزنىڭ يېشى چوڭىيىپ قالدى. تەن سالامەتلىكى ئاجىز ۋە كېسەلچان. ئۇلار تىرىشچانلىق بىلەن ھارماي-تالماي ئىشلەش روھىغا ئىگە. ئوتتۇرا ياشلىق تەتقىقات خادىملىرىمىز بىزنىڭ ئىشلىرىمىزدىكى

تايانچلاردۇر. مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا ئۇلارنىڭ ئون يىلى بىھۇدە ئۆتۈپ كەتتى. ياش تەتقىقات خادىملىرىمىزنىڭ ئاساسى ناچار. بىر مەزگىل تەتقىقات ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. ئەگەر بۇ خىل ئەھۋال كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىلىپ ئۆزگەرتىلمىسە، رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات خىزمىتى ئاجىزلىشىپ قېلىشى، ھەتتا ئۈزۈلۈپ قېلىشى مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن تەتقىقات خادىملىرى قوشۇنى قۇرۇلۇشى كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان بىر ئىش بولۇپ قالدى. بۇ ئىش بىزنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى دىققەت ئېتىۋارىمىزنى قوزغىشى كېرەك. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى مىللەتلەر ئىنىستىتۇتلىرى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق مەكتەپلەردە مۇناسىپ كەسپىي فاكۇلتېتلارنى قۇرۇش، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش دائىرىسىنى مۇۋاپىق كېڭەيتىپ تەربىيىلەشتىن باشقا، ھەرقايسى جايلار ھەر خىل شەكىللەردىكى قىسقا مۇددەتلىك كەسپىي كۇرسلارنى ئېچىشى، خىزمەتتىكى ۋە ئىشتىن سىرتقى ياشلارنى تەربىيىلىشى، ئۇلارنىڭ كەسپىي قابىلىيىتىنى يېتىلدۇرۇشى كېرەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، پېشقەدەم مۇتەخەسسىس، ئالىملار ئىمكانىيىتى يار بەرگەن شەرت ئاستىدا تالانتلىق، ياش تەتقىقاتچىلارنى تەربىيىلەشكە كۆڭۈل بۆلۈشى، ياشلارمۇ جاسارەت بىلەن تىرىشىپ تېزدىن ئىقتىدارلىق بولۇشى لازىم. ھەممىز بۇ مەسىلىگە ئەھمىيەت بېرىشىمىز ۋە بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشىمىز، شۇ ئارقىلىق تەتقىقات قوشۇنىمىزنى داۋاملىق كېڭەيتىشىمىز، بىلىم-قابىلىيىتىمىزنى ئۈزلۈكسىز يېڭىلاپ، قوشۇنىمىزنىڭ

قۇرۇلۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىشىمىز لازىم.

بىز كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات خىزمىتىگە بولغان پارتىيە رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىشىمىز لازىم. پارتىيىمىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات خىزمىتىدىكى رەھبەرلىكى — لۇشيەن، فاڭجېن ۋە سىياسەتتىكى رەھبەرلىك، بۇ سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرۇپ، ھەممىگە سەنئەت قانۇنىيىتى بويىچە ئىش كۆرۈش رەھبەرلىكىدىن ئىبارەت. ئۆتمۈشتىكىدەك يازغۇچى سەنئەتچىلەرگە قوپاللىق بىلەن ئارىلىشىش پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئاجىزلىتىش دېمەكتۇر. بىز سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش شەرتى ئاستىدىكى تولۇق مۇنازىرە ۋە ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئەسەرنىڭ توغرا ياكى خاتالىقىنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن پەرق ئېتىشىمىز لازىم. ئوخشىمىغان پىكىرلەرگە نىسبەتەن ئاددىي ۋە قوپاللاشقان بېسىم چارىسىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. بەلكى قائىدە سۆزلەش، يېتەكلەش چارىلىرىنى قوللىنىشىمىز زۆرۈر. تەتقىقات خادىملىرىغا سىياسىي جەھەتتىن ئىشىنىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتە ئۇلارغا غەمخورلۇق قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى داۋاملىق يۇقىرى كۆتۈرۈشىمىز لازىم.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئاسار-ئەتىقىلەرنى توپلاش ۋە رەتلەش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش، بۇ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك خىزمەت ۋە يىراق كەلگۈسىنىڭ چوڭ پىلانىدۇر. شۇنىڭدەك كەلگۈسى ئەۋلادلارغا مۇناسىۋەتلىك زور ئىشتۇر، يەنە، تارقاق كۆچلەرنى

ئۇيۇشتۇرۇش مەسلىسىمۇ بار، نۆۋەتتە، بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات خىزمىتىمىز تارقاق، پىلانسىز بىر ھالەتتە تۇرماقتا. بۇنى تەشكىللەش، بىر تۇتاش پىلانلاش كېرەك. بەزى خىزمەتلەر تەكرارلىنىپ قېلىشى ۋە تەتقىقات تېمىلىرىنى ئورۇنلاشتا بەزى قىيىنچىلىقلارنىڭ كۆرۈلۈشى تەبىئىي، بۇ خىل ئەھۋاللار بىزنىڭ تەتقىقات خىزمىتىمىزنىڭ چوڭقۇر قانات يېيىشىغا پايدىسىز. مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشىمىز لازىم.

يولداشلار، بىزنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ۋەتىنىمىز ھازىر ئۆزىنىڭ ياشلىق باھارى مەزگىلىدە تۇرماقتا ۋە جۇشقۇن ھاياتىمىزغا كۈچىنى ئۇرغۇتماقتا. ئىستىقبالىمىزغا نەزەر سالساق بىزدە غەلىبىگە بولغان تولۇپ تاشقان ئىشەنچ پەيدا بولىدۇ. بىز ئىتتىپاقلىشىپ، جاسارەت بىلەن ئىشلەپ "كوندىن يېڭىنى يارىتىپ"، "قەدىمكىنى بۇگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش" قائىدىنى توغرا ۋە ئومۇميۈزلۈك ئىجرا قىلىپ، رايونىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات خىزمىتىنى ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم. مول ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىمىز بىلەن ھەرقايسى مىللەت كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى مۇنەۋۋەر مىراسلارغا تېخىمۇ ياخشى ۋارىسلىق قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات خىزمىتىنى يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش ئۈچۈن تىرىشايلى!

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش توغرىسىدا

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى، تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ۋە بۇ جەھەتتىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش خىزمىتى، قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئىلغار ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇش، جارى قىلدۇرۇشتا ۋە ھازىرقى زامان سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئىتىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئەدەبىي مىراسلار ئۈستىدە ئىزدىنىش، تەتقىق قىلىش شارائىتى تېخىمۇ ياخشىلىنىپ، كۆپلىگەن ئەھمىيەتلىك ئىشلار ئىشلەندى. ئەسىرلەرنىڭ قۇم-بارخانلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان، يوقىلىشقا يۈزلەنگەن كۆپلىگەن ئەدەبىي مىراسلىرىمىز قۇتقۇزۇپ قېلىندى. بىر قىسمى كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇلدى. خۇسۇسەن كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى ساھەسىدە بەلگىلىك نەتىجىلەر قولغا كەلدى.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى ساھەسىدە بەلگىلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولساقمۇ، لېكىن بۇ پارتىيە ۋە خەلقنىڭ كۈتكەن ئۈمىدىدىن

خەلىلا يىراق. گەرچە پارتىيىمىز ۋە ھۆكۈمىتىمىز بىزنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىمىز ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىز ئۈچۈن كەڭ پائالىيەت يولى ھازىرلاپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بىز ئۆز ئۈستىمىزگە ئالغان مەجبۇرىيىتىمىزنى تولۇق ئادا قىلىپ كېلەلمىدۇق. كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى خىزمىتىدە ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا تېخىمۇ كۆپرەك خىزمەت قىلىپ بېرەلمىدۇق. بۇنىڭ ئىپادىلىرىنى تۆۋەندىكى مەسىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

1) يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىدى.

2) كلاسسىك ئەدەبىلىرىمىزنىڭ ئىجادىي نەتىجىلىرىمۇ تېخى ئىلمىي يوسۇندا يەكۈنلەنگىنى يوق.

3) ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئاسىياغا بولغان تەسىرى، شۇنىڭدەك خەنزۇ ۋە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى تېخى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىدى.

4) كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزدىكى مېغىز بىلەن شاكىلىنى ئايرىپ چىقىش جەھەتتە ئېلىپ بېرىلمىدىغان تەتقىقات سىستېمىسىنى تۈرغۇزۇش بىزنىڭ قولغا ئېلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ.

5) مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ۋە كەسپىي گۇرۇپلار ۋە شەخسلەرنىڭ قولىدا بەش مىڭ پارچىدىن ئارتۇق كلاسسىك ئەدەبىيات قول يازمىلىرى ساقلانماقتا. بۇ قولىيازما ئەسەرلەر رەتلىنىش، نەشر قىلىنىش ۋە تەتقىق قىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

6) كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى خىزمىتىمىزدە چېچىلاڭغۇلۇق، تار مەھكىمچىلىك ۋە چوڭقۇرلىشالماسلىق، مەخسۇسلىشالماسلىقتەك كەيپىياتمۇ ساقلىنىپ كەلدى. شۇنداقلا بۇ ساھەدىكى تەتقىقات خىزمىتىدە ئىلمىي نۇقتىئىنەزەر جەھەتتىن ئايرىم سەلبىي خاھىشلارمۇ يۈز بەردى.

مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تەشكىللىك، پىلانلىق، ئۆزئارا ماسلاشقان تەتقىقات مۇھىتىنى يارىتىش، شۇ ئارقىلىق توغرا يۆنىلىشتە، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان تەتقىقات سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندى. بۇ خىل رېئاللىق ئاستىدا، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئۇزاقتىن بۇيانقى ئارزۇسى ۋە كۆچلۈك تەلىپى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلغان.

بۇ جەمئىيەت رەسمىي قۇرۇلغاندىن كېيىن بەزى ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

1) 1994-يىلى 12-ئاينىڭ 21-كۈنى يولداش ماۋ زېدۇڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن، يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ مەدەنىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش ئىدىيىسى توغرىسىدا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىندا 11 پارچە ئىلمىي ماقالە ئوقۇلدى. بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە

يىغىنى ئارقىلىق، كلاسسىك مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە ماركسىزملىق تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر يەنە بىر قېتىم ئايدىڭلاشتۇرۇلدى، شەرھىيلەندى ۋە قايتا تەكىتلەندى.

2) جەمئىيىتىمىز ئۆز خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى تەتقىقاتنىڭ ئوبيېكتى بولغان كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مۇنەۋۋەر قولىيازما نۇسخىلىرىنى رەتلەپ، قۇتقۇزۇشقا قاراتتى ۋە ئۆزىنىڭ تۇنجى بەش يىللىق تەتقىقات، نەشر پىلانىنى تۇزۇپ چىقتى. بۇ پىلانغا ئاساسەن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مەشھۇر كلاسسىكلىرىمىزنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىدىن 30 پارچە، خەنزۇچە 10 پارچە، جەمئىي 40 پارچە ئەسەرنى 1996-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە نەشرىدىن چىقىرىش قارار قىلىندى. مەسىلەن: «دىۋانى قەلەندەر»، «دىۋانى مەھزۇن»، «دىۋانى مەشھۇرى»، «دىۋانى نۆۋەتى»، «دىۋانى نافىس»، «دىۋانى ئەرشى»، «دىۋانى ئابىد» قاتارلىق 10 پارچە دىۋان؛ موللا فازىل كۇچىكىنىڭ «لەيلى-مەجنۇن»، موللا يۇنۇس ياركەندىنىڭ «يۇسۇپ-زۇلەيخا»، خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە-مېھنەتكام»، مولا سىدىق ياركەندىنىڭ «پەرھاد-شېرىن»، «بەھرام-دىلئارام»، «سەئىدى-ئىسكەندەر»، نورۇزاخۇن زىيائىينىڭ «مەسئۇد-دىلئارام»، سەلاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» قاتارلىق 10 پارچە داستانى؛ ئىبنى يۇسۇپ خوتەنىنىڭ «مەنتىيۇت-تەير تۇركى»، ھۇسەينىخان تەجەللىنىڭ «تەجەللى ئەسەرلىرى»، سەبۇرىنىڭ «مەقالات»، 20 كلاسسىك شائىرنىڭ غەزەللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «بايان» قاتارلىق ھەر خىل ژانىرلاردىكى

غەزەلياتلار، قىسسىلەر.

يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ XVI ئەسىردىن كېيىنكى دەۋردانلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقى 40 كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى غايەت زور ئىلمىي، تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە بولۇپ، بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات ساھەسىدىكى تەتقىقاتىمىزنى ئاساسلىق مەنبە بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئىلمىي جەمئىيىتىمىز مانا شۇنداق ئۇلۇغۋار پىلاننى ئەملگە ئاشۇرۇشقا بەل باغلىدى. مۇشۇ 40 كىتاب ئىچىدىكى 20 كىتابنى، 12 مۇقامغا دائىر 10 پارچە، جەمئىي 30 پارچە كىتابنى ئاپتونوم رايونىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا سوۋغا قىلىمىز. بۇ ئەسەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئېنگلىزچە قاتارلىق چەت ئەل تىللىرىدا نەشر قىلىپ دۇنياغا يۈزلەندۈرىمىز.

3) بىر يىلدىن بۇيانقى جاپالىق ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق رايونىمىز بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆيۈشتۇرۇلدى.

جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى بولغان ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا كۆپلىگەن مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى يارىتىپ، جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئەنە شۇ مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر نامايەندىسى — ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

XI ئەسىرلەردە ياشىغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىملىرىمىزدىن مەھمۇد قەشقەرى، شائىر، پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس

ھاجىپ، XIII ئەسىرلەردە ياشىغان ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكى، XVI — XV ئەسىرلەردە ياشىغان «ئۇيغۇر ئىباراتنامە بۇلۇغالىرىدىن» لۇتفى، ئاتايى، سەككاكىلار، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا بۇيۈك ئۇستاز ھېسابلىنىپ كەلگەن ئەلىشىر نەۋائى، XVII ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياشاپ ئىجادىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان موللا پازىل (كىچىك) ئابىد قۇمۇلى، خىرقىتى، زەلىلى، نۆۋەتى، قەلەندەر، سەبۇرى، نىزارى، زۇھۇرى، مەشھۇرى، موللا بىلال، تەجەللى، نافسى قاتارلىق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋەكىللىرىنىڭ داستان، دىۋان، غەزەلىيات. . . قاتارلىق لىرىك سەنئەت نەمۇنىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدە ئېرىشكەن بۇيۈك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ نامايەندىسىدۇر. بۇ نەمۇنىلەر خەلقىمىزنىڭ تەل خۇسۇسىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، شۇنداقلا تارىخى، پەلسەپە، ئېتنوگرافىيە، پسىخولوگىيىسى، تۇرمۇشى، ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ئائىت ئىلمىي ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا جۇڭخۇا مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە قوشقان بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدىكى بۇ خىل تۆھپىلىرى بىلەن پەخىرلىنىدۇ.

يولداش دىلمۇراد شىياۋپىڭ 1979-يىل 10-ئاينىڭ 30-كۈنى جۇڭخۇا ئەدەبىيات-سەنئەتچىلىرىنىڭ 4-قۇرۇلتىيىدا سۆزلىگەن نۇتقىدا: ”ئېلىمىزنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرى، سەنئەتلىرىدىكى بارلىق ئىلغار ۋە مۇنەۋۋەر نەرسىلەرنى ئۇلۇغ قىلىشىمىز ۋە ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشىمىز

كىشىلىرىمىزنى چوڭقۇر ئۆگىنىشىمىز، ئۇنى تەتقىق قىلىشىمىز، ئۇنىڭ مېغىزىنى تاللىۋېلىپ، ئىلغار ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىشىمىز، ئاشۇ ئىجابىي ئەنئەنىلەر ئاساسىدا، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، خەلقىمىزنىڭ بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى مەنىۋى تەلىپىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشىمىز لازىم.

بىز تەتقىقات خىزمىتىمىزدە كلاسسىك مىراسلارنى مۇئەييەن دەۋر مۇھىتىنىڭ مەھسۇلى دەپ تونۇپ، ئۇنىڭ شۇ تارىخىي دەۋردىكى ئەھمىيىتى، ئاساسىي ئېقىمىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز ھەمدە ئۇنىڭغا بىر تارىخىي مىراس سۈپىتىدە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش — كونىدىن يېڭىنى يارىتىشقا ئىمكان بېرىدۇ. بۇ — مىللىي شەكىل، سوتسىيالىستىك مەزمۇندىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى گۈللەندۈرۈش، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا تېخىمۇ زىچ ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئامىلدۇر.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئالدىدا تۇرغان ۋەزىپە — ھەربىر كلاسسىك ئەدەبىيات نامايەندىلىرىنىڭ ئىشەنچلىك، مۇكەممەل تېكىستىنى تۇرغۇزۇپ چىقىش ۋە ئۇنى خەلققە تەقدىم قىلىش، ئۇنىڭ ئىلغار ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق

قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەزمۇنغا ئىگە، مىللىي شەكىلدىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ھەر مىللەت ئالىم مۇتەخەسسىسلىرى تېخىمۇ ئىتتىپاقلىشىپ، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم.

ئىلمىي جەمئىيىتىمىز بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلىرىدە، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بويىچە كەڭ دائىرىدە ھەم مەخسۇس تېمىلار بويىچە تەتقىق قىلىشنى قانات يايدۇرىدۇ. جەمئىيىتىمىزنىڭ نىزامنامىسىدا كۆرسىتىلگەندەك، جەمئىيىتىمىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مۇھىم نامايەندىلىرىگە بېغىشلانغان ھەر خىل ئىلمىي ۋە ئەدەبىي پائالىيەتلەرنى تەشكىللەپ، ئەزالارنى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ياش، ياش تەتقىقاتچىلارنى ئىلمىي مۇھاكىمە، ئىلمىي دوكلات ۋە ئىلمىي لېكسىيە سورۇنلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزەرىيەۋى سەۋىيىسى ۋە تەتقىقات ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ.

جەمئىيىتىمىز ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا، "كونىدىن يېڭىنى يارىتىش"، "قەدىمكىنى ھازىرقى ئۇچۇن، چەت ئەللىكىنى جۇڭگو ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش"، "شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش"، "بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش" قاتارلىقنىڭ ئېغىشماي ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىنى توغرا نىشان بويىچە چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۇچۇن كۈچ چىقىرىدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەقتەتەنمۇ جۇڭخۇا مەدەنىيەت

خەزىنىسىدە چاقناپ تۇرغان گۆھەرلەرنىڭ بىرى. دۆلەت ئىچى-سىرتىدا بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە. ئۇيغۇر مەدەنىيىت تارىخىنى تەتقىق قىلىۋاتقان ئامېرىكا بوستون شەھىرى، نيۇيورك شەرق مۇزېيى، بېرلىن ۋە كۆللىن شەرق مۇزېيى، لوندون شەرقشۇناسلىق ئىنىستىتۇتى، موسكۋا ئېتنوگرافىيە ئىنىستىتۇتى، توكيو شەرق ئىنىستىتۇتى، لېنىنگراد ئۇنىۋېرسىتېتى، لېنىنگراد ئېرمۇتاژ شەرق بۆلۈمى قاتارلىق ئورۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەلقئارادىكى 17 دۆلەتنىڭ 32 تەتقىقات ئورنىدا بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزغا ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا ئائىت قوليازمىلار ساقلىنىۋاتىدۇ.

بەزى چەت ئەل ئالىملىرى ئۆزلىرىدە ساقلىنىۋاتقان قوليازمىلىرىمىز ئاساسىدا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا قارىتا، خەلقئارا يىغىنلاردا كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. مەسىلەن: 1987-يىلى 1-ئايدا ئامېرىكىدا ئېچىلغان شەرق مەدەنىيەت تارىخى خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا شەرقشۇناس نيۇيورك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى نىكراس فوففى، شەرقشۇناس، ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى سىرتاۋتاسلار: "بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز بويىچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن ئۇنىڭ مۇقامى شەرقتىن چىققان چولپان يۇلتۇزغا ئوخشايدۇ" دېگەن. 1987-يىلى 8-ئايدا لېنىنگراد ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق فاكۇلتېتىدا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئىلمىي سۆھبەت يىغىنىدا شەرقشۇناس پروفېسسور ئىۋانوۋ بىزنىڭ ئۇنىڭغا تەقدىم قىلغان «قۇتادغۇبىلىك»نى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ: «قۇتادغۇبىلىك»نى رۇسچىغا

تەرجىمە قىلىپ، 20 مىڭ نۇسخا نەشر قىلدۇرۇپ پۇتۇن روسىيىگە تارقاتقانىدىم. ئاخىرقى ئۆمرۈمدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا چوڭراق بىر كىتاب ئىشلەش پىلانىم بار، دېگەن.

1990-يىلى 3-ئايدا گېرمانىيىنىڭ كۆللىن شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن شەرق تىل-ئەدەبىياتى خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا گېرمانىيە ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرقشۇناس پروفېسسورى ئاننا بوروزگەر خانىم ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخى توغرىسىدىكى 12 ماددىلىق تەتقىقات پىلانىنى بىزگە تاپشۇردى. بۇنىڭ 2-ماددىسىدا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر كونكرېت مۇندەرىجىلەر كۆرسىتىلگەن ۋە باشقىلار...

بىزنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان بەش چوڭ تەتقىقات پىلانىمىزنىڭ بەشىنچى ماددىسى «مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات شەرق ماتېرىيال مەركىزى»نى قۇرۇش بولۇپ، بۇنى قۇرۇشتىكى مەقسەت دۆلىتىمىزنىڭ ئىچىدىكى خەلقنىڭ قولىدا ساقلىنىۋاتقان مۇقام ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا دائىر قوليازمىلارنى توپلاش، شۇنداقلا خەلقئارادىكى 17 دۆلەتنىڭ 32 تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقامغا دائىر قوليازمىلارنى، ئىلىم-پەن نەتىجىلىرىنى ئالماشتۇرۇش، خەلقئارا ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىش قاتارلىق يوللار ئارقىلىق قايتۇرۇپ كېلىشتىن ئىبارەت.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، تەشكىللىك، پىلانلىق، ئۆزئارا ماسلاشقان تەتقىقات مۇھىتىنى يارىتىش ۋە ئۆزىگە خاس

ئالاھىدىلىكىكە، توغرا يۆنىلىشكە ئىگە بولغان تەتقىقات سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش — بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان مۇھىم ۋەزىپىمىز.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى — ھەرقايسى مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئورتاق كۈچ چىقىرىشىغا، ئىتتىپاقلىقىغا موھتاج. ئىتتىپاقلىق — غەلبە دېمەكتۇر. ھەر مىللەت ھەر ساھەدىكى ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر، ئەدىبلەر، سەنئەتكارلار قولىنى-قولغا تۇتۇشۇپ، ئىتتىپاق بولۇپ، تىرىشىپ ئىشلەپ، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىمىزغا دائىر يېڭى غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىسلاھات-ئېچىۋېتىشكە، پارتىيە مىللىي سىياسىتىگە شان-شەرەپ كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى دۇنياغا يۈزلەندۈرەيلى!

ئۇيغۇر 12 مۇقامى توغرىسىدا تەتقىقات ۋە مۇلاھىزە

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىگە قوشقان بۈيۈك تۆھپىلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان 12 مۇقام، ئۇ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن بۇرۇنلا شەكىللىنىشكە باشلىغان. 12 مۇقام گەرچە سىستېمىلاشتۇرۇلغان 12 چوڭ كلاسسىك مۇزىكىنىڭ نامى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا، ئۇسسۇل، ئەدەبىيات، ناخشا سەنئىتىنىڭ جەۋھىرىنىمۇ ئۆزىگە زور دەرىجىدە سىڭدۈرگەن. شۇڭا 12 مۇقامنى ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ قامۇسى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گارمونىك تارىخى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكا، ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئىلمىي ئاساسى بولغان 12 مۇقام جانلىق ئىجتىمائىي ھايات كۆرىنىشىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى سۈپىتىدە تارىخىي يوسۇندا مەيدانغا كەلگەن.

ئۇيغۇرلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مەھسۇلى بولغان 12 مۇقامنى تارىخىي، ئىلمىي جەھەتتىن تەتقىق قىلىش، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ناخشا، مۇزىكا سەنئىتىنى ئىلمىي يوسۇندا چۈشىنىپ تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

12 مۇقامنى تەتقىق قىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان

بۇيۇك ئىش. 12 مۇقام كەم ئۇچرايدىغان يېڭى تېما. بىز 12 مۇقام ئۇستىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزىمىزنى مۇنداق بىرقانچە مەسىلىگە بۆلۈپ ئوتتۇرىغا قويىمىز.

1. 12 مۇقامنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ۋە تەرەققىيات جەريانى

ئىنسانىيەت دۇنياسىدىكى كىشىلەردە تەپەككۇر ۋە تىل پەيدا بولغاندىن باشلاپلا ئۇنىڭغا ماس ھالدىكى ناخشا ۋە ئاھاڭ مەيدانغا چىقىشقا باشلىغان. ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئۇزاق دەۋرلەردىن تارتىپ ئېھىلىپ بارغان تۇرلۇك پائالىيەتلىرى، كۈرەشلىرى جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ مۇھەببەت-نەپرىتى، قايغۇ ۋە شادلىقى ھەمدە تەبىئىي ئاپەتكە ۋە زۇلۇمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەش غەلىبىلىرى قاتارلىقلارنى ناخشا ۋە مۇزىكا ئارقىلىق ئىپادىلەپ كەلدى.

12 مۇقام — ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىش، ھۆكۈمران سىنىپلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە كەم بولسا بولمايدىغان بىرخىل كۈرەش قورالى بولۇپ كەلدى.

12 مۇقام — خەلق تەرىپىدىن ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىجاد قىلىنغان خەلق ناخشىلىرىنىڭ (ناخشا، مۇزىكا، ئۇسسۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) پايانسىز دېڭىزى ئىچىدە راۋاجلانغان ۋە سىستېمىلاشتۇرۇلغان. ئۇ ئەسىرلەردىن بۇيان قۇللۇق ۋە فېئودالىزىم زۇلۇمنىڭ دەھشەتلىك جەبىر-جاپالىرىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ھاياتلىق ئۈچۈن

ئېلىمىز بارغان كۆرەشلىرىدىن ناخشا ئاھاڭ ئىجاد قىلىش مەنبەلىرىنى تاپتى. يىللار ۋە دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزلىرىگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ھەر خىل قۇشلارنىڭ (بۇلبۇل ۋە ھەقنۇسقا ئوخشاش) ئاۋازلىرىدىن، ھەر خىل ئەمگەك تۇرلىرىنىڭ رىتىملىرىدىن، ھاياتلىقتىكى داد-پەريادلاردىن، زالىم-قۇلدارلار، ئەزگۈچى فېئودالىلارغا بىلدۇرۇلگەن غەزەپ-نەپرەتلەرنىڭ دولقۇنلىرىدىن، تەبىئىي ئاپەت ۋە چۆل-جەزىرىلەردىكى شۇنداقلىقان ئاۋازلىرىدىن، ناھەق تۆكۈلگەن قان، ئاققان تەر، يانجىلغان ئۇستىخانلارنىڭ ئېچىنىشلىق مۇڭ-زارلىرىدىن، ئوخشاشمىغان شەكىللەر بىلەن زۇلۇمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىنىڭ غەلىبە خۇشاللىقلىرىدىن تەسىرلىنىپ ۋە ئىلھاملىنىپ، تۇرلۇك ناخشا ۋە ئاھاڭلارنى ئىجاد قىلدى. 12 مۇقام ئاھاڭلىرى ئەنە شۇ خەلق ناخشا-ئاھاڭلىرىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى سىستېمىلاشتۇرۇلۇشى ۋە جەۋھىرى.

ئۇيغۇر ناخشا مۇزىكىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تاراقلىشى، ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا باشلانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ساز ئەسۋابلىرى، ناخشا-ئاھاڭلىرى بۇنىڭدىن 2200 يىل بۇرۇنلا ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارالغان. «جىننامە مۇزىكا تەپسىرىسى» دېگەن ئەسەردە: "جاڭ چىيەن غەربىي رايوندىن خۇلارنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) نەي، داپ قاتارلىق سازلىرىنى، كۇچانىڭ «موقدول» نەغمىسى قاتارلىق ئاھاڭلىرىنى ۋە ئۇلارنى چېلىش ئۇسۇلىنى ئىگىلەپ كەتكەن" دەپ يازغان بولسا؛ ياپونىيە تارىخچىسى گاۋساڭ شۇنجى يازغان: «جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن كىتابتا "جاڭ چىيەن

غەربتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككى ئاھاڭنى ئېلىپ كەلگەن. لى يەنتيەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ ئىككى ئاھاڭغا ئاساسەن 28 ئاھاڭ ئىشلىگەن" دەپ يازىدۇ. (لى يەنتيەن، خەن گاۋزۇنىڭ مۇزىكا ئىشلىرىنى باشقۇرغان ۋەزىرى).

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ناخشىسى بولغان:

تۆلەس ۋادىسى چوغاي ئېتىكى،
چۆمكىگەن ئۇنى ئاسمان چېدىرى.
ئاسمان سۈپسۈزۈك چەكسىز تاغ-دالا،
گۈزەل يايلاققا تولغان قوي كالا.

دېگەن بۇ خەلق قوشىقى — ناخشا تېكىستى سۈپىتىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە بەلگىلىك دائىرىدە تارىلىپ، ۋېي، جىن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ خاتىرىلەنگەن. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، دولان ۋادىسى ئەتراپىدا ياشاپ ئۆتكەن خەزەر دېگەن بىر ئۇيغۇر كىشىنىڭ بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇن ئىپتىدائىي قەدەمدە راۋاب، تەمبۇرنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى ئىشلەپ چىقىپ، يەكەن، خوتەن ئاھالىسىگە ئۆگىتىپ تارقاتقانلىقى، شەرقىي جىن دەۋرىگە كەلگەندە (317 — 420-يىللىرى) كۆچا ناخشىلىرى تەرەققىي قىلىپ، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرگە ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپلەرگىمۇ تارالغانلىقى مەلۇم.

سۇي سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا، (581 — 618-يىللىرى) قەشقەر ۋە كۆچادا ئىككى مۇقامنىڭ

ئىجاد قىلىنغانلىقى ۋە بۇ مۇقاملارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارالغانلىقىنى شەرھلەيدۇ.

سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە (577-يىللىرى) كۈچادا ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر سازەندىسى سوزۇپ پايتەخت چاڭئەنگە بارغاندا ئۇيغۇر ناخشا ئاھاڭلىرىدىن 12 نەغمە ۋە ئۇنىڭ رىتىم قانۇنلىرىنى بىللە ئېلىپ كېتىپ، جۇڭگو مۇزىكىچىلىقىدا يېڭى كەيپىيات پەيدا قىلغان. سۇي سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر مۇزىكىشۇناسى جىن يى (582-يىللىرى) مۇزىكانتلارنىڭ ئوردا مۇراسىم نەغمىلىرى بىلەن چەكلىنىش كۆز قارىشىغا قارشى تۇرۇپ، مۇزىكانت سوزۇپنىڭ 12 ئاھاڭ رىتىم قانۇنى بويىچە ئاھاڭلارنى تەرتىپكە سېلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ياپونىيە تارىخچىسى لىن جەنسەن يازغان «سۇي-تاڭ نەغمىلىرى تەتقىقاتى» (گومورۇ تەرجىمە قىلغان) دېگەن توققۇز بابلىق كىتابتا: "كۈچالىق سوزۇپنىڭ 12 رىتىملىق كۈي قانۇنى — جۇڭگو مۇزىكىچىلىقىدا مىسلىسىز يېڭىلىق كەيپىيات تۇغدۇردى" دەپ يازىدۇ. «سۇي نامە مۇزىكا تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتا: "كۈچا ساز گۇرۇپپىلىرى 20 كىشى بىر ئوركېستىر بولۇپ، 15 خىل ساز بولغان، قەشقەر سازەندىلىرى 12 كىشى بىر ئوركېستىر بولۇپ، 10 خىل ساز بولغان. سەنئەتچىلەرنىڭ كىيىنىشى — ئايالالار چېكىسىگە قىزىل يىپەك ياغلىق چىگىپ، ئوستىگە قىزىل تاۋار نىمچا ياكى زەر ياقىلىق چاپان كىيگەن. ئاستىغا ئاق ياكى قىزىل شالۋار ئىشتان كىيگەن. قىزىل كەمەر باغلىغان، قىزىل ئۆتۈك كىيگەن، گۈللۈك بۆك كىيگەن، زىبۇزىننەت تاقىغان. ھەتتا ھەسەن-ھۈسەن رەڭلىك كىيىم

كىيگەن" دەپ كۆرسەتكەن.

تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە (712 — 756-يىللىرى) يىپەك يولى تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، غەربىي رايون (شىنجاڭ) ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيانى، ئامۇ دەريالىرىنى بويلاپ ئىران، ئەرەبىستان قاتارلىق چەت جايلاردا يىپەك ۋە ھەر خىل مەدەنىي بۇيۇم سودىسى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ناخشا-مۇزىكىلىرىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ۋە باشقا قوشنا دۆلەتلەرگە تارقىلىش دائىرىسىمۇ كەڭ بولغان. بۇ ھەقتە تاڭ دەۋرىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆپ سۆزلىنىدۇ.

تارىخچى شىگدا: "640-يىللىرى كۈچا مۇزىكىسى ھىندىستان مۇزىكىسىدىن ئۈستۈن بولغان. كۈچا مۇزىكىسىنىڭ ھىندىستان مۇزىكا قورالىلىرىدىن ئون نەچچىسى ئارتۇق بولغان" دەپ كۆرسىتىدۇ.

تاڭ دەۋرى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولغىنىدەك، مۇزىكا، ناخشا سەنئەتىنىڭمۇ ئالتۇن دەۋرى بولغان. تاڭ شۇەنزۇڭ ۋاقتىدا (شۇ دەۋردىكى پادىشاھ) مەخسۇس مۇزىكا تەتقىقات ئورۇنلىرى تەسىس قىلىنىپ، 5000 دىن ئارتۇق سازەندىنىڭ يىغىلىشى بىلەن خەنزۇ مۇزىكىسى رەتكە سېلىنىدى ۋە سىستېمىلاشتۇرۇلدى. بۇ مۇزىكىلار نۇر، ئاسايىش، جەمجىتلىق، ھاياجان، ياخشىلىق، ساغلاملىق، ئىناقلىق، گۈزەللىك، مۇراسىم، مۇناجات، بەخت دېگەن نامىلار بىلەن 12 چوڭ ئاھاڭغا سىستېمىلاشتۇرۇلغان ۋە يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن. بۇ بىر يۇرۇش 12 چوڭ ئاھاڭ كېيىنكى خەن (447 — 950-يىللىرى)، كېيىنكى جۇ (951 — 960-يىللىرى)

دەۋرلىرىگىچە (9-ئەسىردىن 10-ئەسىرگىچە) ئوردىلاردا ۋە خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلگەن.

دېمەك، تارىخىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، 5 — 6-ئەسىرلەردىن باشلاپ ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى ھەر خىل شەكىل بىلەن تەرەققىي قىلغان خەلق ناخشىلىرى سىستېمىلاشقان ھالدا دەۋر تەرەققىياتىنىڭ تۈرتكىسى ئاساسىدا مۇقام سىستېمىسىغا كۆچۈپ، مۇقام ئىجاد قىلىنىشقا باشلىغان. شۇڭلاشقىمۇ 5 — 6-ئەسىردىن باشلاپ ھەر خىل تارىخىي ماتېرىياللاردا "ئۇيغۇرلارنىڭ مۇقامى"، "ئۇيغۇرلارنىڭ مۇقام ئىجادىيىتى" دېگەن سۆزلەر يېزىلىشقا باشلىغان.

12 مۇقام ئىچىدىكى ئەجەم مۇقامىنى ئەڭ بۇرۇن ئىجاد قىلىنغان مۇقام دەپ قاراش مۇمكىن. ئەجەم مۇقامى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش مەشرەپلىرىدە ئۇسسۇللۇق نەغمە ئاساسىدا مەيدانغا چىققان. بۇ مۇقام دەسلەپتە "زەنگۇلە"، "ئەسلىق" دەپ ئاتالغان. زەنگۇلە مۇقامى — ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئۆز كۆڭۈللىرىنى خۇش قىلىش ئۈچۈن پۈت-قوللىرىغا كىچىك قوڭغۇراق مارجان تاقاپ، پىرقىراپ ئويناپدىغان ئۇسسۇللۇق مۇقام دېگەن بولىدۇ. "ئەسلىق" بولسا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەخسە-پىيالە ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ پىرقىراپ ئويناپدىغان ئۇسسۇللۇق مۇقامى دېگەن بولىدۇ. مانا مۇشۇ خىل ئۇسسۇللۇق ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ سىستېمىلاشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە ئەجەم مۇقامى بارلىققا كەلگەن. ئەجەم مۇقامىنىڭ ئەجەم دەپ ئاتىلىشىمۇ ئۇنىڭ خېلى بۇرۇن ئىجاد قىلىنغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

تاك دەۋرىگە كەلگەندە شىنجاڭغا كىرىپ ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى ئەرەب ئەمەلدارلىرى يات دىندىكىلەرنى، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئۇيغۇرلارنى ئەجەم دەپ ئاتىغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇسسۇللۇق ناخشا ۋە ساز مۇقاملىرىنى كەمسىتىپ، "بۇ شەيتانىنىڭ پەيلى"، "ئىسلام دىنىغا توغرا كەلمەيدىغان ئەجەملەرنىڭ پەيلى" دەپ ئاتىغان. ئەمگەكچى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇسسۇللۇق ناخشا-ساز مۇقاملىرىنى ئەزگۈچىلەرگە قارىتا بىزنىڭ راست ئەجەم، بىز سەنلەرگە يات، سەنلەرگە نىسبەتەن بىز ئەجەم دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بۇ مۇقامغا ئەجەم دەپ نام قويغان دەپ بىلىدى. ئەجەم مۇقامىنىڭ ئىجاد قىلىنىش تارىخىي جەريانىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ مۇقامنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۇسسۇللۇق نەغمىدىن تەركىب تاپقان. مانا مۇشۇ دەۋرنىڭ شائىرى بەي جۇيى «ئۇيغۇر قىزنىغا» (خۇ قىزنىغا) ناملىق شېئىرىدا ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى ئاجايىپ تەسۋىرلەيدۇ. «ئوقۇش يۇرتىنىڭ خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا ئۇيغۇر راھىبىنىڭ ساماسى، ئۇزۇلگەن ئوقيا كامالچىسى، بەشبالىق نەغمىسى قاتارلىق چوڭ نەغمە، ناخشا-ئۇسسۇللۇق مەشرەپلەرنىڭ ئوينالغانلىقىنى كۆرسەتكەن. شائىر چىن سى ئۆزىنىڭ «بەشبالىق» ناملىق شېئىرىدا: "ئۇچۇرۇپ كۆڭلەكلەرنى ئۇسسۇلغا چۈشكەن گويا پەرى، تولدى ئۇيغۇرلارغا سەھنە ئۆز جەمەتتىك ھەربىرى" دەپ يازىدۇ. بۇ شېئىرلار ئەجەم مۇقامىنى مەدھىيىلەش ئاساسىدا يېزىلغان. ئۇندىن باشقا ناۋا مۇقامى ئاھاڭىغا سېلىپ ئېيتىلىدىغان: "مۇقاملارنىڭ ئاتاسىنى ھۆسەينۇ ئەجەم دەرلەر،

ئۇلاردىن يۇقىرىقى پەدىكەم، بايادىنى مەن چالسام" دېگەن

شېئىرىدىمۇ ئەجدەم مۇقامىنىڭ باشقا مۇقاملارغا نىسبەتەن بۇرۇن پەيدا بولغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

قىسقىسى، قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ تاكى ئازادلىققا قەدەر بولغان ھەرقايسى دەۋرلەردە فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلار 12 مۇقامدىن ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش ئۈچۈن 12 مۇقام ئاھاڭلىرىغا بەزى ئوردا شائىرلىرىنىڭ ئاقسۆڭەك بەگزادىلەرنى مەدھىيىلەيدىغان ۋەزىنەسىھەت تەرىقىسىدە يازغان بەزى شېئىرلىرىنى كىرگۈزۈپ، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشىنى، تەقدىرگە تەن بېرىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغان. بەزى ئەپسانە-رىۋايەتلەرنىمۇ تارقاتقان. بىز ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئىجادىي، ئەمەلىي، تارىخىي پاكىتلىرى بىلەن بۇنداق ئەپسانە رىۋايەتلەرنى رەت قىلىمىز. 12 مۇقام ئاھاڭلىرىغا يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك بىر قىسىم شېئىرلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى، 12 مۇقامنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى ئاز بىر قىسىم شەكىلدىنلا ئىبارەت خالاس. 12 مۇقام ئاھاڭلىرىنى ھەرگىزمۇ مۇنداق شاكاللار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراشقا بولمايدۇ.

«مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 9-سانىدا «شىنجاڭ بىلەن ۋەتەننىڭ تارىخىي مۇناسىۋىتى» دېگەن كىتابتىن نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇرلار سەنئەت شەكلىدە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مەدەنىيەت-سەنئەت تۈسىنى ئىپادىلىگەن، ئۆگەنگەن... مۇنداق ئۆزئارا سىڭىشىش، قوشۇلۇشنى ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى دەپ ئېيتىش مۇمكىن دەپ كۆرسەتكەن.

دېمەك، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزاق زامانلاردىن بۇيان ياشاپ

كەلگەن بۇ رايوندا ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات-سەنئەتنى ساقلاپ كەلدى. مۇشۇ بايلىقلارنىڭ، مەسىلەن، بىز ھازىر ئېيتىپ كېلىۋاتقان "راك" مۇقامى، "چەبىيات" مۇقامى قاتارلىق مۇقاملارنىڭ بەزى ئاھاڭلىرىدا خەنزۇ مۇزىكا ئاھاڭلىرىنىڭ قەدىمكى ئۇسلۇب ۋە خۇسۇسىيەتلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئىپادىلىنىدۇ. تۇرپان، قۇمۇل خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئىچىدىمۇ، ئىلى خەلق ناخشىلىرىدىن "جانان قىز"، "جۇخار يىگىياك"، "ۋاك خۇلۇ" قاتارلىقلاردىمۇ بۇنداق ئامىللار مەۋجۇت.

شۇنداقلا 12 مۇقام باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ مۇزىكا ئاھاڭلىرى ۋە بېيىتلىرىغىمۇ مەلۇم تەسىر كۆرسەتكەن. مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا چوڭ رول ئوينىغان. چىيەنلۇڭنىڭ يىللىق مەجمۇئەسىدە: "ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زىياپەتلىرى (مەشرەپلەر) ساز بىلەن باشلىنىدۇ. ناخشا-ئۇسسۇل ماھارەت بىلەن ئورۇنلىنىدۇ" دېيىلگەن. خۇبىن قاتارلىقلار داپ، راۋاب، ناغرا، ساتار، قالۇن قاتارلىق سازلار چېلىنىپ، سەنەم، سەلىقە، ساقىنامە، جۇلا قاتارلىق مۇقام پارچىلىرىنىڭ ئوقۇلىدىغانلىقىنى، ئۇسسۇل ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈپ، مەشرەپكە ئايلىنىدىغانلىقىنى يېزىپ قالدۇرغان.

15-ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرلەردە تاكى ئازادلىققا قەدەر ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل پاراسىتىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، مۇھتاجلىق ئىچىدە 12 مۇقامنى ئۆگىنىپ، تەتقىق قىلىپ، ئۇنى بېيىتىپ، ۋارىسلىق قىلىش يولىدا جاپالىق كۆرەش قىلىپ، ئۇرۇلۇپ-سوقۇلۇپ، سەرسانلىق ۋە سەرگەردانلىق بىلەن دۇنيادىن ئۆتكەن نۇرغۇن پېشقەدەم مۇزىكىشۇناسلارنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

مەسىلەن، 1870-يىلى قەشقەرلىك مۇھەممەت موللا (لەقىمى كاۋرۇشاك) 12 مۇقامنى بىرىنچى قېتىم تىلغا ئېلىپ ۋە ئۇنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق ئىچىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزغان. ئۇ 12 مۇقامنى ئىلى خەلقىنىڭ ئەمگەكچان، تېتىك روھىي ھالىتىگە، تۇرمۇش شارائىتىنىڭ مۇڭاپىق خۇسۇسىيىتىگە ماسلاشتۇرۇپ، ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ جارانلىق ئۇسلۇبىغا بىرلەشتۈرگەن. مۇھەممەت موللا كەمبەغەل ئەمگەكچى ئادەم بولغىنى ئۈچۈن يۇقىرى تەبىقە ئاقنانچىلىرىنىڭ ئولتۇرۇش مەشرەپلىرىگە بېرىشنى خالىمايتتى. شۇڭا ئىلىنىڭ بايلىرى ئۇنى دىۋانە خاكزار دەپ ھاقارەتلەشكەن. ئۇنىڭ ئارىلىشىدىغان يار بۇرادەرلىرى ئولتۇرۇش-قوپۇشلاردا ھەمسۆھبەت بولالايدىغان، ئۆزئارا مۇقام ئېيتىشالايدىغان قابىل ئاق كۆڭۈللەر، موزدۇز، ياغاچچى، دېھقان، سەرگەردان يېتىمچىلەردىن ئىبارەت بولغان. ئۇ ئاچ قالغان چاغلاردا نائىلاجلىقتىن ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك ھەمراھى بولغان ساتارىنى گۆرۈگە قويۇپ قورساق توينۇزۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۇ تۇرمۇشنىڭ ئېغىرلىقىدىن بىر ئۆمۈر ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولالمىغان. ئۇ ئەل-ئاغىنىلىرىنىڭ 12 مۇقامنى تولۇق ئۆگىنىۋېلىشى ئۈچۈن، ئۇلارغا ئەستايىدىللىق بىلەن كۆڭۈل بۆلۈپ ئۆگەتكەن. ھازىر ئۇنىڭ ئۆزى يېتىشتۇرگەن بەزى شاگىرتلىرى بىلەن بىرگە چۈشۈپ قالدۇرغان (1910-يىللىرى) رەسىم خاتىرىسى ساقلانماقتا.

ئىلىدىكى ئاتاقلىق پېشقەدەم ناخشىچى، سازەندىلەردىن ھەسەن تەمبۇر، نادىر غېجەكچى روزى تەمبۇر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى 12 مۇقامنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا ئالاھىدە كۈچ

چىقارغان مۇزىكىشۇناس مۇھەممەت موللىنىڭ شاگىرتلىرىدۇر. مۇھەممەت موللا ئىلىدا 40 يىل تۇرۇپ، تاشتىن قاتتىق يوقسىزلىق دەستىدىن 69 يېشىدا غۇلجا شەھىرىدە ۋاپات بولغان. بۇ كىشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، نۇرغۇنلىغان پېشقەدەم ناخشا-مۇزىكىچى ۋە مېھنەتكەش دېھقانلار بىز تېخى ئۆگىنىپ بولالمىغان 12 مۇقامنىڭ ئاز بولمىغان قىممەتلىك خەزىنىسى ۋاقىتسىز كېتىپ قالدى دەپ قايغۇرۇپ، يىغا-زارە بىلەن ماتەم بىلدۇرگەن.

يۇقىرىقى بىر قاتار پاكىتلاردىن 12 مۇقام تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات كۇرىشىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى شۇنىڭدەك 12 مۇقامنى رەتلەش، سىستېمىلاشتۇرۇش، بېيىتىش، ۋارىسلىق قىلىش جەھەتلەردە تېخى بىزنىڭ ئالدىمىزدا ئىشلەشكە تېگىشلىك ئاز بولمىغان مۇشكۇل ۋە شەرەپلىك تارىخىي مەجبۇرىيەتنىڭ بارلىقىنى كۆرۇپ ئالالايمىز.

2. "12 مۇقام" مۇزىكا ئاھاڭلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكا، ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئىلمىي ئاساسى بولغان 12 مۇقامجانلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى سۈپىتىدە تارىخىي يوسۇندا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ كۆرەش، مېھنەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ ئىلمىي مەھسۇلى.

قىسقىسى، 12 مۇقام سۆزى — مۇزىكا، ناخشا ئاھاڭلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىلىك دەرىجىگە يەتكەن، ئەڭ يۇقىرى ھۆرمەتلىك ئورۇنغا ئىگە بولالىغان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر بىلەن دائىرە ئىچىدە سىستېمىلاشتۇرۇلغان مۇزىكا قانۇنى ۋە مەنتىقىسىگە مۇناسىپ، چوڭ ھەجىمدىكى ئون ئىككى پارچە مۇزىكىلىق ئەسەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كەلدى.

مۇقام سۆزى مۇشۇنداق مەنىنى بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن، مۇزىكا، ناخشا ئاھاڭلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىلىك دەرىجىسىگە يەتكەن، يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بولالىغان، سىستېمىلاشتۇرۇلغان مۇزىكا قانۇنىيىتى مەنتىقىسىگە مۇناسىپ كېلىدىغان چوڭ ھەجىمدىكى مۇزىكا ئاھاڭلار "مۇقام" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

15-ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان يۇسۇپ قەدىرخان، ئامانىنساخان قاتارلىق بىر قىسىم مۇقامچى، مۇزىكىشۇناسلار ئۆتمۈش ئەسىرلەردىن بىرى ئىجاد قىلىنىپ كېلىۋاتقان مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ مەزمۇن، رېتىم، مۇزىكا قانۇنىيىتىگە ئاساسەن مۇقاملىرىمىزنى ئۆز سىستېمىسى بويىچە 12 قىسمىغا بۆلۈپ، "12 مۇقام" دەپ ئاتاپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن 12 مۇقام تەركىبىگە يەنە نۇرغۇن ئاھاڭلارنى ئىجاد قىلىپ قوشۇپ، 24 سائەت توختىماي چالسا يېتىدىغان سەۋىيىگە كۆتۈرۈپ، سىستېمىلاشتۇرغان. بىر كېچە-كۈندۈزنىڭ 24 سائەتكە بۆلۈنگىنىگە ئوخشاش 12 مۇقامنىمۇ 24 تارماق، 72 نەغمە پەدىگە بۆلگەن. ھەربىر مۇقام ئاتالغۇسى بويىچە بىر پۈتۈن مەزمۇنغا ئىگە قىلغان.

12 مۇقامنىڭ ئەسلى ئىسمى ۋە ھەربىر مۇقامنىڭ نېمىنى مەقسەت قىلغان ھالدا نېمە مەزمۇننى كۆزدە تۇتۇپ ئىجاد قىلىنغانلىقى، شۇنىڭدەك بۇ مۇقاملارنىڭ ھازىرقى ئىسىم ئاتالغۇلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى توغرىسىدا تۆۋەندە ئايرىم-ئايرىم ھالدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. "راك" مۇقامى

ئەسلى ئىسمى "راھابى" مۇقامى بولۇپ، "راھابى" دېگەن سۆز — ئازادلىق تىلەش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇندىن باشقا يەنە بۇ مۇقامنىڭ ئەسلى ئىسمى "راك" بولماستىن، بەلكى "راق"، "رەك" مۇقامىدىن ئىبارەت بولغان. دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تىل تەلەپپۇزلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە "راق"، "رەك" دېگەن سۆزلەر "راك" دېگەنگە ئۆزگىرىپ كەتكەن. لۇغەت مەنىسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، "راھابى" دېگەن سۆز — ئازادلىق تىلەش، كەڭچىلىك، كەڭ كۆشادىلىققا ئېرىشىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

"راق" دېگەن سۆز داۋا بولىدىغان، شىپا بولىدىغان، داۋالىق يولى ئىزدەش، ئىزدىگۈچى، ئالغا بېسىپ ئىلگىرىلەش دېگەنلەرگە ئوخشاش مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

"رەك" دېگەن سۆز — تومۇر-تومۇرنىڭ ئۇرغۇشى، چىرايىنى تۇرۇپ غەزەپ بىلەن سۆزلەش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

"راق"، "رەك" مۇقامىنىڭ ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نېمە ئۈچۈن "راك" مۇقامى دېگەن سۆزگە ئالمىشىپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى كېيىنكى مۇلاھىزىمىزدە توختىلىمىز.

دېمەك، بۇ مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشتىكى مەزمۇننى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە توغرا كەلسە "راق" مۇقامى ياكى "رەك" مۇقامى دېيىلسە توغرىراق بولىدۇ.

2. "چەببىيات" مۇقامى

خورلۇقتىن باش كۆتۈرەلمىگەن ئەمگەكچى خەلق زۇلمەتلىك قاراڭغۇ تۇمانىنى ئاغدۇرۇپ، نەپىس، گۈزەل يورۇقلۇقنى ئىزدەپ، بۇ ھەقتە يېزىلغان خەلق قوشاقلىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئۆز كۆڭۈللىرىنى خۇش قىلىش مەقسىتى بىلەن بۇ مۇقامنى ئىجاد قىلغان. بۇ مۇقامنىڭ 14 — 15-ئەسىرلەردىن بۇرۇنقى ئىسمى "ھۈسەينى" مۇقامى بولۇپ، "ھۈسەينى" دېگەن سۆز نەپىس گۈزەللىكنى ئەسلەش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى ئىسمى "چەببىيات"، بۇ سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا "چەببىيات" مۇقامىدىكى "چ" نېمىنى، قەيەرنى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بايادا (بايان ئەمەس) ئەسلەش دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. يەنە گۈزەللىكنى ئەسلەش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ يەردىكى "چ"، "ھ" ھەرپلىرى ئېيتىلىشتا تىل تەلەپپۇزىنىڭ ئوخشاشماسلىقى بىلەن ئۆزگىرىپ ئالمىشىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى "ھەببىيات" دەپ ئېيتىلسا ئەسلى مەزمۇنغا تېخىمۇ يېقىنراق بولىدۇ. يەنى كىچىك "ھ" بىلەن ئېيتىلسا "قوزغىتىش"، "قوزغاش"، "ئويغىنىش"، "شامال چىقىرىش ئامىللىرى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چوڭ "ھ" بىلەن ئېيتىلسا "گۈزەل زىرائەت"، "زىرائەت ئۇرۇقلىرى ھەم مۇھەببەت" دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

3. "مۇشەۋرەك" مۇقامى

بۇ مۇقام ئەزگۈچى تەييارتاپ زالىملارنىڭ يالغانچىلىق، كاززاپلىق بىلەن كۈن كەچۈرۈشلىرىگە نەپرەت بىلدۈرۈپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ چىنلىق، توغرىلىق ۋە مەردانىلىق بىلەن تولغان قەلبىنى بايان قىلىپ بېرىش، ھەمدە كەمبەغەللەرنىڭ تەقدىرداش ئىكەنلىكىنى ئىزھارلاش مەقسىتىدە ئىجاد قىلىنغان. بۇ مۇقامنىڭ 14 — 15-ئەسىردىن بۇرۇنقى ئىسمى "راست" مۇقامى ئىدى. "راست" دېگەن سۆز چىنلىق، توغرىلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. "مۇشەۋرەك"نى لۇغەت مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، "مۇشەۋۋەر" دېگەن سۆز مەسلىھەت، كېڭىشىش، ئولپەتلىشىش، ئۆم بولۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆزگە "ك" قوشۇلسا مۇڭدىشىش، مۇڭزار، كەمبەغەللەرنىڭ مۇڭزارى، چىنلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

4. "چارگاھ" مۇقامى

بۇ مۇقام قەدىمكى زامانىدىكى كونا ئېقىملاردىن بولغان تارىم، قەزىل، دولان قاتارلىق دەريالار ئارلىقىدىكى چىمەنلىك، بوستانلىقلاردا ناۋا قىلىۋاتقان بۇلبۇل قاتارلىق گۈزەل قۇشلارنىڭ كەمبەغەللەر ئارزۇ-ئۇمىدلىرىگە تەڭكەش بولۇۋاتقان خۇشخۇي يېقىملىق ئاۋازىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەپ بېرىش مەقسىتىدە ئىجاد قىلىنغان. بۇنىڭ 15-ئەسىردىكى ئىسمى "ھىجاز" مۇقامى بولۇپ، "ھىجاز" دېگەن سۆز "دەريا ئارىلىقىنىڭ مەنزىرىسى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ھازىرقى ئىسمى "چارگاھ"نىڭ لۇغەت مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، "چار"

دېگەن سۆز — تۆت، تۆتىنچى، تۆتتۇر دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە؛ "گاھ" دېگەن سۆز — ئۇزۇن، ۋاقىت، كۆرۈنۈش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. "چارگاھ" دېگەن سۆز بولسا تۆتىنچى مۇقام ياكى تۆت تەرەپنىڭ كۆرۈنۈشى، تۈمان پەردىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەن دەريا ئارىلىقىدىكى تۆت تەرەپنىڭ گۈزەل مەنزىرىلىك كۆرۈنۈشى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇندىن باشقا "چارگاھ" دېگەن سۆز — مەنزىرىلىك ئورۇن، ئوتلاق، گۈزەل ياياق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

5. "پەنجىگاھ" مۇقامى

بۇ مۇقام ئېئودال دىنىي روھانىلارنىڭ "كەمبەغەللەر پەس، ئەقىللىز بولىدۇ، بۇلارنى خۇدا شۇنداق ياراتقان" دېگەن ھاقارەتلىك ئېپسانىلىرىگە قارشى تۇرۇپ، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ يۈكسەك ئىرادە ۋە ئېسىل پەزىلەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەش مەقسىدىدە ئىجاد قىلىنغان. بۇنىڭ 14 — 15-ئەسىرلەردىكى ئىسمى "بۇزرۇك" مۇقامى بولۇپ، "بۇزرۇك" دېگەن سۆز ئۇلۇغلۇق، يۈكسەكلىك دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ھازىرقى ئىسمى بولغان "پەنجىگاھ" 5-مۇقام، 5-ئورۇندا تۇرىدىغان مۇقام دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

6. "ئۆزھال" مۇقامى

بۇ مۇقامنىڭ بۇرۇنقى ئىسمى "كۈچەك" ئىدى. "كۈچەك" دېگەن سۆز كىچىك پېئىللىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئۇنىڭ ھازىرقى ئىسمى بولغان "ئۆزھال" دېگەن سۆزدىكى "ئۆز"

ئېزىلگۈچى ئەمگەكچىلەرنىڭ، ئەزگۈچى فېئودال مۇتەئەسسىپلەرنى يات كۆزۈپ، كەمبەغەللەر ئۆزئارا بىر-بىرىنى ئۆز كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ كەمبەغەللەرنىڭ ھالى، مىليونلىغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆزھالى دېگەن جاراڭلىق سادانى ياڭرىتىش مەقسىتىدە مۇشۇ مۇقامغا — "ئۆزھال" ئىسىم قىلىپ قويۇلغان.

7. "ئىراق" مۇقامى

بۇ مۇقامنىڭ ئىسمى دەريا قىرغىقىنىڭ ئۇرۇشى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمگەكچى خەلق ئۆز ۋۇجۇدىدىن چىققان قان ۋە تەرنىڭ كۆچلۈك ئېقىنغا ئايلىنىپ، فېئودال ھۆكۈمرانلارغا قارشى كۆتۈرگەن غەزەپ دولقۇنلىرىنىڭ ئورنىدا زۇلۇم دەريياسىنىڭ قىرغاقلىرىغا ئۇرۇلۇشى لازىملىقىنى ئىزھارلاش مەقسىتىدە بۇ مۇقامنى ئىجاد قىلغان.

8. "ناۋا" مۇقامى

بۇ مۇقامدىكى ناۋا سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسى جاسارەت، كۆچ-قۇۋۋەت دېگەن بولىدۇ. بۇ مۇقام دۇنيادا ئەڭ قورقۇنچاق، كۆچسىز، بىچارە مەخلۇقلار بايلار، جاسارەت ۋە كۆچ قۇۋۋەت ئىگىسى قۇللار، كەمبەغەللەر دېگەن پىكىرنى دەلىللەش مەقسىتى بىلەن ئىجاد قىلىنغان. بۇ مۇقامنىڭ بۇرۇنقى ۋە ھازىرقى ئىسمى ئوخشاشلا "ناۋا" مۇقامى

9. "ئوشاق" مۇقامى

ئوشاق دېگەن سۆز "ئاشقىلار"، "پىدائىيلار" دېگەن مەنىدە

بولۇپ، ئۇ ھەقىقىي ئاشقىلىق ۋە جاسارەتلىككە قارىتىلغان. يەنى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ئىچىدىكى ئاشقىلىق، مۇھەببەت دېگەن نەرسىلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ئەيش-ئىشرەت، كەيپى-ساپا ۋە پەس ئارزۇ ھەۋەسلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى؛ ھەقىقىي ئاشقىلىق ۋە مۇھەببەتنىڭ ئاق كۆڭۈل مېھنەتكەشلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى؛ كەمبەغەللەرنىڭ قاياشى كەمبەغەل ئىكەنلىكى؛ جاھاندىكى بارلىق كەمبەغەللەرنىڭ يۇرىكىنىڭ بىر، ئۇلارنىڭ بىرسىنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايى-ئاپەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن ئورتاق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئومۇم قانۇنىيەت يۇزىسىدىن بۇ مۇقام ئىجاد قىلىنغان.

10. "بايات" مۇقامى

بۇ مۇقام — يىراق ئۆتمۈشتىكى شەھەرلەرنىڭ قاپقارا تۇتەكلىرى ئىچىدە داد-پەريات چېكىپ، دارغا ئېسىلىۋاتقان، گۈلەخ، مەيخانىلاردا خورلىنىۋاتقان، ئاچ يالىڭاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىۋاتقان كەمبەغەللەر ۋە يېتىم-يېسىرلارنىڭ زارىنى بايان قىلىش مەقسىتى بىلەن ئىجاد قىلىنغان. بۇ مۇقامنىڭ بۇرۇنقى ئىسمى "ساباھان" مۇقامى بولۇپ، "ساباھا" دېگەن سۆز شەھەر كۆرۈنۈشى دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. بۇ مۇقامنىڭ ھازىرقى ئىسمى بولغان "بايات" سۆزىدىكى "ت" ھەرپى "د" ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. چۇنكى بۇ سۆز "بايات" ئەمەس بايات دەپ ئېيتىلسا توغرا بولمىدۇ. "بايات" — ئەسلەش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. "بايات" "ئەبيات" دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، "ئەبيات" دەپ ئېيتىلسا شېئىر،

قوشاق، مۇناجات قاتارلىق مەنىلەردە بولۇپ، شەھەر كۆرۈنۈشىنى ئەسلەش توغرىسىدا يۇقىرىقى مەزمۇنلار بويىچە يېزىلغان شېئىر، قوشاقلارنىڭ مەنىسىنى مۇشۇ مۇقام ئاھاڭى ئارقىلىق بايان قىلىش دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

11. "ئەجەم" مۇقامى

بىز ئالدى بىلەن بۇ مۇقامنىڭ نېمە ئۈچۈن "ئەجەم" دەپ ئاتالغانلىقى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى: سۇي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭغا كىرىپ ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى ئەرەب ئەمەلدارلىرى ۋە دىن تارقاتقۇچىلار ئۆزلىرىدىن باشقىلارنى ياكى ئىسلام دىنىغا كىرىشنى خالىمىغان ئۇيغۇرلارنى ئەجەم دەپ ئاتىغان. ئۇلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناخشا-سازلىرىنى كەمسىتىپ، بۇ شەيئانىڭ پەيلى، ئىسلام دىنىغا توغرا كەلمەيدىغان ئەجەملەرنىڭ پەيلى دېگەن. شۇنىڭدىن كېيىن فېئودال ئەزگۈچىلەر، ئۇسسۇللۇق ناخشا، ساز ئويۇنلىرىنى كەمسىتىپ ۋە چەكلەپ، "ئەجەم" دەپ ئاتايدىغان بولۇۋالغان. ئۇلار پەس كۆزۈپ كەمسىتكەن نەرسىلەر كەمبەغەللەر ئۈچۈن ئەزىز بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئۇسسۇللۇق ناخشا، ساز، مۇزىكا-مۇقاملىرىنى ئەزگۈچىلەرگە قارىتا راست سەنئەتنىڭ ئەمەس، بىزنىڭ "راست ئەجەم"، بىز سىلەرگە يات، سىلەرگە نىسبەتەن بىز ئەجەم، دېگەن. مانا مۇشۇنداق تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى "ئەجەم" ناملىق بۇ مۇقام مەيدانغا كەلگەن.

12. "سىگاھ" مۇقامى

بۇ مۇقام ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدىكى ئارسلانلىقى ۋە كۈرەشچانلىق روھىغا مەدھىيە ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتىنى ئىپادىلەش مەقسىتىدە ئىجاد قىلىنغان. بۇنىڭ قەدىمكى ئىسمى "بۇسلىك" مۇقامى بولۇپ، "بۇسلىك" دېگەن سۆز ئارسلاننى ھەيران قالدۇرۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى ئىسمى بولغان "سىگاھ"دىكى "س" ھەرپى ئىيتىلىشتا تىل تەپەلەپپۇزىنىڭ ئوخشاشماسلىقى بىلەن "ش" ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەتكەن بولسا لۇغەت مەنىسىدە "سىگاھ" يەنى "شىگاھ" دېگەن سۆزلەر مەپتۇن بولغۇچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، مەپتۇن — ھوشسىزلىقتىن ئويغىنىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

دېمەك، بىز 12 مۇقام دېگەندە چوقۇم ئۇنىڭ سىستېمىلىق ئاھاڭ، ساز، مۇزىكا، مەشرەپ-نەغمىلىرىنى، كلاسسىك تېكىستلىرىنى كۆزدە تۇتمىز. چۈنكى، 12 مۇقام ئاھاڭلىرى قارىمۇ قارشىلىق كۈرىشى ئىچىدە داۋام قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ تەبىئىي ئاپەت ۋە ئەزگۈچى سىنىپلارغا قارشى ئېلىپ بارغان نەچچە مىڭ يىللىق ئەنئەنىۋى كۈرەش تارىخىنىڭ روھى تولۇق سىڭدۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخ ۋە ئەسىرلەر جەريانىدا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يۇزلىگەن، مىڭلىغان مۇقام ئاھاڭ تارماقلىرىنى ئىجاد قىلىپ، قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئاخىرقى ھېسابتا ھازىرقىدەك مۇكەممەللەشكەن 12 مۇقام شەكلىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن 12

مۇقامنىڭ قانداق پەيدا بولۇپ، كىملەر تەرىپىدىن، نېمە مەقسەت بىلەن ئىجاد قىلىنغانلىقى توغرىسىدا مۇلاھىزىلەر بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە 12 مۇقام ئاھاڭلىرىنى يەنە بىر قېتىم ئەستايىدىللىق بىلەن تەكشاپ ۋە مۇھاكىمە قىلىپ كۆردۈق، چۈنكى ھەرقايسى مۇقاملار ئۆز سىستېمىسى بويىچە چېلىنىپ ئاخىرلىشىپ، پەدە يۆتكەش باسقۇچىغا كەلگەندە تەمبۇر، دۇتار، قالۇنلارنىڭ تارلىرىدىن يېقىملىق جاراڭلاپ، كىشىنىڭ يۈرەك بېغىشلىرىنى تىترىتىپ، ئۇزاق ئۆتمۈش ئەسىرلەرنىڭ زۇلمەتلىك كىشەنلىرىنى، كونا زامانىنىڭ ناله-پىغان، مۇڭ-زارلىرىنى ھېكايە قىلىدۇ. شۇنىڭدەك تارىختىكى زالىم فېئودال ۋاڭ، قانخور ھاكىم بەگ، رەھىمسىز بايلارنىڭ زۇلمىغا قارشى غەزەپلەنگەن مۇشت، كىرىشكەن چىش، ئېقىۋاتقان قان-تەر، ئوتتەك يانغان غەزەپلىك كۆزلەرنى، قەيسەر، قەھرىمانە گەۋدىلەرنى سۈرەتلەپ بېرىدۇ. ئۆتمۈشتىكى قارا تۇمانلار ئىچىدە تۇرۇپ بۈگۈنكىدەك ئەركىن، بەخت-سائادەتلىك كۈنگە تەلپۈنۈپ، بۇلبۇل ناۋا قىلىۋاتقان يېزا چىمەنلىكلىرى، شاد-خۇرام ئۆسۈۋاتقان ئەمگەكچىلەر ئوغۇل-قىزلىرىنىڭ توي كۈلكىسىنى سۈرەتلەپ بېرىدۇ. دېمەك، 12 مۇقامنىڭ ئوبېيېكتىپ قۇرۇلۇشىدىن يۇقىرىقىدەك ئەمەلىي مەۋجۇدىيەت جاراڭلاپ تۇرىدۇ. مۇشۇ ئەمەلىي مەۋجۇدىيەتنىڭ ئۆزىمۇ 12 مۇقامنىڭ كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئىجادىي تۆھپىسى ئىكەنلىكىنىڭ كەم-كۈتسىز پاكىتىدۇر.

سىستېمىچانلىقنى ئۆزگىچىلىك قىلغان 12 مۇقامنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ،

لېكسىن ئۇلارنىڭ شەكىل قۇرۇلۇشى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ. ھەربىر مۇقام مۇنداق بىرنەچچە قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ.

1. چوڭ نەغمە: بۇ قىسمى توققۇزدىن ئونغىچە ناخشا ۋە بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان مەرغۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ چوڭقۇر ھېسسىيات ۋە بەدىئىيلىككە ئىگە بىرقانچە مۇقەددىمە، ناخشا، ئاھاڭلار ئارقىلىق مۇزىكىنىڭ تۈپ پىكرىنى ئېچىپ بېرىشنى باشلاپ، ئۇچ ياكى تۆت ئۇدارلىق تەزىگە كۆچىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەببەت ۋە نەپرىتى ئوچۇق بولغان قىزغىن، خۇشال كەيپىيات ئىچىدە تېخىمۇ يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا گەۋدىلىك، تېتىك تېپلارغا ئىگە ئاھاڭلار بىلەن ئاياغلىشىدۇ.

2. داستان قىسمى: بۇ ئۇچتىن ئالتىنغىچە بايان خاراكتېرلىك ناخشىلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ھەربىر ناخشىنىڭ كەينىدىن بىردىن مەرغۇل بولىدۇ. ئۇ دەسلەپتە ئوتتۇرا تېما بىلەن باشلىنىدۇ. كېيىن بارا-بارا يۇقىرى كەيپىياتقا كۆچىدۇ.

3. مەشرەپ قىسمى: بۇ ئۇچتىن ئالتىنغىچە (بايان خاراكتېرلىك) ئۇدارلىرى بىر-بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئۇسسۇللۇق ناخشىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن سالماق باشلىنىپ، كېيىن 2-ياكى 3-مەشرەپكە كەلگەندە قىزغىن روھىي كەيپىياتتا بىردىنلا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇستۇن كەيپىياتتا ئاخىرلىشىدۇ.

"تەزە" — چوڭ نەغمىدىكى ئاساسىي مۇزىكا بولۇپ، تەزىسى

بولمىغان بىرمۇ مۇقام يوق. تەزە كۆپ هاللاردا شائىرلارنىڭ كۆپ بوغۇملۇق، كۆپ مىسرالىق، بىر-بىرىگە ئۇلىنىپ كەتكەن، مەزمۇنلىرى ئۆزئارا تۇتاش بولغان غەزەللىرى بىلەن ئوينىلىدۇ. باشلىنىش مۇزىكىسى تەزىگە ئۆتۈش بىلەنلا مەشرەپ ئويۇنى ئورۇنلىنىدۇ، هەممە سازەندىلەر تەڭ چېلىش ۋە نەزمە ئوقۇشقا كىرىشىدۇ. تەزىدىكى داپ ئۇرغۇسى، نەغمە رىتمى تولاراق مۇقاملاردا سالماق بىرنەچچە ئۇدارلىق شەكىل بولۇپ، كىشىلەرنى ئىختىيارسىز ئۇسسۇلغا ئۇندەيدۇ. تەزىدە يەنە مەرغۇل ۋە چۇشۇرگۇ بولىدۇ.

"سەلقە" — چوڭ نەغمىدىكى ئاساسلىق مۇزىكىلارنىڭ بىرسى. "سەلقە"سىز بىرمۇ مۇقام يوق. كۆپىنچە مۇقاملاردا سەلقەلەر "چوڭ سەلقە"، "كىچىك سەلقە" دەپ ئىككىگە ئايرىلغان؛ چوڭ سەلقە بىلەن كىچىك سەلقەنىڭ مۇزىكا رىتمى پەرقلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارغا سېلىنغان شېئىرلارنىڭ ۋەزنىمۇ بىر-بىرىدىن پەرقلىق بولغان بولىدۇ. چوڭ سەلقە تولاراق يەتتە بوغۇملۇق خەلق قوشاقلىرى، كىچىك سەلقە ئاروز ۋەزنىنىڭ غەزەلىيات ئاساسىدا ئورۇنلىنىدۇ.

"تاكىت" — چوڭ نەغمىدىكى ئاخىرقى مۇزىكا بولۇپ، ئۇ چوڭ نەغمىدە داستانغا ئۆتۈشتىكى بىر هالقا بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

چوڭ نەغمىلەر قىسمىدا يەنە "نۇسخا"، "جۇلا"، "سەنەم"، "پەشرو"دىن ئىبارەت تۆت ئاساسلىق مۇزىكا بار.

"نۇسخا" چەببىيات، ئەجەم، سىگاه، ئىراق مۇقاملىرىدىن باشقا مۇقاملاردا ساقلىنىپ كەلگەن مۇزىكا بولۇپ، ئۇنىڭ مەرغۇللىرى بار. ئۇنىڭ تاكىتلىرى جىددىي ۋە ئۆزگىرىشچان

بولۇپ، ئۇ خېلى كۆپ تەرەپلىك چېلىنىدۇ. ئۇنىڭ بەزى ئاھاڭلىرى قوشاق شەكلىگە چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، بەزى ئاھاڭلىرى غەزەل شەكلىگە چۈشۈرۈلگەن.

"جۈلا" ئەجەم، سىگاھ، ئىراقتىن ئىبارەت مۇقامدىن باشقا مۇقاملار تەركىبىدىكى مۇزىكا، بۇ مەرغۇلسىز بولىدۇ. "جۈلا"نىڭ نەغمىلىرى كۆپىنچە خەلق قوشاقلىرى ئاساسىدا قوشاق مىسرالىرىنى تەكرارلاپ ئوقۇش بىلەن ئوينىلىدۇ. "سەنەم" — چارگاھ، ئەجەم، ناۋا، سىگاھ، ئىراق مۇقاملىرىدىن باشقا مۇقاملاردا ئۇچرايدۇ. "سەنەم" بەزى مۇقاملاردا بىر غەزەلدىن، بەزىلىرىدە بىرقانچە مىسرالىق خەلق قوشاقلىرىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. "سەنەم" داپنىڭ قىزغىن ۋە شوخ ئۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، بارغانسېرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. "سەنەم"دىكى داپ ئۇرغۇسى ۋە نەغمە رېتمى شوخ، ئۇسسۇللۇق، "سىيرىلما" قوش ئۇدارلىق شەكلىدە بولۇپ، يۇقىرى ماھارەتلىك ئۇسسۇللۇق مۇزىكا خەسلىتىگە ئىگە، "پەشرو" — راك، مۇشاۋرەك، پەنجىگاھ، ئۆزھال، بايات مۇقاملىرىدا قوش ئۇدارلىق تاكىت بىلەن ئوشاق مۇقامدا قوش، تاق ئۇدارلىق تاكىت بىلەن ئۇچرايدۇ. قالغان مۇقاملاردا "پەشرو" ئۇچرىمايدۇ. "پەشرو"لار خۇددى "جۈلا"، "سەنەم"لەرگە ئوخشاش مەرغۇلسىز بولىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئامانىساخان ئۆزى بىۋاسىتە ئىجاد قىلغان، ئىشرەت ئەگىگىز، ئابى چەشمە — (كۆز ياش بۇلاقلىرى) ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئۇسلۇبقا ئىگە. بىز بۇنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ئۇنى 12 مۇقام رەتلىنىشتىن ئىلگىرى گۈرۈپپىلاشقان مۇزىكا شەكىللىرىنىڭ مىسالى بولۇشى مۇمكىن

دەپ پەرەز قىلىشقا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭدا بەزى مۇقام ئىسىملىرىنىڭ قوللىنىلغانلىقىغا قاراپ كېيىن ئىجاد قىلىنغان، سىستېمىلاشقان، 12 مۇقام خەزىنىسىگە قوشۇلغان مۇقام مۇزىكىسىنىڭ خاتىمىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشقا ھەقلىقمىز.

كونا-يېڭى مۇقام ئاتالغۇلىرى بولسۇن، مۇقام، مەشرەپ، قوشاقلارنىڭ ئېيتىلىشى بولسۇن، يەكەن، دولان يېزىلىرىدا، ئاقسۇ، كورلا، قۇمۇل يېزىلىرىدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان مۇقاملار بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئاتىلىشى ۋە ھەر خىل ئۇسلۇب، شۇنداقلا ھازىرقى ئىسىملىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئەرەبچە، پارسچە ئاتالغۇلار بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇنىڭ سەۋەبى: تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان. بەزى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرى ئىسلام دىنىغا بويسۇندۇرۇلغان ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن مەدەنىيەت ھۆكۈمرانلىقى يۈرگۈزۈپ، بارلىق ئۇيغۇرچە ماتېرىيال، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى، ناخشا-سازلارنىڭ ۋە باشقا بۇيۇملارنىڭ ئاتالغۇلىرىنىڭ مەزمۇنىنى سۇرۇشتۇرۇپ، ئىسلام دىنىغا توغرا كەلمەيدۇ دەپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئەرەبچە، پارسچە ئاتاشقا

بۇيرۇق چۈشۈرگەن. شۇ چاغدىكى بەزى دىنىي ئەمەلدارلار، يۇقىرى تەبىقە تالىپلىرى، ئەرەبچە، پارسچە سۆزلىگەنلەرنى بىلىملىك زىيالىي ھېسابلىغان. دېمەك، سىرتتىن كىرگەن ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا 12 مۇقامغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ناخشا-سازلار ئاھاڭلىرىنىڭ كۆپ قىسمىمۇ ئەرەبچە، پارسچە ئاتالغۇلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بەزى مۇقاملارنىڭ ھازىرقى ئىسمى بىلەن بۇرۇنقى ئىسمىنىڭ ئوخشاشماسلىق سەۋەبلىرىمۇ كېلىپ چىققان.

ئۆتكەن بىر مەزگىلدە، ئايرىم كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا 12 مۇقام چەتتىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن دېگەنگە ئوخشاش ئەپسانە خاراكتېرلىك خاتا قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇنداق قاراش تارىخىي ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتكە پۈتۈنلەي خىلاپ، تارىخچى شاڭ دا بۇ ھەقتە (640-يىللىرى): "ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا، نەغمە، ناخشا-ئۇسسۇللىرى ھىندىستانغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن" دەپ يازغان.

7-، 8-، 9-ئەسىرلەردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا، مۇقام، ناخشا-ئۇسسۇللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىراق قاتارلىق جايلارغىمۇ چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

15-ئەسىردە يەكەنگە ئىراق، ئىران، كەشمىر، ئەنجان، خارەزم، پەلەستىن، دېھلى (ھىندىستان) قاتارلىق نۇرغۇن چەت دۆلەتلەرنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدىن ئادەملەر كېلىپ، ئۇيغۇر مۇزىكا مۇقام ئالىمى يۈسۈپ قەدىرخاندىن ناخشا، مۇقام، سازلارنى ئۆگىنىپ كەتكەن.

ياپونىيىلىك تارىخچى لى چەنسەن يازغان «سوڭ، تاڭ

ئەلنەغمىلىرى» (گومورۇ تەرجىمە قىلغان) دېگەن تەتقىقات كىتابىدا كۇچانلىك 12 رىتىملىق كۇي قانۇنىيىتى، ياپونىيە مۇزىكىچىلىقىدا كۆپ ئىشلىتىلىق پەيدا قىلغان دەپ يازغان.

ئەزەربەيجان رېسپوبلىكىسىنىڭ تارىخ ئالىمى مىرزا ئىبراھىموۋ "ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلغان، يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن 12 مۇقام مۇزىكىسى باشقا مىللەت مۇقاملىرىنىڭ ئاتاسى" دەپ كۆرسەتكەن...

قىسقىسى، 12 مۇقام چەت ئەلنىڭ ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەنئەت ئىلىمگە قوشقان ئىجادىي تۆھپىسى، مەملىكىتىمىزنىڭ قىممەتلىك مۇزىكا بايلىقى. بىزنىڭ 12 مۇقامىمىز، ياۋروپا، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئەرەب، ھىندىستان قاتارلىق چەت دۆلەت ۋە رايونلاردىكى مىللەتلەرنىڭ سىمفونىيە، مۇزىكا، نەغمە، مۇقام، ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ سىستېمىسىغا پۈتۈنلەي ئوخشاشمايدۇ.

3. 12 مۇقامنىڭ خەلق ناخشىلىرى بىلەن بولغان بىرلىك مۇناسىۋىتى

12 مۇقام ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى، كلاسسىك ئەدەبىيات تېكىستلىرىنى ئۆزىنىڭ تەرەققىيات ئاساسى قىلغان. 12 مۇقامنىڭ ئەسلىدىكى تارىخىي تەرەققىيات جەريانى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى ھەربىر قىسمىدىكى رىتىمنىڭ ئۆزگىرىش ئۇسۇلى، ئاساسلىق كۇي شەكلىنىڭ ئالمىشىش ئۇسۇلىدۇر. 12 مۇقامدىكى مۇزىكىنىڭ تۈرىگە قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئۆزىگە

خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بولۇپمۇ ئۇنىڭ چوڭ-كىچىك داستان، مەشرەپ، نەغمە مەرغۇللىرىدىكى ئاھاڭلارنىڭ ھەممىسى ۋەقەلىك جەھەتتىن كۈچلۈك خاراكتېرلىك مەزمۇنغا ئىگە. شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىپ، كۆپەيتىپ، راۋاجلىنىپ، تەرەققىي قىلغان تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ ھەرقانداق بىر خەلق ناخشىسى، ھەربىر ئورۇننىڭ تەبىئىي شارائىت، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئەكس ئېتىشىنى ئاساس قىلغان ھالدىكى ئۇسۇلۇب، شۇڭا بويىچە لىرىكىلىق، يېقىملىق، جاراڭلىق، لەرزان ئېيتىلىدىغان، مۇرەككەپ بولمىغان رىتىملارغا ئىگە ئاھاڭلاردىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. بولۇپمۇ ھەربىر خەلق ناخشىسى تارىخىي شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ، شۇ زامان، شۇ ماكاندىكى خەلق تۇرمۇشىنى ئىخچام قوشاقلار بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدىغان مەزمۇنلۇق ئاھاڭغا ئىگە بولغان بولىدۇ. مەزمۇن، شەكىل، ئۇسلۇب، رىتىم جەھەتتىن ئالغاندا 12 مۇقام بىلەن خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى خۇددى گۆش بىلەن ئۇستىخانىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش زىچ. تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئوخشاش بولمىغان مەزمۇن، شەكىل، ئۇسلۇبتىكى خەلق ناخشىلىرى كۆپەيىپ، سىستېمىلىق ئاساستا رەتلىنىپ، 12 مۇقامنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماق قىسىملىرىغا قوشۇلۇپ، 12 مۇقامنى بېيىتقان. مەسىلەن، خوتەن خەلقى ئىچىدە كەڭ تارقالغان "خوتەن سەنمى" دەپ ئاتالغان سەنەم بىلەن "چەبىيات سەنمى"نى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، مۇقام ئاھاڭلىرىنىڭ خەلق ناخشا مۇزىكىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنتايىن قويۇقلىقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

مۇقامنىڭ ئۆزىگىمۇ نۇرغۇن خەلق ناخشىلىرى كىرگۈزۈلۈپ سىستېمىلاشتۇرۇلغان. بۇ خىل خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭى ۋە تېكىستى ئوچۇق، چۈشىنىشلىك بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيىۋى تۇيغۇسىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. مەسىلەن:

نازىمەن ئاھ نازىمەن،
باغدا پىشقان نازىمەن.
بۈۋاپالىق قىلغۇچە،
ئۆلگىنىمگە رازىمەن.

ئىشىك ئالدى ھەر تاللا،
شاخ-شاخىدا مارجانلا.
بىزنى دېگەن يارانلا،
ھەر كوچىدا ۋەيرانلا.

"راك"نىڭ سەلقەنىدىن:

ئىرغاي بىلەن ئېلىپ بولماس ساينىڭ تاشىنى،
دەرد كەلگەندە تۆتۈپ بولماس كۆزنىڭ ياشىنى.

قارچۇغامنى قۇشلاتمىغان تاغلار قالمىدى،
ياريم بىلەن ئويىنىمىغان باغلار قالمىدى.

("چەببىيات" داستانىدىن)

ئۇزاق تارىختىن بېرى خەلق ئىچىگە تارالغان «غېرىب-سەنەم» ، «پەرھاد-شېرىن» ، «تاھىر-زۆھرە» ، «لەيلى-مەجنۇن» ، «چىن مودەن» ، «ھەمراھ ۋە ھۆرىلقا» ، «يۈسۈپ-ئەخمەت» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنىڭ ئاھاڭ ۋە بېيىت نەزمىلىرى 12 مۇقام ئاھاڭلىرى بىلەن ۋە 12 مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئاساس قىلغان خەلق ناخشىلىرى بىلەن ئېيتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، «غېرىب-سەنەم» دىكى 42 ناخشا-ئاھاڭ، «تاھىر-زۆھرە» دىكى 18 ناخشا-ئاھاڭ، «لەيلى-مەجنۇن» دىكى 27 ناخشا-ئاھاڭ، «پەرھاد-شېرىن» دىكى 21 ناخشا-ئاھاڭ، «چىن مودەن» دىكى 17 ناخشا-ئاھاڭ، «ھەمراھ ۋە ھۆرىلقا» دىكى ئۇچ ناخشا-ئاھاڭ، «يۈسۈپ-ئەخمەت» دىكى تۆت ناخشا ئاھاڭلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك 12 مۇقام ئاھاڭلىرى بىلەن ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

دېمەك، تارىختىن بېرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داستان، مەشرەپ، ھېكايىلىرىنىڭ نەزمە بېيىتلىرى 12 مۇقام ئاھاڭلىرىسىز، 12 مۇقام خەلق ناخشىلىرىسىز تەرەققىي قىلغان ئەمەس. شۇنداقلا 12 مۇقام سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ مەيدانغا چىققاندىن كېيىن خەلق ناخشىلىرىنىڭ تەرەققىياتى 12 مۇقامسىز زورايغان ئەمەس. بۇ مەسىلە — سەنئەت ئىلمىدىكى بىر خىل ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ دىئالېكتىكىلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

قەيەرنىڭ (مەيلى قەشقەر ياكى ئىلىنىڭ بولسۇن) ئىكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر ئۇيغۇر خەلق ناخشىسىلا بولىدىكەن، ئۇنىڭ باش، ئوتتۇرا، ئاخىرى ياكى ياندۇرۇش، تۇراق، ئۇدار، رىتىملارنىڭ بىرەر قىسمىدا ياكى ھەممىسىدە 12 مۇقامنىڭ

قايسىبىر تارماقلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاھاڭ، ئۇسلۇب، شۇئىلىرى بولىدۇ. 12 مۇقامنى يۈكسەك قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بىر تۈپ قارىغاي دەپ ئالساق، خەلق ناخشىلىرى ئۇنىڭ ياپراق ۋە يىلتىزلىرىدىن ئىبارەتتۇر. بۇنىڭدىمۇ بىرخىل دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت. مەسىلەن، تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي قىرغاقلىرىغا جايلاشقان مەكىت، مارالبېشى، كورلا، چاقىلىق قاتارلىق جايلاردىكى نۇرغۇنلىغان خەلق ناخشىلىرى ۋە ئون نەچچە خىلغا بۆلۈنىدىغان دولان سەنەملىرىمۇ 12 مۇقامنىڭ تەركىبىي قىسمىغا كىرىدۇ. شۇڭا ئۇ ئاھاڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتە مەردانە، جاراڭلىق بولۇپ، يايلاق ھاياتىنى ئەسلىتىپ بېرىدۇ. قەشقەر — مۇقام ۋە خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئانا ماكانى، بۇ رايوندىكى خەلق ناخشىلىرىنى سىستېمىلىق رەتلەپ چىقىدىغان بولساق يۈزلىگەن، مىڭلىغان خەلق ناخشىلىرى تېپىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىمۇ مۇقامدىن خالىي بولمىسا كېرەك. بۇنىڭدىن تېپىك ئىككى مىسال ئالساق، خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان «مىزانگۈلۈم» دېگەن خەلق ناخشىسى "ئىراق" مۇقامىدىن؛ «ئەرزىم دادەي» دېگەن خەلق ناخشىسى "سىگاھ" مۇقامىنىڭ مەشرەپ قىسمىدىن ئۆزگەرتىپ ئېلىنغان. بۇندىن باشقا كۆچا خەلق ناخشىلىرى 170 نەچچىدىن ئاشىدۇ. بۇنىڭدىكى «لەۋەن يارلار»، «ئوينىڭ دەردى بار بالىلار» پەنجىگاھ مۇقامىدىن ئۆزگەرتىپ ئېلىنغان. تۇرپان خەلق ناخشىلىرىمۇ خۇددى شۇنداق. تۇرپان خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئاتاقلىق «زېمىن داستانى» نىڭ ئاھاڭلىرى "سىگاھ" مۇقامىدىن ئۆزگەرتىپ ئېلىنغان. قۇمۇلنىڭ 127 ناخشىدىن تەركىب تاپقان 12 مەشرەپى

(قۇمۇل مۇقامى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئوخشاشلا 12 مۇقامنىڭ ھەر خىل داستان، مەشرەپ، نەغمە سازلىرىدىن پايدىلىنىپ، قۇمۇل شىۋىسىگە ئۆزگەرتىپ ئېلىنغان. ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئالساقمۇ خۇددى شۇنداق. مەسىلەن، ئىلى خەلق ناخشىلىرىنىڭ يېقىملىق، رېتىملىق، جاراڭلىق، مەردانە بولۇشىدىكى سەۋەب ئاھاڭ ۋەقەلىكىنىڭ خاراكتېرىگە، شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي كۆرەش شارائىتىغا يۈكسەك ماھارەت بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەنلىكىدە. ئىلى خەلق ناخشىلىرىدا ھەرقايسى ۋەقەلىككە ئىگە قوشاقلارغا 12 مۇقامنىڭ ھەرقايسى تارماقتىكى ئاھاڭلىرىنىڭ ماس كېلىدىغانلىرىنى تاللاپ ئېلىپ، شۇ ۋەقەلىككە ماسلاشتۇرۇپ، ئۆزگەرتىپ، ئىجاد قىلىپ سىڭدۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىلى ناخشىلىرىنىڭ قايسىبىرىنى قوشاقسىز تەمبۇر، غىجەك، دۇتار، ساتار بىلەن چالساق ئۇنىڭ سادالىرى، شۇنداق بىر مەزمۇنغا ئىگە ۋەقەلىكنى سۆزەتلەپ بېرىدىغان ھېسسىياتلارنى كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. ئىلى خەلق ناخشىلىرى سىستېما، رېتىم، ئۇدار جەھەتتىن ئاڭ يۇقىرى نوتىلىق سەۋىيىگە ئىگە. خەلق ناخشىلىرى مانا مۇشۇنداق ئەمەلىي تۇرمۇش، دەۋر ئۆزگىرىش خاراكتېرىگە ئىگە ۋەقەلىكنى مەزمۇن قىلغان ئاساستا پارچە-پارچە بۆلەكلەر بويىچە تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ يېتىشكەن. مەسىلەن، «ئۆستەڭ»، «كۆچ-كۆچ»، «سېپىل»، «جۇنۇن» قاتارلىق ناخشىلارنى ئالساق بۇنىڭ ئىچىدىكى «ئۆستەڭ» ناخشىسى ئىلى خەلقى ئارىسىدا 50 يىلدىن بۇيان ئېيتىلىپ كەلمەكتە. قان-تەر بەدىلىگە فېئودال بەگلەر ئۈچۈن ئۆستەڭ قېزىپ، سۈسىزلىقتىن قۇرۇپ قاقشال بولۇپ كەتكەن كەمبەغەل دېھقانلار:

ئۆستەڭنىڭ سۈيى تاشسا،
چوڭ كۆرەنى سوقماقچى.
ئەقىلسىز نادان بەگلەر،
ھاشا بىلەن توسماقچى.

دېگەن مەزمۇندىكى نۇرغۇن قوشاقلارنى "چەببىيات" مۇقام ئاھاڭلىرىغا سېلىپ ئوقۇپ، شاڭيۇ، بەگلەرگە قارشىلىق بىلدۈرگەن. بۇندىن باشقا "جۇنۇن"، "سېپىل" قاتارلىق ناخشىلاردا "ئوشاق" مۇقامىنىڭ نەغمە، داستان ئاھاڭلىرى تولۇق ئىپادىلىنىدۇ.

شۇ زامانىدىكى ئىلى سېپىلىنىڭ ئىچىدە فېئودال ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران غوجاملار، تۆرە، بايلار تۇراتتى. "سېپىل"، "جۇنۇن" ناخشىلىرىغا سېلىنغان قوشاقلار شەھەر ئىچىگە جايلىشىۋالغان ئاشۇ خىلدىكى تەييارتاپ ئاق سۆڭەكلەرگە قارشى تەشۋىقات رولىنى ئوينىغان. مەسىلەن:

سۇلتان غوجام سورايدۇ،
"سېپىل سوققانلار نەلىك".
بىز بەگكە نېمە قىلغان،
بىكار ياتىدۇ شەلىك.

سېنى دېدىم، سېنى دېدىم،
كەچتىم بۇ جاندىن.
يۈرەك باغرىم پارە-پارە.

كۆز يېشىم قاندىن.

«گۈلەمخان» ئوپېراسىدىكى:

گۈلەمخاننىڭ ئەسلى يۈرتى،
ئويمان بۇلاقتۇر.
گۈلەمخاننى زورلاپ ئالغان،
شائىيۇ چولاقتۇر.

شائىيۇلار يامان دەيدۇ،
بىزنىلا كۆرەمدىكىن.
تىللىماي قويۇپ بەرسەڭ،
شۇ چاغدا بولامدىكىن؟!

دېگەن قوشاقلار "ئۆزھال" مۇقامىنىڭ ئاھاڭلىرىدىن ئۆزگەرتىپ ئېيتىلغانلىقى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە "ناۋا" مۇقامىنىڭ ئاھاڭلىرىدىن ئېلىنغان:

زېمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

دېگەن قوشاقلار بىلەن ئېيتىلغان "ئۆرلىگەي" ناخشىسى، "ئەجەم" مۇقامىنىڭ مەشرەپىدىن ئېلىنغان:

كېچە-كۈندۈز ئوما ئورساق،
ئۇنچە بىلەن باغ قالدى.
قولىمىزغا ئاش تەگمىدى،
يۈرەكلەردە داغ قالدى.

دېگەن قوشاق بىلەن ئېيتىلغان "ئورما ناخشىسى" (1-، 2-، 3-)؛ "چەببىيات" مۇقامىنىڭ 2-مەشرەپىدىن ئېلىنغان:

باينىڭ بالىلىرى دەيدۇ،
بىر-بىرىدىن دوەن.
يامۇلدا تولا ياتتىم،
قانداق قىلىمىز مودەن.

دېگەن قوشاق بىلەن ئېيتىلغان "چىن مودەن" ناخشىسى قاتارلىقلار بار. مودەنخان غۇلجىلىق بىر كەمبەغەلنىڭ قىزى، ئەينى ۋاقىتتىكى زالىم شاڭيۇ، بەگلەر چىن مودەننىڭ تۇرمۇش قۇرماقچى بولغان كەمبەغەل يىگىتىنى كۆرەگە پالاپ، مودەنخانغا سۇيىقەست قىلىش ئۈچۈن ھەربكەت ئېلىپ بارىدۇ. شۇ چاغدا، ھارۇبكەشلىك قىلىدىغان بىر كەمبەغەل پۇقرا مودەنخانىنىڭ يىگىتىنىڭ تۇرمىدىن قېچىپ كېتىشىگە ياردەملىشىدۇ. دېمەك، "چىن مودەن" دېگەن ناخشا مۇشۇ ۋەقەلىككە ئاساسەن دېھقانلار

تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. بۇلاردىن باشقا يەنە ئىلى سەنەملىرىگە دائىر 15 ناخشىنى ئالساق بۇ ناخشىلار "چەببىيات" مۇقامىنىڭ بىرىنچى داستان قىسمىغا دائىر ئاھاڭلاردىن ئېلىنغان. قىسقىسى دەسلەپكى قەدەمدىكى تەتقىقات نەتىجىسىدىن قارىغاندا ئىلى ناخشىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك 12 مۇقامغا بۇۋاستە مۇناسىۋەتلىك. مەيلى قەدىمكى ئېيتىلىشى، ئاھاڭنىڭ ئۆز نۇسخىسى بولسۇن، مەيلى ھازىرقى ئېيتىلۇاتقان بويىچە بولسۇن، ھەممىسى شۇنداق. مەسىلەن، كونا جەمئىيەتتە ئىلى رايونىدا خورلانغان مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان نامراتلار، قاراڭغۇ زىندان ئازابىنى كۆرۈپ، خاك ئاستىدا ئىشلەيدىغان ساناقسىز ئىشچىلار، ھەر خىل ھۇنەرۋەنچىلىكتە شاگىرت بولۇپ ئىشلەيدىغان سەرگەردان يېتىم-يېسىرلەر، شاڭيۇ غوجاملارغا قۇل ئورنىدا ئىشلەيدىغان يالالانما دېھقانلار، ماكانسىز ئىشچىلار بولسۇن، خورلۇقلا، زۇلۇمغا قارشى توختىماي ناخشا ئېيتتى. بولۇپمۇ، مەسۇم توقۇم، مەشرەپ ئاخۇن، ناۋاتخان ئاچا قاتارلىق كەمبەغەل ئىشچىلار (ناۋاتخان ئاچا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى تۇرمۇش قىينىچىلىقى بىلەن ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالغان) ھەر قېتىم ناخشا ئېيتقاندا، 12 مۇقامغا دائىر 30 — 40 ناخشىنى بىراقلا ئېيتىپ ئاندىن توختىتاتتى. ئۇلار قايسىبىر ۋاقىتتا ناخشا ئېيتسۇن ئوخشاشلا 12 مۇقامنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسمىدىن باشلاپ، "ئاھ ئۇرارمەن"، "دەردىڭ يامان"، "ئەرزىم-دادەي" قاتارلىق خەلق ناخشىلىرى بىلەن ئاياغلاشتۇراتتى. مەسىلەن، "راك" مۇقامىنىڭ، "يارنىڭ كۆڭلىنى سەن شاد ئەيلىگىن، يۈز تۇمەنمىڭ قايغۇدىن بىر يولى ئازاد ئەيلىگىن" دېگەن

شېئىرلىرىدىن باشلاپ:

بۇنداقمۇ بولارمەنمۇ،
بالاغا قالارمەنمۇ.
جاپانى تولا تارتىپ،
ھالاۋەت كۆرەرمەنمۇ.

دېگەن خەلق قوشاقلىرى بىلەن ئاياغلاشتۇراتتى. دېمەك، "راك" مۇقامىي بىلەن باشلىغان ناخشىلارنى "سىگاھ" مۇقامىدىن ئۆزگەرتىپ ئېلىنغان خەلق ناخشىلىرى بىلەن ئاياغلاشتۇراتتى.

يۇقىرىقىلار 12 مۇقامنىڭ خەلق ناخشىلىرى بىلەن بولغان بىرلىك مۇناسىۋىتىنى دەللەشتىكى يېتەرلىك پاكىتلاردۇر.

4. 12 مۇقام ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات قورالى بولۇپ كەلدى

2000 يىلدىن بۇيانقى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى 12 مۇقامنىڭ رولىدىن پايدىلىنىپ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرغان. ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان مەزگىلدىن ئېتىبارەن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن شىنجاڭغا كىرگەن دىن تارانقۇچىلار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قاتتىق توقۇنۇشلار بولغان. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرى ئىسلام دىنىغا كىرىشنى خالىمىغان ئۇيغۇرلار ئۇستىدىن قانلىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ،

ئايرىم هاللاردا قىرىش-چېپىش ئۇسۇلى بىلەن ئىسلام دىنىغا مەجبۇرىي بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنغان. ئاساسلىقى خوتەن، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنىغا بويسۇندۇرۇش بىلەن بويسۇنماسلىق ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن قېتىم كەسكىن جەڭلەر بولغان. بۇ خىل ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى دىن تاراتقۇچى تاجاۋۇزچىلارغا قارشى نۇرغۇن شېئىر-قوشاقلارنى توقۇغان.

16-ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ۋە "12 مۇقام" ئۇستازلىرىنىڭ بىرى بولغان قىدىرخانىنىڭ «دىۋان قىدىر» ناملىق ئەسىرىدىكى "تېگىشلىگەن قان" ناملىق شېئىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ زامانداكى ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قورال ئىشلەتكەن ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىكى، قەيسەرلىكى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

قىلىچ، نەيزە ئۇرۇلماقتا تۇمەنمىڭ كەمبەغەل جانغا،
تۆكۈلگەن لەختە قانلارنى تېگىشتى بىر مۇسۇلمانغا.
جاهاننى قەتلە ئەتمەكتە سېپتىپ قۇللارنى سۇلتانغا،
دىيارىمنى خاراب قىلدى چېچىپ دېشۋارىنى هەريانغا.
تاجاۋۇز، قەتلە، ئاهلاردىن كۆمۈلسەكمۇ باياۋانغا،
ئىگىلمەسكە قەسەم قىلدۇق ئەرەبلەردەك شەهىدانغا.

بۇ شېئىردا شۇ تارىخىي دەۋردىكى، يەنى 8-، 10-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىش-كىرمەسلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ۋەقەلىرىنىڭ

دەھشەتلىك بولغانلىقى بايان قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىمۇ تولۇق ئىپادىلەپ بېرىلگەن. شۇڭا، شائىر قىدىرخان بۇ شېئىرنى مۇقام ئاھاڭلىرىغا سېلىپ ئوقۇپ، خەلق ئىچىگە تاراتقان. قىدىرخاننىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك نەزمىسىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەن، مۇسەددەس ئۇسلۇبى بىلەن يېزىلىپ، مۇقام ئاھاڭلىرى بىلەن ئوقۇلۇپ، خەلق ئىچىگە كەڭ تارالغانلىقىنى ئاڭلىغان (شۇ زامان سۇلتانلىرىنىڭ بىرى بولغان) سۇلتان ئىبنى سۇلتان تەسىرلەنگەن ھالدا قىدىرخاننىڭ بۇ شېئىرىغا يۈكسەك باھا بەرگەن ۋە قىدىرخان شېئىرلىرىنى توپلاشقا بۇيرۇق بېرىپ مۇنداق دېگەن:

"ئولۇس تەبىئىتىنىڭ ساپ يامغۇردىن،
بولۇپ سىراپ ئەل، نەزىنىڭ دۇرىسىدىن.
سۆزۈڭ بېغى ئەۋجى پەلەك چەكتى ئالەمنى،
كى سۇردۇڭ ئەرشىنى لەۋھىغە قەلەمىن.

1865-يىللىدىن 1877-يىلىغىچە جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋالغان چەت ئەل تاجاۋۇزچىسى، ياقۇپ بەگ (قوقان خانلىقىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنىڭ باشلىقى — بەدۆۋلەت) قەشقەر، خوتەنلەردە 50 مىڭدىن ئارتۇق دېھقانىنى ئېزىپ قانلىق قىلىچىنى كەمبەغەللەر ئۈستىدە ئويناتقان دەۋرلەردە، قەشقەردە ئۆتكەن بائىز ساتارچى ئىسمىلىك ئاتاقلىق ناخشىچى 12 مۇقامنى ئۇزلۇكسىز ئېيتىش ئارقىلىق تاجاۋۇزچى ياقۇپ بەگنىڭ چېكىدىن ئاشقان ۋەھشىي تېررورلۇقى ئۈستىدىن

غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلغان. ياقۇپ بەگ خەلقنىڭ ئۆزىگە بولغان قارشىلىقىنى بېسىش ئۈچۈن بىر مەزگىل ئىسلام دىنىنىڭ قانۇنى مەھكىمىسى بولغان شەرىئەتتىن پايدىلىنىپ كەمبەغەل دېھقانلارنى بېسىقتۇرۇپ، پادىشاھ، فېئودال ئاخۇن بايلارنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىش ۋە ئۇنىڭغا بويسۇنۇش "پەرز"، "ۋاجىپ"، بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغانلارنىڭ "خوتۇنى تالاق"، "ئۆزى كاپىر" دېگەن دىنىي ئىسيانلارنى تاراتقان. يىغىلىپ، ساز چېلىپ، نەغمە-ناۋا قىلىش، ناخشا ئېيتىش ھارام، شەيتانىنىڭ پەيلى دەپ كەمبەغەللەرنىڭ 12 مۇقامنى ئېيتىشىنى چەكلىگەن. شۇ چاغلاردا بائىز ساتارچى كەمبەغەل پۇقرالار، سەرگەردان يېتىمچىلەر ئارىسىدا 12 مۇقام ئارقىلىق تۆۋەندىكى شېئىر-قوشاقلارنى ئوقۇپ، ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقىنى رەھىمسىزلىك بىلەن پاش قىلغان.

بەدۆۋلەت مازار بولدى،
يوقسۇللار قازا بولدى.
تەييارتاپ سۈتخورلار،
دېھقانغا بالا بولدى.

خەلق ئىچىگە كىرگەن تارالغان بۇ ناخشا-مۇقاملار ياقۇپ بەگكە، شۇ زامانىدىكى ئادالەتسىزلىكنىڭ تارازىسى بولغان مەھكىمە شەرئىگە قارشى ئېتىلغان ئوق بولغىنى ئۈچۈن، ۋەھشىي ياقۇپ بەگ مەھكىمە شەرئىنىڭ ھۆكمى ئارقىلىق ئاتاقلىق مۇقامچى بائىز ساتارچىنى ساتارغا قوشۇپ باغلاپ، زىندانغا تاشلاپ

ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بائىز ساتارچىغا ئۆلۈم ھۆكۈم قىلغان بۇ قانۇن قەيەردىن كەلگەن؟ ھەممىگە مەلۇم، ياقۇپ بەگنىڭ بۇ مەھكىمە شەرئىسى 1840-يىللىرى ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ مۇستەملىكە قورالى سۈپىتىدە ھىندىستاندىكى ئەنگلىيە مەتبەسىدە ئەرەبچە، پارسچە ئىشلەنگەن «ئالەم گىرىيە» (پەتۋا چىقىرىش قانۇنى) دېگەن كىتابنىڭ تارماق ماددىلىرى ئاساسىدا تەييارلانغان ۋە شۇنى ئاساس قىلىپ ھۆكۈم چىقىرىپ، بائىز ساتارچىنى زىندانغا تاشلاپ ئۆلتۈرگەن. 1877-يىلى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كەڭ خەلق ئاممىسى ياقۇپ بەگنىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇپ، ئۇنى خانۇەيران قىلىشقا باشلىغان. بۇ ۋاقىتتا ئامالسىز قالغان ياقۇپ بەگ كورلىدا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالىدۇ. شۇ سەۋەبلىك كەمبەغەل دېھقانلار تۆۋەندىكى قوشاقلار بىلەن مۇقام ئاھاڭلىرىدا ناخشىلارنى ئېيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ قەلب خۇشاللىقلىرىنى ئىزھار قىلىشقان.

بەدۆۋلەتمۇ ئۆلۈپتۇ،
ئۆلگەن بولسا بولاپتۇ.
ئۇنىڭ يانقان گۆرىدە،
ئىت-بۆرىلەر ھۇۋلاپتۇ.

زەھەر يەپتۇ قوتاندا،
بۇگۈن ماتەم قوقاندا.
كەمبەغەللەر خۇشال بولدۇق،
ئۆرتەپ ئۇنى ئوتاندا.

("ئۆرتەپ ئۇنى ئوتاندا" — ياقۇپ بەگ كورلىدا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋاتقاندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ ئاپئاق غوجىنىڭ يېنىغا قويغان. بۇنى ئاڭلىغان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ۋە ساناقسىز نامراتلار، ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈكىنى گۆردىن سۆرەپ چىقىپ، ئوتۇن بىلەن ئۆرتەپ كۆيدۈرۈپ تاشلاپ خۇشاللىق مۇقام ناخشىلىرىنى ئېيتقان. بۇ مىسرا ئاشۇ ئىشقا قارىتىلغان).

خېلى ئۇزاق تارىختىن بۇيان چارروسىيە مۇستەملىكچىلىرى ئۆزىنىڭ شۇم قولىنى شىنجاڭغا ئۇزلۇكسىز سوزۇپ كەلدى. بۇنىڭغا قارشى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئارىسىدا نۇرغۇنلىغان ھېكايە، تەمسىل، شېئىر-قوشاق ۋە ناخشىلار مەيدانغا چىقتى. مەسىلەن، چارروسىيە مۇستەملىكچىلىرى ئىلىنى بېسىۋالغان، 1881-يىلدىن 1888-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلى خەلقىنى قوراللىق كۆچۈرۈپ كېتىشكە ۋەھشىيلىك بىلەن ئۇرۇنغان چاغدا ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ۋەھشىيانە قىرىش-چېپىشىدىن قورقماستىن "ئۆزھال" مۇقامىنىڭ بىرى ئاھاڭلىرىغا «كۆچ-كۆچ» ناخشىسىنى سېلىپ ئوقۇپ، مۇستەملىكىچىلىككە، كۆچۈشكە قارشىلىق بىلدۈرگەن.

چار پادىشاھ لەشكەرلىرى،
ئالتۇن كولاپ تاش كەستى.
دېھقانلارنى كۆچ-كۆچ دەپ،
قىلىچ بىلەن باش كەستى.

كۆچ دېسەڭمۇ كۆچمەيمىز،
ئىلى بىزنىڭ يېرىمىز.
دەھشەتلىك ئېغىر كۈندە،
تۆكۈلدى قان تەرىمىز.

خادىك ھارۋىسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.
چار پادىشاھ يۇرتىدا،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

دېگەنگە ئوخشاش چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى توقۇلغان قوشاقلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ ناخشا مۇقام قوشاقلىرى ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىپادىسىدۇر.

ياپون جاھانگىرلىكى مەملىكىتىمىزگە تاجاۋۇز قىلىپ فاشىستىك قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغان ئاشۇ يىللاردا، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە، جۈملىدىن شىنجاڭ خەلقىگە ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتۇلدۇرۇش ۋەزىپىسى يۈكلەندى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى مىللىغان ئونمىللىغان شېئىر-قوشاقلار يېزىلىپ، 12 مۇقام ئاھاڭلىرىدا ئېيتىلىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى چوڭقۇر ئىزھار قىلىندى. مەسىلەن، ئەمگەك بىلەن ھايات كەچۈرگەن ئاتاقلىق

ناخشىچى ۋە مۇقامچى ھەسەن تەمبۇرنى ئالساق، ئۇ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى رەتلەپ، سىستېمىلاشتۇرۇپ چىقىشتىن تاشقىرى يەنە "ئاھ خەلقىم"، "گۈلزارلىققا قەست قىلغان ھايات كۆرمەيدۇ" قاتارلىق ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى، ۋەتەننى مەدھىيىلەيدىغان نۇرغۇن ئاھاڭلارنى ئىجاد قىلىپ ئوقۇپ، تەشۋىقات ئېلىپ بارغان. جۈملىدىن مانا مۇشۇنداق قاينىق ئىنقىلابىي كۆرەش ئىچىدە 12 مۇقامنى بېيىتىشقا ئۆز تۆھپىسىنى قوشقان. ئۇندىن باشقا نۇرغۇن شېئىرلارغا "ئۆزھال"، "ئوشاق" قاتارلىق مۇقام ئاھاڭلىرىنى سېلىپ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تەشۋىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشتا 12 مۇقامنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرغان.

پېشقەدەم ئاتاقلىق خەلق ئارتىسى مەرۇپ ئاكىمۇ 18 يېشىدىلا دۇتار چېلىشنى باشلاپ، 12 مۇقامنى ئۆگىنىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆز ئەمگىكى بىلەن ھايات كەچۈرگەن. ئۇ 1937-يىلدىن 1942-يىلغىچە ئىلى، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتۇلدۇرۇش ھەققىدە يېزىلغان دراما، كومېدىيە، كوچا تەشۋىقات ئويۇنلىرىدا ئاساسلىق روللارنى ئالغان ۋە ئالاھىدە ماھارەت كۆرسىتىپ، خەلقنىڭ ھمايىسىگە ئىگە بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ "ياپوننى قوغلاپ ۋەتەننى قۇتۇلدۇرۇش" دېگەن تېمىدا يېزىپ چىققان قوشاقلىرىنى "ناۋا" مۇقامىنىڭ ئاھاڭلىرىغا سېلىپ، كوچا تەشۋىقاتلىرىدا ئوقۇپ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ بارغان. مەسىلەن:

شەرقتىن بىر سادا كەلدى،
شۇنىڭغان جۇت ھاۋا كەلدى.
تۈتەك باسقان ئاراللاردىن،
سىرىق شەيتان ۋابا كەلدى.

ۋابادىن دىل يارا بولدى،
بۇ دىشۋار ئەل-ئارا بولدى.
بىسىۋالغان زىمىنلارنىڭ،
خەرىتى قاپقارا بولدى.

كېتەر قىشنىڭ زىمىستانى،
ئىلىم جۇڭخۇا گۈلىستانى.
غەزەپتىن بىرلا قوزغالدى،
تۈمەنمىڭ ئىشچى دېھقانى.

چېچىپ يەنئەن ئادالەتنى،
پاچاقلاپ شۇم جاھالەتنى.
ۋەتەنپەرۋەر بولۇشقا ئۇ،
بىرەر يۈكسەك سائادەتنى.

فرونتلاردا بۇيۇك ئىنسان،
كۆرەش قىلغاچقا مىليون جان.
فاشىست قانخور ياپونلارنى،
قىلىشتى يەر بىلەن يەكسان.

ئانا ئەللىك قېرىنداشلار،
قازاق، ئۇيغۇر ۋەتەنداشلار.
ياپون قانخورنى قوغلاشتا،
مۇقام سازىڭنى تەك باشلا.

بۇ مەرھۇم مەرۇپ ئاكىنىڭ ۋەتەن توغرىسىدىكى قوشاقلىرىنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت.

ئاتاقلىق ۋەتەنپەرۋەر شائىر ل. مۇتەللىپنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى يازغان «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» ناملىق سەھنە ئەسىرىدىكى شېئىرلار "چەببىيات" مۇقام ئاھاڭلىرىغا سېلىنىپ نۇرغۇن قېتىم تەشۋىق قىلىنغان. مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوپ يازغان «پارتىزان قىزى» (ياپونغا قارشى قەھرىمان قىز) ناملىق ھېكايە سەھنىلەشتۈرۈلگەندە "ناۋا"، "ئۆزھال" مۇقام ئاھاڭلىرىغا سېلىنىپ تەشۋىق قىلىنغان ۋە باشقىلار.

5. 12 مۇقامنى داۋاملىق تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشقا تېگىشلىك مەنبەلەر

بىز ئىشقا كىرىشىشتىن ئاۋۋال نۇرغۇنلىغان پېشقەدەم تارىخىي شەخسلەر بىلەن مۇڭداشتۇق. ئاز بولمىغان پېشقەدەم ناخشىچى، سازەندىلەر بىلەن سىرداشتۇق. تارىختىن بېرى ھەرقايسى دەۋر كىشىلىرى جۈملىدىن كەڭ خەلق ئاممىسى ئاساسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كېلىۋاتقان 12 مۇقامغا دائىر

نۇرغۇنلىغان ئەمەلىي ۋەقەلەر ئۇستىدە ماتېرىيال توپلىدۇق. ئاز بولمىغان ئىجابىي ۋە سەلبىي رىۋايەتلەرنىمۇ ئاڭلىدۇق. بىر قىسىم تارىخىي كىتاب، ھەر خىل قوليازمىلارنىمۇ كۆردۇق ھەمدە ئۇلار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ باردۇق. مۇشۇ ئاساستا تۆۋەندىكىدەك مەنبەلەر ئۇستىدە داۋاملىق ئىزدىنىپ، ئۇزلۇكسىز تەتقىقات ئېلىپ بېرىش لازىم دەپ قارىدۇق.

1. 12 مۇقام ئاھاڭلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر يېزىلغان ۋە ئىزاھلانغان خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، چاغاتاي تىلى، ئەرەبچە، پارسچە ۋە باشقا تىللاردىكى تارىخىي ھۆججەتلەر ۋە قوليازمىلار خېلى بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە خەلقنىڭ قولىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان 12 مۇقامغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارمۇ خېلى بار. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئەمەلىي ھاياتىغا، 12 مۇقامنىڭ ئوبيېكتىپ قۇرۇلۇشىغا بىۋاستە ماس كېلىدىغان نۇقتىلاردىن پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئۇلار بىلەن كۆپرەك ئۇچرىشىپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىز كېرەك.

تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ يېزا قىشلاق، شەھەر رايونلاردا خەلق ئىچىدە شۇ يەرنىڭ يەرلىك نامى بىلەن ئاتىلىپ يەرلىك شىۋە بويىچە ئوقۇلۇپ كېلىۋاتقان، ھازىرقى 12 مۇقام تەركىبىگە كىرگۈزۈلمىگەن ناھايىتى كۆپ ناخشا-مۇزىكا ۋە ئاھاڭلار بار. بۇلارنىڭ ئىچىدىن 12 مۇقامغا قوشۇلىدىغان نۇرغۇن بايلىقلارنى تېپىپ چىقىش تامامەن مۇمكىن. بۇ ھەقتە تېخى سىستېمىلىق، تەشكىللىك تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلغىنى يوق.

2. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا 12 مۇقامغا دائىر 14 —

15-ئەسىرلەردىن بۇرۇن ۋە كېيىن ئىجاد قىلىنغان بىرمۇنچە ئاھاڭلارنىڭ ئىسمى كۆرسىتىلگەن. لېكىن بىز بۇلارنى تېخىچە تېپىپ چىقالمىدۇق. قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئىلى، قۇمۇل، ئاقسۇ، چەرچەن قاتارلىق جايلاردىكى 70 — 80 ياشلاردىن ئاشقان بىر قىسىم پېشقەدەم كىشىلەرنىڭ ئېچىدە يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئاھاڭلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم. بۇلارنى ۋاقتىدا ئىزدەپ تېپىپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىقىدەك بىرقانچە ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلى بىز ھازىر ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان مۇقام ئاھاڭلىرىنى تولۇق دەپ ئېيتالمايمىز. مەسىلەن، "ئىراق" مۇقامىنىڭ داستان قىسمى يوق. بۇنىڭدىكى بىرىنچى قىسمى بەش داستان نەغمىدىن، ئىككىنچى قىسمى سەككىز نەغمىدىن تەركىب تاپىدۇ. "بايات" مۇقامىنىڭ چوڭ نەغمە قىسمى تولۇق ئەمەس. بۇنىڭ بىرىنچى قىسمى بەش نەغمىدىن، ئىككىنچى قىسمى ئالتە نەغمىدىن تەركىب تاپىدۇ. "سىگاھ" مۇقامىنىڭ داستان قىسمى بىلەن مەشرەپ قىسمى يوق. بۇنىڭدىكى بىرىنچى قىسمى ئون داستان نەغمىدىن، ئىككىنچى قىسمى — "ساباھ" (شەرق شامىلى) 15 مەشرەپ نەغمىدىن تەركىب تاپىدۇ. دېمەك يۇقىرىقى نۇقتىلاردا داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارغا بۇاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان يەرلىك ماتېرىياللارنى خەلق ئىچىدىن ئىزدەپ تېپىپ رەتلەپ، يۇقىرىقى مۇقامنىڭ كەم قىسمىنى تولدۇرۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

3. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ، خەلق ئىچىگە تارالغان، لېكىن بىز تېخىچە

تەتقىق قىلىپ چىقالمىغان نۇرغۇن ئاھاڭ ۋە داستانلار بار. مەسىلەن، شادىماتلار بېغى، نوروز (يېڭى يىل)، سۈمۈرۈغ ئاۋازى، يارىنىڭ بەند بولۇپ قېلىشى، تاڭ سەھەردىكى داپ ئۈسسۈلى، يىرتىلغان كىيىم، قان-تەر بىلەن ئاققان ياش، تورغاي ئاۋازى، نۇرلۇق چىراغ، شىكار ماكانى، نوروز ئانىرى، ھەرە پەردىسى، كۆكۈل قوزغىغۇچىلار (بۇ ئامانىنساخانىنىڭ "ئىشرەت ئەنگىز" مۇقامىنىڭ نەغمە، مەشرەپ قىسمى بولۇشى مۇمكىن)، باھار ئالقىشلىرى، يانتاق چېپىش، يۈسۈپ ئەخمەت (بۇ تېپىلغان بولسىمۇ تېخى تولۇق رەتلەنمىگەن) قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا يەنە 16-ئەسىردىن كېيىن ئىجاد قىلىنىپ، تېخىچە تولۇق تېپىلىپ بولمىغىنى ئۈچۈن 12 مۇقام تەركىبىگە قوشۇلمىغان ئالتە ئاھاڭ بار. (1) "سەلمەك" ئاھاڭى مەرۋايىت سىزىقى، بۇ "بايات" مۇقامىنىڭ تۆۋەن ئاھاڭىدىن ۋە "ئەجەم" مۇقامىنىڭ يۇقىرى ئاھاڭىدىن باشلىنىدۇ. (2) گەردانىيە ئاھاڭى (پىرقىراپ چۆگىلەپ ئۈسسۈل ئويناش)، بۇ ئوشاق مۇقامىنىڭ ئاخىرى، "مۇشاۋرەك" مۇقامىنىڭ يۇقىرى ئاھاڭىدىن باشلىنىدۇ. (3) نوروز (يېڭى يىل)، بۇ "چەببىيات" يۇقىرى ئاھاڭى ۋە "سىگاھ" مۇقامىنىڭ تۆۋەن ئاھاڭىدىن باشلىنىدۇ. (4) "گەۋشەت" ئاھاڭى (خۇشاللىق مەنزىرىسىدىكى جاسارەت)، بۇ "چارىگاھ" مۇقامىنىڭ تۆۋەن ئاھاڭى ۋە "ناۋا" مۇقامىنىڭ يۇقىرى ئاھاڭىدىن باشلىنىدۇ. (5) "ماۋرە" ئاھاڭى، (ھاياتلىق كۈرىشى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان) بۇ "ئۆزھال" مۇقامىنىڭ تۆۋەن ئاھاڭى، "ئىراق" مۇقامىنىڭ يۇقىرى ئاھاڭىدىن باشلىنىدۇ. (6) "شاھناز" (فېئودال ۋاقى-شاھزادىلەرنىڭ

غۇرۇرىغا قارشى) ئاھاڭى، بۇ "پەنجىگاھ"نىڭ تۆۋەن ئاھاڭى، "راك" مۇقامىنىڭ يۇقىرى ئاھاڭىدىن باشلىنىدۇ. بۇلارنىمۇ داۋاملىق تەكشۈرۈپ تېپىپ، تەتقىق قىلىپ چىقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. قىسقىسى، بىز ھازىر ئېيتىۋاتقانلاردىن باشقا 12 مۇقامنىڭ ھەرقايسىسىدا يەنە ئالتىدىن 12 گىچە مۇشۇ خىلدىكى ئاھاڭلىق داستان، مەشرەپ، مەرغۇل، نەغمىلەرنىڭ بارلىقى ئېنىق. بۇنىڭدىن 12 مۇقامنى يەنە ئۇزاق مۇددەت سىستېمىلىق تەكشۈرۈپ، ئىزچىل تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ قامۇسى بولغان 12 مۇقامنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىپ، 12 مۇقامنىڭ ئوبېكتىپ تارىخىي قانۇنىيىتىنى ئىلمىي ئاساستا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان، ھازىرقى بۇرۇلۇش دەۋرىدىكى پەنگە يۇرۇش قىلىش تەلىپىگە لايىقلىشالايدىغان ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن خىزمەت قىلالايدىغان گۇرۇھنىڭ خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىشىمىز لازىم.

يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەش مەسىلە 12 مۇقام توغرىسىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزىمىزنىڭ بىر قىسمى، جۈملىدىن 12 مۇقامغا بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرقانچە تەرەپلەر ھەققىدىكى قىسقىچە تەسىراتىمىزدىن ئىبارەت. بىز بۇندىن كېيىن يەنىمۇ جاسارەتكە كېلىپ، 12 مۇقامنى توپلاش، رەتلەش، تولۇقلاش، قىسقىسى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش بىلەن ئەتراپلىق شۇغۇللىنىپ، بۇيۇك سەنئەت مىراسىمىزغا ئەبەدىلئەبەد ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم.

«قۇتادغۇبلىك» ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى، جۈملىدىن پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىنى ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر ئورتاق ياراتقان. شۇڭا ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدىكى مەدەنىي مىراسلىرى ئەسىرلەردىن بۇيان ئېلىمىزدە ياشاپ كەلگەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق بايلىقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى بىلەن زىچ باغلانغان. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى بار. «قۇتادغۇبلىك» مانا شۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گەۋدىلىك بىر نامايەندىسى.

شىنجاڭ تارىختا دۇنيا بويىچە ئۇچ چوڭ دىن، ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت، ئۇچ چوڭ تىل سىستېمىسىنىڭ گىرەلەشكەن جايى. تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار مەنبەسى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن، شۇنداقلا "يىپەك يولى"نى بويلاپ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇلغان جاي. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىنى تەتقىق قىلىش جۇڭگو پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى، ئەدىب يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1068-يىلى يېزىپ پۈتتۈرگەن. داستان 85 باب، 13 مىڭ 290 مىسرا شېئىر ۋە ئۇچ مەدھىيە شېئىردىن تەركىب تاپقان. ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1018-يىلى بالاساغۇندا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئىجادىيەت پائالىيىتى قەشقەردە ئېلىپ بېرىلغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»نى يېزىپ تامامىلىغاندا، 50 ياشتىن ئاشقان، ئىلىم جەھەتتە پىشىپ يېتىلگەن ئەدىب بولۇپ، 1085-يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەبرىسى قەشقەردە. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»نى ھىجرىيە 462-يىلى (مىلادى 1068-يىلى) يېزىپ تاماملاپ، قاراخانىلارنىڭ خان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان قەشقەردىكى ئوردىسىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبۇ ئېلى ھەسەن تاۋغاچ بۇغرا قاراخانغا تەقدىم قىلغان. «قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىلار خانلىقىنىڭ 180-يىلى يېزىلىپ تاماملانغان. قاراخانىلاردا بۇ دەۋردە مەلۇم تەرەققىيات بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ۋە ئىجتىمائىي قاتلاملار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ قارشىلىق ھەم زىددىيەتلەر مۇرەككەپلىشىپ ئۆتكۈرلەشكەنىدى. مۇئەللىپ مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، قاراخانىلارنىڭ ئوردىسىدا "ھاجىپ" (يېقىن ۋەزىر، خاس مەسلىھەتچى) لىك ئۇنۋانغا ئېرىشكەن. شۇندىن كېيىن

ھەسەن بۇغراخان ۋە ئالىملار بۇ ئەسەرنى قەدىرلەپ، يۇسۇپكە ئىككىنچى قېتىم "ئۇلۇغ ھاجىپ" ئۇنۋانىنى بەرگەن.

«قۇتادغۇبلىك» ئۆزىنىڭ ئىنتايىن مول ئىچكى مەزمۇنى ۋە جانلىق ئەدەبىي ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىمۇ دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە.

2

«قۇتادغۇبلىك» شەرق ۋە جۇڭگو تارىخىدا بىر تارىخىي دەۋرنى تەشكىل قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرى ئىجتىمائىي ئاڭ فورماتسىيىسىنىڭ مۇجەسسەم ئىنكاسى بولغانلىقى، ئىدىئولوگىيىنىڭ بىرمۇنچە مۇھىم ساھەلىرى (مەسىلەن: ئەقىل-پاراسەت، بىلىم، ئەخلاق-پەزىلەت) بويىچە چوڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە تەرىيىۋى ئىدىيىلەرنى بەدىئىي ۋاستە بىلەن نامايان قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغانلىقى بىلەن ئۇيغۇر پەلسەپە، ئەدەبىياتى تارىخىدىكى بىر پارلاق نامايەندە سۈپىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ ئەسەر XIX ئەسىردىن باشلاپ ئىلىم دۇنياسىنىڭ زور دىققىتىنى ئۆزىگە جەلب قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم بىر تېمىسى بولۇپ قالدى.

مەلۇمكى، "قۇت" سۆزى ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى قەدىمدىن بۇيان بەخت-دۆلەت، سائادەت، تەلەي، مۇبارەك، مۇقەددەس

دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەردە قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "ئادغۇ"نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن "قۇتادغۇ"، "بەخت دۆلەت بەرگۈچى" ياكى "بەخت-سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى" دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆز ياسالغان. قەدىمكى "بىلىك" سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "بىلىم" ياكى "ئىلىم" دېگەن مەنىنى بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن سۆزنى "بەخت-سائادەت بەرگۈچى بىلىم" دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» — قانداقتۇ ۋەقەلەرنى نەقىل قىلغۇچى بىر تارىخ، نە رايون-جاي ۋە شەھەرلەرنى تەسۋىرلىگۈچى بىر جۇغراپىيە، قانداقتۇ دىنىي كىشىلەرنىڭ ئىجتىھاتلىرىنى توپلىغان بىر كىتاب، نە ھېكمەتلەرنىڭ پىكىرلىرىنى ئاساس قىلغان پەلسەپە ۋە نە شەيخلەرنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىگە تايانغان نەسىھەتنامە ئەمەس. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بەزىلەرنىڭ ئويلىغىنىدەك مەنسەپ ئەھلىگە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن بىھۇدە، مەنىسىز ئەخلاق دەرسى بەرگۈچى قۇرۇق نەسىھەتچى ئەمەس، بەلكى ئىنسان ھاياتىنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلغان ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت ھەم دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەپ بېرىدىغان بىر ھايات پەلسەپىسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ئەڭ كەڭ مەنىدىكى مۇتەپپەككۇر ئالىمدۇر.

بۇ كىتاب ئوتتۇرا ئەسىر شېئىرىيىتىنىڭ مەسنەۋى (ئىككىلىك شەكلى) ۋە ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغان. ھازىرغىچە ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغىنى كېيىنكى چاغلاردا كۆچۈرۈلگەن ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

ۋېنا نۇسخىسى — مىلادى 1439-يىلى، يەنى «قۇتادغۇبلىك» دۇنياغا كېلىپ 370 يىلدىن كېيىن ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ھىرات شەھىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا. ئۇ، 1474-يىلى ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن. 1790-يىلى ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس ھاممىر پورگىشتال ۋېنادا ئېلىپ بېرىپ، ۋېنادىكى پادىشاھلىق كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان (ھازىرمۇ شۇ يەردە ساقلانماقتا). XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، ۋامبىرى ۋە رادلوف كىتابىنى تۇنجى قېتىم قىسمەن تىرانسكرىپسىيە ۋە تەرجىمىسى بىلەن دۇنياغا ئاشكارىلىغان.

قاھىرە نۇسخىسى — ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، جەمئىي 11 مىڭ 600 مىسرادىن ئىبارەت. بۇ نۇسخىنى قاھىرە "ھىدىۋ" كۇتۇپخانىسىنىڭ نېمىس مۇدىرى دوكتور موريتىز 1896-يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلغان. كېيىن تۈركىيە تىل جەمئىيىتى بۇ نۇسخىنىڭ فوتوسىنى تۈركىيىگە كەلتۈرۈپ 1943-يىلى شۇ پېتى بېسىپ چىقارغان.

پەرغانە نۇسخىسى — ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ۋە ھەممىدىن تولۇق نۇسخا بولۇپ، جەمئىي 12 مىڭ 190 مىسرادىن ئىبارەت. بۇنى تۇنجى قېتىم 1914-يىلى تاتار ئالىمى زەكى ۋەلىدى تۇغان پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھىرىدىن تاپقان ۋە شۇ چاغلاردا رۇس جامائەتچىلىكىگە بىر قۇر تونۇشتۇرغان. بۇ نۇسخا ئارىدا بىر زامان يوقىلىپ كېتىپ 1924-يىلى ئۆزبېك ئالىمى ئابدۇراۋوپ فىكرەت تەرىپىدىن قايتا ئاشكارىلىنىپ تونۇشتۇرۇلغان. 1934-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر

ئاكادېمىيىسى بۇ نۇسخىنىڭ فوتو كۆپىيىسىنى تۈركىيە تىل جەمئىيىتىگە تەقدىم قىلغان. تۈركىيە تىل جەمئىيىتى 1943-يىلى بۇ نۇسخىنىڭ فوتو باسمىسىنى نەشر قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن تۈركىيە ئالىمى رېشىت رەھمىتى ئارات ئۆزۈن يىل ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، بۇ نۇسخىلارنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تولۇقلاپ، 1947-يىلى تولۇق مەتىن (تېكىستى) نى ترانسكرىپسىيە بويىچە نەشر قىلدۇرغان ۋە 1959-يىلى ھازىرقى زامان تۈركچىسىگە قىلىنغان نەسرىي تەرجىمىسىمۇ ئېلان قىلىنغان.

بىز «قۇتادغۇبىلىك» تىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە، تارىخ ۋە دىنشۇناسلىق، دۆلەت، جەمئىيەت ۋە قانۇنشۇناسلىق، مائارىپ، ئائىلە ۋە ئەخلاقشۇناسلىق، تېببابەت، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل-ئەدەبىيات، شېئىرىيەت، فولكلور، دراماتورگىيە، ھەربىي، ئىستراتېگىيە ۋە ئىقتىسادشۇناسلىق، تاكتىكا جەھەتلەردە يېتىشكەن چوڭ ئالىم ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تىل جەھەتتە بىرمۇنچە دىئالېكتلارنى پىششىق بىلگەندىن باشقا، ئەرەب-پارس تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى. بەزى ئالىملارنىڭ ئېيتىشىچە، شۇ زامانلاردا ئىشلىتىۋاتقان ئوتتۇرا ئىران تىللىرىدىن سوغداق (سوغد) تىلىنى بىلەتتى.

مۇھىمى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز مىللىتىنىڭ قەدىمكى مەدەنىي مىراسلىرى ۋە خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىن مول ئوزۇق ئالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتلەردىن

بولسۇن، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلق ئەدەبىياتىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ نادىر ئەسەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتالمىغان.

ھەممىدىن دىققەتكە ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا شۇكى، بۇ كىتاب تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە، خانغا مەدھىيە ئوقۇپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە تۆت ئوبرازنىڭ سەممىي نەسىھەتلىرى ئارقىلىق خانغا قانتىق تەلەپ ۋە ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن. بۇنى خانغا قارىتا بىرخىل تەنقىد دەپ قاراشقا بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەسىدىچى ساراي شائىرى ئەمەس، ئۆز زامانىسىنىڭ رېئال ھاياتىدىن ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىدە تۇرغان ئىلغار پىكىرلىك بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىر ۋە ۋەتەنپەرۋەردۇر. شائىر ياشىغان دەۋرنىڭ خاراكتېرلىك بەلگىسى شۇ ئىدىكى، ئىچكى-تاشقى ئۇرۇشلارغا ئاساسىي جەھەتتىن خاتىمە بېرىلىپ، قاراخانىلار سۇلالىسى بىرقەدەر تىنچ مۇھىتقا كۆچكەن، بولۇپمۇ ئىچكى-تاشقى سەۋەبلەر بىلەن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت گۈللىنىشكە باشلىغانىدى. بۇ مەدەنىيەتتە بىر تەرەپتىن، ئەرەب-ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ ئامىللىرى كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شامان، مانى، بۇددا دەۋرلىرىدە شەكىللەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالماقتا ۋە بەلكى زور سالماقنى ئىگىلىمەكتە ئىدى. بىر تەرەپتىن تىل-يېزىق، ئەدەبىيات ۋە باشقا ساھەلەردە ئەرەب ئاسسىمىلياتسىيىسى باشلىنىپ كەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەرەب ئاسسىمىلياتسىيىسىگە قارشى كەسكىن كۈرەش مەيدانغا كەلگەنىدى.

3

بۇ دەۋردىكى ئادەملەر بىلەن بىلىمنىڭ، بىلىم بىلەن دۆلەتنىڭ، قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ، خەلق بىلەن قانۇننىڭ، خان بىلەن پۇقرانىڭ بىر-بىرىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى ئاددىي دىئالېكتىكا ئۇسۇلى بىلەن ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەن.

1. "قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر".

2. دۆلەتنى پەقەت بىلىملىك ئادەملەر روشەن قانۇن، ئېنىق بەلگىلىمىلەر ئارقىلىق باشقۇرۇشى كېرەك.

3. خان، پادىشاھ، بەگلەردە ئەخلاق-پەزىلەتنىڭ بولۇش-بولماسلىقى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئەخلاقىي نورمىلىرى ۋە دۆلەت قانۇنىنىڭ توغرا ئىجرا قىلىنىشى ياكى بۇزۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك.

بۇ ئۇچ مۇناسىۋەتنىڭ بىر-بىرىگە بولغان باغلىنىشىنى بىر گەۋدە قىلىپ، ئۇنىڭ زور ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئۆتكۈر تىل، يۇقىرى ماھارەتلىك كىنايە ئۇسۇلى ئارقىلىق كۆرسەتكەن. لېكىن، تارىختا ئۆتكەن بۇيۇك پەيلاسوپلاردىن پلاتون، ئارىستوتىل، فارابى قاتارلىق ئالىملارمۇ بىر گەۋدە قىلىنغان بۇ ئۇچ مەسىلىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش دۆلەتشۇناسلىق ئىلمىي سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈپ قويالمىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە مۇۋەپپەقىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى تۆۋەندىكى بىرنەچچە مىسالىلارنى كۆرسىتىپ

ئۆتەيلى. مەسىلەن:

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم.

5574 سېنىڭدە پۇقرانىڭ ھەققى ئېرۇر ئۇچ،
بۇ ھەقنى ئۆتەسەن ھېچ ئىشلەتمە كۇچ.

5575 بىرى، ئۆز ئېلىڭدە كۈمۈشنى پاك ئەت،
ئەي ئىلمى كۆپ ئەرسەن، ئايارىن كۆزەت.

5576 بىرى، توغرا قانۇننى ئەلقىڭغە بەر،
بىرىن-بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.

5577 ئۇچىنچى، ئىمىن قىل پۇتۇن يوللىنى،
يوقاتقىن قاراقچى ۋە ئوغرىلىنى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى ئىدىيىسى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئاساسىي مەسىلە ئىدى. شۇڭا، «قۇتادغۇبلىك» قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى، دۆلەتنى ئادىل قانۇن ئارقىلىق

باشقۇرۇشنىڭ تەلىماتى سۇپىتىدە ھازىرغىچە نامايان بولماقتا. مۇنداق دېيىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، "يۇسۇپ خاس ھاجىپ" ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن مۇتەپەككۇرلارنىڭ بۇيۇك سەردارى سۈپىتىدە دۆلەتشۇناسلىق مەسلىسىگە ئائىت يۇقىرىقىدەك پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان

يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىشىنى قايىل قىلىدىغان بۇ قانۇن ئىجادىيىتىنى بۇنىڭدىن مىڭ يىلچە ئىلگىرىكى ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا "قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر" دېگەن ھۆكۈمنى ئۆز خاقانى ئالدىدا، خەلقى ئالەم ئالدىدا تەنتەنە بىلەن جاكارلىغان. شەكسىزكى، قانۇن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى بىرخىل ۋاستە. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىجادىيىتىدە ھەممىدىن مۇھىم ئورۇننى تۇتىدىغان ئامىل ئىجتىمائىي ئادالەتنى ۋە ئىنسانلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلمەيدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈملەرنى ئادىل قانۇن بويىچە ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئەينى چاغدا ئىجرا قىلىنغان-قىلىنمىغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دېگەن ھۆكۈمنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. "قانۇن ھۆكۈمدارىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ھۆكۈمدار ھەرقانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغى قانۇندۇر. ھەممىدىن ئۇلۇغى قانۇننىڭ ئادىل تەتبىق قىلىنىشىدۇر". لېكىن، تارىختا ئۆتكەن ئاتاقلىق پەيلاسوپلاردىن پلاتون، ئارىستوتىل، فارابى قاتارلىقلارنىڭ مۇشۇ مەسلىدىكى كۆزقاراشلىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كۆز قاراشلىرىغا زىتتۇر. قىسقىسى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىملىك ئادەملەرنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشى بىلەن

بىلىمسىز ئادەملەرنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئەمەلىي ھادىسىلەر بىلەن باغلاپ تەپسىلىي چۈشەندۈرگىنىگە قارىغاندا، ئادالەت، قانۇن، دۆلەت ھاكىمىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن، شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ تەلىپىگە يارىشا توغرا ھەل قىلالىغان.

4

ئىسلام-پەنگە موھتاج بولۇۋاتقان ھازىرقى زامان ئەللىرى 20-ئەسىرگە كەلگەندە ئۆز دۆلەتلىرىنى بىلىملىك كىشىلەرنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى بىلىم ئۇستىگە قويماقتا. شۇڭا، بۈنداق سۆزلەرنىڭ ھازىر ئېيتىلىشى ئانچە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس، ئالىم شۇ تارىخىي دەۋر ئىلىم بىلىمنىڭ قەدىر-قىممىتى ھەققىدىكى پىكىرلەرنى تۆۋەندىكى بېيىتلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ:

2603 ئەي ئەقلى تولۇق ئەر، بىلىملىكنى بىل،
بىلىملىك كىشىنى سەن ئەل چوڭى قىل.

208 پۈتۈن ياخشىلىقلار ئىلىم نەپئى ئول،
بىلىم بىرلە تاپتى مىسال كۆككە يول.

313 بىلىم بايلىق ئول، گادايلاشمايدىغان،
قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى بېيىتلەر ئارقىلىق ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىنىڭ نامايەندىسى بولغان ئىلىم-پەن، مەدەنىيەتنىڭ رولى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىگە يۇكسەك باھا بېرىپ، بىلىم ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇشنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى بەدئىي ماھارەت بىلەن نەزمىيلەشتۇرگەن. شائىر بارلىق قەدىر-قىممەت، ئىززەت ۋە ھۆرمەتنىڭ بىلىمگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى؛ نادانلىقنىڭ، بىلىمسىزلىكنىڭ كىشىلەر يىرگىنىدىغان قەبىھ نەرسە ئىكەنلىكىنى، بىلىمنى جەمئىيەت ۋە خەلق ئۈچۈن ئىشلەتمىسە، ئۇ خۇددى ساينىڭ تېشىغا ئوخشاش قەدىرلەنمەيدىغانلىقىنى؛ گويا ئىپار ئۆزىنىڭ خۇش پۇرىقىنى يوشۇرالمىغىنىدەك، بىلىمۇ ئۆزىگە خاس نۇر چېچىپ تۇرىدىغان بەخت-سائادەت مەنبەسى ئىكەنلىكىنى تەكرار سۆزلىگەن. بۇنىڭدىن مىڭ يىلچە ئىلگىرى بۇنداق ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىلمىي سۆزلەرنىڭ ئېيتىلىشى كىشىلەرنى بى ئىختىيار تەپەككۇر قىلىشقا ئېلىپ كېلىدۇ. چۈنكى، ئىنسانلار ئۇزۇن زامانلار داۋامىدا سانسىز ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، ئىدىيىۋى تەربىيە جەھەتتىن دۇچ كەلگەن بوران-چاپقۇنلار نەتىجىسىدە، ئۆزىنىڭ بارلىق ئەنئەنىلىرىنى، جۇملىدىن تارىخىي، ئىلمىي، مەدەنىي مىراسلىرىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرۇشنىڭ يولىنى بىلىم ۋە بىلىم بىلەن دۆلەت باشقۇرۇشتىن تاپقان. شۇڭا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سەۋەبلەرنى بىلىم-مەدەنىيەت دەپ ھېسابلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن،

ئۆز خەلقىگە بىلىملىك بولۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، دۆلەت باشقۇرىدىغان ئادەملەرنىڭ بىلىملىك بولۇشىنى تەلەپ قىلغان. بولۇپمۇ، بىلىملەر ئىچىدە ھەندىسە (گېئومېتىرىيە)، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە)، ماساھە (يەر يۈزىنى ئۆلچەش ئىلمى)، ھېساب، ئەدەبىيات ۋە باشقا ھەر خىل تىل ئىلمى قاتارلىقلارنى ئۆگىنىشنى تەلەپ قىلغان. ئەگەر ھۆكۈمرانلار بۇ ئىلملەرنى ئۆگەنمىسە، بىلىملىك بولمىسا، دۆلەتنى ئادىل باشقۇرالمايدۇ، خەلقنى بەخت-سائادەتكە ۋە خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈرەلمەيدۇ، دەپ كۆرسەتكەن.

ئۇ يەنە ئۆگىنىشكە تېگىشلىك دەپ سەييارىلارنىڭ ئورۇنلىشىشىنى كۆرسىتىشتىن تاشقىرى، ئالەم بوشلۇقىنى 12 بۇرجقا بۆلىدۇ.

مەسىلەن: 1-قوزۇ (ھەمەل)، 2-ئۆد (سەۋر)، 3-قۇچىق (ئىككىز)، 4-ئەرەنتىر (جەۋزا)، 5-ئارسلان (سۇنبۇل)، 6-بۇغداي بېشى (سەرەتان)، 7-ئولگى (مىزان)، 8-چادال (ئەقرەپ)، 9-يا (ھوت)، 10-ئوغلاق (قەۋس)، 11-كۆنەك (جەدى)، 12-بېلىق (دەلۋە).

بۇ 12 بۇرجنى ئۇچتىن تۆتكە ئايرىپ چىقىدۇ:

142 ئۇچ يۇلتۇز باھارنىڭ، ئۇچى يازغىدۇر،
قىشنىڭكىدۇر ئۇچىسى، ئۇچى كۈزگىدۇر.

دېيىش ئارقىلىق ئەتىياز، ياز، كۈز، قىشتىن ئىبارەت تۆت پەسىلنى ئايرىيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى مەدرىس پەلسەپىسى ۋە كېيىنكى بەزى پەيلاسوپلارنىڭ "مۇتلەق روھ" پەلسەپىسىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئادەمنىڭ بىلىملىك بولۇشى تەقدىرگە باغلىق ئەمەس. ئادەم ئانىسىدىن بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ، قورساقتىن بىلىملىك قىلىپ بالا تۇغىدىغان ئانىمۇ مەۋجۇت ئەمەس، ئادەمنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسۈپ يېتىلىشىنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇر مەنىگە ئىگە ئەقىل دېگىزى ئىكەنلىكىنى شەرھلىگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەت ئىشىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىدىغان دىپلومات خادىملارنىڭ بىلىم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، دىپلوماتىك ئەلچىلەرنىڭ دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە بولغان تەسىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تۆۋەندىكى بەيىتلەردە بايان قىلغان:

2633 ئۇ بىلىۋن ھېساب ۋە گېئومېتىرنى،
كەسىر ھەم يەر ئۆلچەش ئىلىملىرىنى.

2636 پۈتۈن تىلدا سۆزلەشنى بىلىۋن تىلى،
پۈتۈن خەتنى ئوقۇۋىۋن، پۈتۈۋىۋن قولى.

2634 يەنە دامكا-شاھماتنى ئۇ بىلىۋن خوپ،
ئويۇنغا چۈشكۈچىنى ئالىۋن ئۈتۈپ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزى ياشىغان شۇ ئەسىردىكى "نام ئەلاچىلىقى" ئېقىمىدىكىلەرگە ئوخشاشلا، خۇداغا ئېتىقاد قىلىش

نۇقتىئىنەزىردە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ماتېرىيالزملىق خاھىشقا ئىگە ئىدى. چۈنكى ئۇ ئۆز ئەسىرىدىكى بىرقانچە بېيىتلەردە ھاياتنىڭ ماددىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى، ماددىي دۇنيا بولمىسا ھاياتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن: ئۇ ھاياتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى "تۆت خىل ماددا" (تۆت تادۇ) نىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا باغلىق دەپ قۇياش مەركەز سىستېمىسىنى كۆرسىتىپ، بۇ جەريانداا تەپەككۇر قىلىش، بىلىش ئىقتىدارىنىڭ تەرەققىياتى بويىچە بىلىملىك بولۇپ يېتىشىدۇ، بىلىمنى ئۇزلۇكسىز ئۆگىنىش ئارقىلىق ئىگىلىگىلى بولىدۇ، دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان.

5

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ "ئەخلاق ئىنسانىنىڭ قىممەتلىك پەزىلىتىدۇر" دېگەن ئىنسانپەرۋەرلىك مەسلىسىگە دائىر پەلسەپىۋى كۆز قارىشى «قۇتادغۇبىلىك»تە خېلى سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ.

مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە، كىشى شۇنداق توغرا بولۇشى كېرەككى، ئىچى-تېشى ئوخشاش بولۇپ مۇناپىقلىق قىلمىسا، خەلقنە خىيانەت قىلماي يامان ئىشلاردىن يىراق، ئاق كۆڭۈل بولسا، خەلق ئالدىدا يۈزىكىنى ئالقىنىدا تۇتۇپ، مانا مېنىڭ يۈزىكىم دەپ خەلققە كۆرسىتەلىسە، يەنى ئەل ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ پاك يۈزىكىنى خەلققە كۆرسىتەلىسە، شۇ چاغدا سەن ئەخلاقلىق ھەقىقىي ئادەم! ھەقىقىي ئەخلاق چوڭقۇر ئەقىلدىن كېلىپ چىقىدۇ، دەيدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «قۇتادغۇبىلىك» قەدىمىي ۋە يۇكسەك مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەدەبىي مىراسى. ئۇ، ئەدەبىي ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە ھەم تارىخ، ھەم پەلسەپە، ھەم "سىياسەتنامە" ياكى دۆلەتشۇناسلىق، ھەم ئىجتىمائىي تەلىم-تەربىيە، شۇنداقلا ئۇزاق ئۆتمۈش ھايات بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى رېئال ھاياتنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن سىستېمىلىق بىر ئىلمىي ئەسەر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر تارىخىنى، بولۇپمۇ قاراخانىلار سەلتەنىتى تارىخى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىنى، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ پەلسەپە، قانۇن، ئېتىكا، تەلىم-تەربىيە، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

بەزى ئالىملار بۇ ئەسەرنى "تېخى قول تەگمىگەن ئابىدە" دەپ قارايدۇ، مۇشۇنىڭ ئۆزىلا «قۇتادغۇبىلىك»نى داۋاملىق تەتقىق قىلىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىلىمىزدىمۇ، «قۇتادغۇبىلىك» دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى مۇھىم نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. جۈملىدىن، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئىلمىي جەمئىيىتىلىرى مۇھىم نۇقتىلىق تەتقىقات تېمىسى قىلىپ تۇتۇۋاتىدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەرگە "شاكىلىنى تاشلاپ، جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش، قەدىمكىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش"تىن ئىبارەت تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپى بويىچە مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەنقىداتىنىڭ يېڭى باھارى

ئىلىم-پەنگە يۈزۈش قىلمۇاتقان 80-يىللارنىڭ باشلىنىشى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى مەجمۇئەسى — «بۇلاق» نىڭ نەشر قىلىنىغانلىقى كىشىنى خۇشال قىلىدىغان تارىخىي ئەھمىيەتلىك ئىش. ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش يولىدا بېسىلغان بىر دادىل قەدەم.

يولداش دىڭ شياۋپىڭ جۇڭگو ئەدەبىيات-سەنئەتچىلىرىنىڭ 4-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدا، يېڭى دەۋردىكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىمىزنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن نەزىرىيە، ئىدىيە، سىياسىي جەھەتتىن ئېنىق فاكتىچىن كۆرسىتىپ بەردى. بىز كلاسسىك ئەدەبىيات تەنقىداتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشتا مۇشۇ فاكتىچىننى قىبلىنامە قىلىمىز.

مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس فېڭ جياشېڭ: "شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ. ئۇ تارىختا مەدەنىيەت رايونى بولۇپ كەلگەن" دەپ كۆرسەتكەن. بىز مۇشۇ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت ئاساسىدا، قەدىمكى زامان، يېقىنقى زامان كلاسسىك ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىمىزنى سىستېمىلىق ھالدا تەنقىق قىلىپ، زامانىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز، كونىدىن يېڭىنى يارىتىپ، ئەدەبىيات-سەنئەتنى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ياخشى خىزمەت

قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

مەملىكىتىمىز يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى. ئىلىم-پەن تەتقىقات خىزمىتىمۇ يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى. پۈتۈن خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا يۆتكەلدى. تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش — ھەر مىللەت ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرىنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى. "مەدەنىيەت رايونى" ئۆز كۆچىنى كۆرسىتىدىغان دەۋر يېتىپ كەلدى. كۆمۈلۈپ ياتقان مول ۋە قىممەتلىك بايلىقنى خەلققە تەقدىم قىلىدىغان پەيت يېتىپ كەلدى. بىز چوقۇم "مەدەنىيەت رايونى"نى يېڭى دەۋرنىڭ مەدەنىيەت گۈلزارىغا ئايلاندۇرالايمىز.

بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشتىكى مەقسىدىمىز -پرولېتارىياتنىڭ باي، جەڭگىۋار مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىش، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ خەلقنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشقا قاراپ يۈرۈش قىلىش داۋامىدىكى ئۇلۇغ كۈرىشىنى، خەلقنىڭ تارىختىكى ئۇلۇغ رولىنى، بايلىق يارىتىشتىكى ئىجادىي روھىنى ئىلمىي ئاساستا ئەكس ئەتتۈرۈش؛ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن شۇ مەقسەت ئۈچۈن ئەينەك سۈپىتىدە پايدىلىنىش.

لېنىن «ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە "پرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئاللىقانداق نامەلۇم جايلاردىن كېلىپ چىققان نەرسە ئەمەس، شۇنداقلا ئۆزلىرىنى پرولېتارىيات مەدەنىيىتىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى دەپ ئاتىۋالغان كىشىلەر

تەرىپىدىنلا ئويلاپ چىقىرىلغان نە سىمۇ ئەمەس، شۇنداق دەپ ھېسابلاش پۈتۈنلەي خاتا. پرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ كاپىتالىزم جەمئىيىتى، فېئودالىزم جەمئىيىتى ۋە تۆرىلەر جەمئىيىتىنىڭ زۇلمى ئاستىدا يارىتىپ چىققان پۈتۈن بىلىم زاپاسلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولۇشى كېرەك" دەپ كۆرسەتكەن.

مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش — يېڭى ئەدەبىيات-سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى.

يولداش ماۋ زېدۇڭ: "بىز بارلىق ئېسىل ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەنقىدىي يوسۇندا قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆز زامان، ئۆز ماكانىمىزدىكى خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان ئەدەبىيات-سەنئەت خام ئەشيالىرىدىن ئەسەرلەر يارىتىشتا ئەينەك قىلىشىمىز لازىم" دېگەنىدى.

ۋەتىنىمىز جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك ئۇلۇغ بىر دۆلەت، مەملىكىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرى مول ۋە رەڭگارەڭ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ۋەتىنىمىزدىكى قىممەت باھالىق ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى بولغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمۇ ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان قىممەت باھالىق بايلىقتۇر. بىز ئۇچۇن نۇرغۇنلىغان ئېسىل مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن، مەشھۇر

مۇتەپەككۇر، شائىر، ئالىملىرىمىز ئېلىمىزنىڭ باشقا ئاتاقلىق ئەدىبلىرى بىلەن بىر قاتاردا دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ ئالاھىدە چوڭ شۆھرەت قازىنىپ كەلمەكتە. ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى تارقىلىپ كېلىۋاتقان «ئوغۇزنامە»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «قۇتادغۇبىلىك» كە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئۆلمەس ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئەسەرلىرىمىز بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

مانا بۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان بەدىئىي، ئىلمىي، نەزىرىيىۋى ئەسەرلەردە، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى رېئال ھايات، غايە-ئىدىيە، قانۇن نەزىرىيىلەر چوڭقۇر چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مول بەدىئىي ئىستىداتىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتكەن. كىشىلەر قەدىمكى دەۋردىكى مۇتەپەككۇر شائىرلىرىمىزنىڭ تارىخىي ۋەقەلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەرلىرىنى قانچە ئوقۇسىمۇ زېرىكمەيدۇ. سەۋەبى، ئۇنىڭ چوڭقۇر ئىلمىيلىققا ئىگە ئىكەنلىكىدە؛ شۇ زامان، شۇ ماكاندىكى ئىجتىمائىي ھاياتنى چىنلىق بىلەن تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىگەنلىكىدە.

ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا بارلىققا كەلگەن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۈرمۇشى ۋە كۈرىشى بىلەن زىچ باغلانغان نۇرغۇنلىغان ئەپسانە، رىۋايەتلىرى بار. تارىختىكى زور ئۆزگىرىشلەر، زور پېچىلاش ھەرىكەتلىرىدە نۇرغۇن قەھرىمان شەخسلەر، مۇتەپەككۇرلار، شائىرلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار، ئەدەبىيات-سەنئەت ئالىملىرى مەيدانغا كەلگەن. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ تارىخىي دەۋرلەردە مەلۇم

ئىلغار روللارنى ئويلىغان. بىز ئۇلارغا تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزىرى بىلەن مۇئەييەن تارىخىي باھا بېرىشىمىز كېرەك.

ماركس 1844-يىلى يازغان «ئىقتىسادىي ئىلىم پەلسەپىلىرى» دېگەن ئەسىردە: "ئىنسان ئىلمى"نى ئوتتۇرىغا قويغان. "ئەدەبىيات ئىنسان توغرىسىدىكى پەن" دەپ كۆرسەتكەن. ماركس ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان "ئىنسان ئىلمى"نى تارىخ ئىلمى ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت بىلەن بىۋاستە باغلىغان.

مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندىمۇ ئەدەبىيات-سەنئەت تەتقىقات خىزمىتى — يېڭى دەۋردىكى پەنگە يۈرۈش قىلىۋاتقان يېڭى ئادەملەرنىڭ، ھەرقايسى سەپلەردە جەڭ قىلىۋاتقان قەھرىمانلارنىڭ روھىي ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز ئىلىم-پەنگە يۈرۈش قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت گۈلزارىنى يارىتىشتا ئۇچ چوققىغا چىقىشىمىز كېرەك. بۇ ئىدىيە-نەزەرىيە چوققىسى، ئىلىم-پەن چوققىسى، ئەدەبىيات-سەنئەت چوققىسى. بۇ ئۇچ چوققىغا يېتەلمىسەك، تۆتتە زامانىۋىلىشىش بىر قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ.

80-يىللار ئەدەبىيات-سەنئەت ئىلمىي تەتقىقاتى بويىچە يېڭى چوققىغا قاراپ قەدەم تاشلىشىمىزنىڭ باشلىنىشى بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى قەدىمكى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان تونۇشى ۋە تەتقىقات ئەھۋاللىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى زامان ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ راۋاجلىنىش سەۋىيىسىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، 11-ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئالىم، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەشھۇر مۇتەپەككۇر، تىلشۇناس مەھمۇد

قەشقىرى، 13-ئەسىردىكى ئاتاقلىق شائىر ئەخمەت يۈكنەكى، 15-ئەسىردىكى مەشھۇر شائىر نەۋائى، لۇتفى. . . 17-، 18-ئەسىرلەردە ياشىغان زەلىلى، خىرقىتى، نوبىتى، نازارى قاتارلىق ئەدىبلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئارقىلىق ۋەتەنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئەدەبىيات-سەنئەت نەزىريىسى جەھەتتىمۇ ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ھەقتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى ياراتقان. بىز بۇ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسلىرىمىز ئۈستىدىكى ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىمىزنى تېخى ئەستايىدىللىق بىلەن سىستېمىلىق ھالدا ئېلىپ بارالمىدۇق.

لىن بياۋ، "تۆت كىشىلىك گۇرۇھ" فاشىستىك دىكتاتۇرا يۈرگۈزگەن يىللاردا بىزنىڭ بۇ خىزمىتىمىز ئۆلۈم گىردابىغا كېلىپ قالدى. نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك بايلىقلىرىمىز يوقالدى، تەتقىقاتچىلىرىمىز كاردىن چىقىرىلدى. بىز بۇ ئېچىنىشلىق تەجرىبە-ساۋاقنى ئەستە مەھكەم تۇتۇشىمىز، بۇ ساھەدىكى ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىمىزدە سولدىن ياكى ئوڭدىن كېلىدىغان ھەرخىل كاشىلىلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئۆتمۈشتىكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ماركسىزمنىڭ تارىخىي نۇقتىئىنەزىرى بويىچە كۆپلىگەن پاكىتلىق ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، كونكرېت ۋە تارىخىي رەۋىشتە تەھلىل، تەتقىق يۈرگۈزۈشىمىز لازىم. لىن بياۋ، "تۆت كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ فاشىستىك دىكتاتۇرىسى ھۆكۈم سۈرگەن ئون نەچچە يىلنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئازادلىقتىن بۇيانقى 30 يىل جەريانىدا پارتىيە رەھبەرلىكىدە

ئەدەبىي مىراسلارنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش جەھەتلىرىدە بەزى خىزمەتلەر ئىشلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بىزنىڭ بۇ مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش، تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىملىقىغا بولغان تونۇشىمىز تېخى تولۇق بولمىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى ۋە خۇسۇسىيىتىنى تونۇش ۋە يەكۈنلەش — سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرۇش، شۇنىڭدەك مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مارکسىزملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنى بېيىتىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن بىز قەدىمكى زامان ئەدەبىي سەنئىتى مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىشتا، ئەلۋەتتە مارکسچە مەيدان، كۆز قاراش ۋە ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئۇنىڭدىن ئىلمىي يەكۈن چىقىرىپ، ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم. بۇ يەردە ئۇنى سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىيات-سەنئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇڭا كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىمۇ سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئېنگېلىس ئۆزىنىڭ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «لیودۋېگ فېيرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» دېگەن ئەسەرلىرىدە تامامەن تارىخىي ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىپ چىققان. ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى "قەدىمكى" بولغانلىقى بىلەن ئۇ مارکسىزمنىڭ مۇھىم كلاسسىك ئەسەرلىرى قاتارىغا كىرەلمەي قالغىنى يوق. ئىلمىي تەتقىقات ئوبيېكتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، "قەدىمكى" بىلەن "ھازىرقى"نى مۇناسىۋەتسىز دەپ قاراش، ئەمەلىيەتتە بىرخىل

مېتافىزىكىلارچە كۆز قاراش ياكى تارىخنى ئىنكار قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا تەتقىقات خىزمىتى ئېلىپ بېرىشتا، بىزدە تەكرار ئۆگىنىش، يۈكسەك ئىلمىي تەلەپچانلىق پوزىتسىيىسى بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا قەدىمكى زامان كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشتا بىر ھەقىقىي ئىلمىي يول ئېچىپ، يېڭى ۋەزىيەت يارىتالايمىز.

"تۆت كىشىلىك گۇرۇھ" يوقىتىلغاندىن كېيىنكى بۇ بىرنەچچە يىل ئىچىدە مەملىكىتىمىزنىڭ جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ ئىلىم-پەن، تەتقىقات، ئەدەبىيات-سەنئەت مۇنبىرىدە جانلىنىشلار بارلىققا كەلدى. "تۆت كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ بۇ ساھەدىكى جىنايەتلىرى ئېچىپ تاشلاندى، جەمئىيەتتە ياخشى كەيپىيات يارىتىلدى. مۇشۇنداق ياخشى ۋەزىيەتتە كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى كەسپىي ۋە ئىشتىن سىرتقى خادىملارنىڭ ئالدىغا يېڭى، ئورۇنلىمىسا بولمايدىغان جەڭگىۋار ۋەزىپىلەر كەينى-كەينىدىن قويۇلماقتا. 2000 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى توپلىنىپ كەلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزنى، ھازىرقى ئادەملەر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى يوقىلىش ئالدىدا تۇرغاچقا بىزنىڭ قۇتقۇزۇۋېلىشىمىزنى كۈتمەكتە. . .

ھازىرقى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنى بېيىتىش، يېڭىنى يارىتىش خىزمەتلىرى ئىنتايىن جاپالىق، سەۋر-تاقەت، چىدام-غەيرەت ۋە پۈختىلىق، جاۋابكارلىق، قىسقىسى ئىنقىلابىي روھ ۋە ئىلمىي پوزىتسىيە تەلەپ قىلىدىغان خىزمەت. ئىشىنىشكە

بولىدۇكى، بارلىق تەتقىقات خادىملىرىمىز، كەڭ ئامما پارتىيە رەھبەرلىكىدە زىچ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىدىغانلا بولساق كلاسسىك ئەدەبىيات-تەتقىقات خىزمىتىدە چوقۇم زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز ۋە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا يېڭىدىن-يېڭى تۆھپىلەرنى قوشالايمىز.

كلاسسىك ئەدەبىيات-تەتقىقات خىزمىتىدە قولىدىن ئاز-تولا ئىش كېلىدىغان يولداشلارنىڭ ھەممىسىنى ئىلىم-پەن بۇلاقلىرى ئۇچۇن خىزمەت قىلىشقا تەكلىپ قىلىمىز. «بۇلاق» قاينىاپ-ئېتىلىپ ئېقىپ تۇرسۇن، يېڭى دەۋرىمىز ئۇچۇن مول مېۋە بەرسۇن! . . .

فاشىزمغا قارشى جۇڭگو ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ شانلىق ئۇتۇقلىرى

ئىنسانىيەت مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنى بېشىدىن كەچۈردى، بۇگۈن پۈتۈن دۇنيا 2-دۇنيا ئۇرۇشىدا فاشىزم ئۈستىدىن قىلىنغان غەلىبىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرىلىمەكتە. بۇ 50 يىل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ناھايىتى قىسقا بىر مۇساپە. بۇ ئۇرۇشنىڭ قارا تۈتەكلىرى پەيدا قىلغان چوڭقۇر يارا ئىزلىرى ئادەملەرنىڭ ئېڭىدا تېخى تۈنۈگۈنلا بولۇپ ئۆتكەن ئىشتەك ساقلىنىپ تۇرماقتا.

1

دۇنيا خەلقى بۇ ئۇرۇشنىڭ بالايىئاپەتلىك يىللىرىدا ئۆز تەقدىرىنىڭ ناھايىتى مۇشكۈل بىر دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. مانا بۇ تارىخىي رېئاللىق ئۇرۇش ئوتى يامراپ كەتكەن مەملىكەتلەردە بەدىئىي ئەدەبىيات ئەينى زامانداا يورۇنقان ۋە ئۇرۇشتىن كېيىنكى كۆپ ۋاقىتلارغىچە يورۇتۇپ كەلگەن

ئاساسىي تېما بولۇپ قالدى. 2-دۇنيا ئۇرۇشى تېمىسى بويىچە يارىتىلغان دۇنياۋى ئەدەبىيات تېما، تېماتىكا دائىرىسى، مەزمۇن كۆلىمى ھەم چوڭقۇرلۇقى، ژانىرلار تەرەققىياتى، بەدىئىي، تەربىيىۋى رولى، ئۆزئارا تەسىرى، بەدىئىي مەھسۇلاتلىرى ۋە سەۋىيە دەرىجىسى بويىچە دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ ئاجايىپ شانلىق بىر سەھىپىسىنى ھاسىل قىلدى.

خەلقچىل، ئىنسانپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر ۋە ۋەتەنپەرۋەر ئىلغار ئەدەبلەر تارىختىن بۇيان ئىلغار ئىنسانىيەت بىلەن تەقدىرداش بولۇپ، ئۆز ۋەتىنى، ئۆز خەلقىنىڭ ئالدىنقى سەپىدە تۇرۇپ، خەلقىگە، ۋەتىنىگە، جۇملىدىن پۈتۈن ئىنسانىيەتكە بەخت، تىنچلىق ۋە تەرەققىيات ئىزدەپ كەلگەن. تارىختا ئۆتكەن ئەكسىيەتچىل كۈچلەرگە، ئەكسىيەتچىل ئىدىيىۋى ئېقىملارغا، ئىجتىمائىي ئادەلەتسىزلىكلەرگە، زۇلۇم-زورلۇققا قارشى چىققان. زوراۋان ۋە قارا كۈچلەرنى پاش قىلغان، ئۇلارغا زاۋاللىق تىلەپ، خەلقە ھېسداشلىق قىلغان. ياۋروپا ھەم ياپونىيىدە فاشىستىك ئىدىيىلەر ۋە فاشىستىك سىياسىي كۈچلەر پەيدا بولۇشى بىلەنلا دۇنيانىڭ ئىلغار يازغۇچىلىرى ئۇلارغا جىددىي دەققەت قىلغان، فاشىزمنىڭ ئىنتايىن زوراۋان ۋە ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل سىياسىي ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ ئىنسانىيەتكە بالايىئاپەت كەلتۈرىدىغانلىقىنى، دۇنيانى ئۇرۇشقا سۆرەپ كىرىش خەۋپىنى تونۇپ يەتكەن. شۇڭلاشقا ئۇلار دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، ئۆز ئىجادىيەتلىرى ۋە ئەدەبىي، ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ئارقىلىق فاشىزمغا قارشى تۇرغان، دۇنيا خەلقىگە ئۇنىڭ ماھىيىتى بىلەن خەۋپىنى تونۇتۇشقا تىرىشقان. 1935 — 1937-يىللىرى پارىژ ۋە

لوندون قاتارلىق جايلاردا ئۆتكۈزۈلگەن پۈتۈن دۇنيا ئىلغار يازغۇچىلىرىنىڭ فاشىزمغا قارشى يىغىنلىرى بۇ نۇقتىنى ئېنىق كۆرسەتتى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، دۇنيا ئىلغار يازغۇچىلىرىنىڭ فاشىزمغا قارشى تېمىلاردا ئەسەر يېزىشى ۋە فاشىزمغا قارشى پائالىيەتلىرى 2-دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدىدىكى يىللاردىلا باشلانغان. فاشىزمغا قارشى دۇنياۋى ئەدەبىيات ئۇرۇشنىڭ ئالدىدىلا بىخلىنىپ چىققانىدى. دۇنيادىكى ئىلغار يازغۇچىلارنىڭ بۇنداق سىياسىي سەگەكلىكىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار، ئەلۋەتتە، 1-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، روسىيەدە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلىشى، بۇنىڭ تەسىرى بىلەن ياۋروپا ئەللىرىدە ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ ئەۋج ئېلىشى، كوممۇنىستىك پارتىيىلەرنىڭ ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلۇشى، جاھانگىر مەملىكەتلەردىكى پرولېتارىياتنىڭ بىرقانچە قېتىملىق قوراللىق قوزغىلىڭى، مەسىلەن، 1918 — 1919-يىللىرى فىنلاندىيە، ۋېنگرىيەدە ۋە گېرمانىيىنىڭ باۋارىيە رايونلىرىدا يۈز بەرگەن ئىشچىلارنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى، 1920-يىلى ئىتالىيەدە يۈز بەرگەن ئىشچىلارنىڭ زاۋۇتلارنى، دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىش ھەرىكىتى، 1919 — 1920-يىللىرى ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ئامېرىكا قاتارلىق ئەللەردە يۈز بەرگەن ئىشچىلارنىڭ سوۋېت روسىيىسىنى قوللاش يۈزىسىدىن ئېلىپ بارغان زور كۆلەملىك ئىش تاشلاشلىرى، 1918-يىلى ياپونىيەدە يۈز بەرگەن ئاچ قالغان پۇقرالارنىڭ گۈرۈچ بۇلاش ھەرىكىتى، 1918-يىلىدىكى گېرمانىيە نويابر ئىنقىلابى، 1919-يىلى باشلانغان چاۋشيەننىڭ

ياپون مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتى، ھىندىستاندىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈشى، تۈركىيە كامال ئىنقىلابى، مىسىرنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتى، جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي ئىنقىلابىي ئۇرۇشى، ئىفوپىيىنىڭ ئىتالىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشى، ئىسپانىيىنىڭ فاشىزمغا قارشى مىللىي ئىنقىلابىي ئۇرۇشى قاتارلىق ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر ۋە كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنىڭ فاشىزمغا قارشى ئاكتىپ تەشكىلاتچىلىق ۋە تەشۋىق تەرغىباتچىلىق پائالىيەتلىرى قاتارلىق ھەرىكەتلەر دۇنيا يازغۇچىلىرىنى فاشىزمغا قارشى ئىلغار ئىدىيىلەر بىلەن قورالاندۇردى.

ئەينى ۋاقىتتا ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ مادارچىلىق پوزىتسىيىسى سەۋەبىدىن ناتسىستلار گېرمانىيىسىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىشىنى چەكلەپ قېلىش مۇمكىن بولمىدى، ئۇلار ياۋروپادىكى بەزى ئەللەرنى گېرمانىيىگە سېتىۋېتىش يولى بىلەن گېرمانىيىنى سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلىشقا قىزىقتۇرماقچى بولدى. دۇنيا ئۇرۇشى باشلىنىشىنىڭ ھارپىسىدىلا ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە جاھانگىرلىرىنىڭ يول قويۇشى، ھەتتا ھەمكارلىشىشى بىلەن گېرمانىيە 1938-يىلى 3-ئايدا ئاۋستىرىيىنى يۇتۇۋالدى، ئارقىدىنلا گىتلېر فاشىستلىرى پولشىدا تىنچ ئاھالىنى ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلدى، پۈتۈن ئۇرۇش مەزگىلىدە پولشىدا ئۆلتۈرۈلگەن پۇقەكلەر 6 مىليوندىن ئاشتى، بۇ پۈتۈن ياۋروپادا

گىتلېر فاشىستلىرى تەرىپىدىن قىرغىن قىلىنغان يەھۇدىيلارنىڭ ئومۇمىي سانىغا باراۋەر كېلىدۇ. ئۇرۇشنىڭ بۇ باسقۇچىدا گېرمانىيە فاشىستلىرى دانىيە، نورۋېگىيە، بېلگىيە، لىيۇكسېمبۇرگ، گوللاندىيە، ئارقىدىن فرانسىيىنىڭ ئۆزىنى بېسىۋالدى، ئۇرۇشنىڭ تېغ ئۇچىنى غەربكە قارىتىپ، بېرىتانىيە ئۇرۇشىنى قوزغىدى. گېرمانىيە فاشىستلىرىنىڭ تەھدىتى بىلەن ۋېنگرىيە، رۇمىنىيە، بۇلغارىيە، يۇگوسلاۋىيە قاتارلىق دۆلەتلەر فاشىستىك ئىتتىپاقىغا قاتناشتى، ئەمما يۇگوسلاۋىيىدە سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ، گېرمانىيىپەرەس ھۆكۈمەت ئاغدۇرۇپ تاشلانغاچقا، گېرمانىيە قوشۇنلىرى 1941-يىلى 4-ئايدا يۇگوسلاۋىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. 1941-يىلى 6-ئاينىڭ 22-كۈنى فاشىستلار گېرمانىيىسى 190 دىۋىزىيە ئەسكەر، 3700 دىن ئارتۇق تانكا، 5000 ئايروپىلان بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەڭ كۆلەملىك تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىدى. بۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى فاشىزمنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇلۇغ ۋەتەن ئۇرۇشى مەزگىلىگە كىردى.

فاشىستلار گېرمانىيىسى ئۆزىنىڭ تۆمۈر چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان مەملىكەتلەردە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋاقتىنچە قولىدىن كەتكەن زېمىنىدا فاشىستىك ۋە مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى، بۇ مەملىكەتلەرنىڭ زېمىن ئىگىلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرىنى غالىجىرانە بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى، قولىغا چىققانلىكى نەرسىنى گېرمانىيىگە توشۇپ كەتتى، بۇ مەملىكەتلەرنىڭ خەلقىنى ياشاش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قالدۇرۇپ، ئۇلارنى قۇل قىلدى.

مىللەتچىلىك سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، بۇ خەلقلەرنى قىرغىن قىلدى، خورلىدى ھەمدە جازا لاگېرى، يىغىۋېلىش ئورنى، كانلار ۋە ھەربىي زاۋۇتلاردا ئاپتومات ئاستىدا ئىشلەتتى، قېرىلار، ئاياللار ۋە بالىلارنىڭ تۇركۈملەپ ئېتىپ تاشلىنىشى بۇ مەملىكەتلەرنىڭ ئۇرۇش دەۋرىدىكى رېئاللىقىنىڭ مەزمۇنى بولدى. بۇ مەملىكەتلەردىكى يازغۇچىلارنىڭ، شائىرلارنىڭ تەقدىرى، خۇددى ئەزەربەيجان شائىرى سەمەت ۋۇرغۇننىڭ "ۋەتەننىڭ قىسمىتى سېنىڭ قىسمىتىڭ!" دېگەن مىسرالىرىدا ئېيتىلغاندەك، ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرىدىن باشقىچە بولمىدى. ئىشغالىيەت رايونىدىكى خەلقەر يوشۇرۇن تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، پارتىزانلار ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ، فاشىست ئىشغالىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشكە ئاتلانغاندا، شائىر، يازغۇچىلارمۇ بۇ كۈرەشنىڭ ۋە قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىق يازغۇچىلىرى ھەربىي سەپەرۋەرلىككە قاتنىشىپ، ئالدىنقى سەپكە باردى. قولىغا قورال ئېلىپ جەڭ قىلدى. ھەربىي مۇخبىر ۋە تەشۋىقاتچى بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نۇرغۇن يازغۇچىلىرى فاشىزمغا قارشى ئالدىنقى سەپتە قۇربان بولدى. فاشىزمغا قارشى قەيسەر جەڭچى، شائىر مۇسا جەلىل، چېخ يازغۇچىسى يولىئۇس فۇچىك قاتارلىقلار فاشىستلارنىڭ تۇرمىسىدە دەھشەتلىك تۇردە قىينىلىپ ئۆلتۈرۈلدى.

كۆلەم، چوڭقۇرلۇق ۋە سەۋىيە يېقىدىن ئېيتقاندا، ئەينى دەۋردىكى سوۋېت يازغۇچىلىرى فاشىزمغا قارشى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇردى. ئۇلار فاشىزمغا قارشى ئۇرۇش تېمىسىدا، ھەرخىل ژانىرلاردا ناھايىتى نۇرغۇن

ئەسەرلەرنى يازدى ۋە نەشر قىلدۇردى. مەشھۇر رۇس يازغۇچىسى ئېلكسي نىكولايېۋىچ تولستوي (1883 — 1945) 1-دۇنيا ئۇرۇشى ۋە روسىيىدە بولۇپ ئۆتكەن ئىچكى ئۇرۇش تېمىسىدا يېزىلغان تىرىلوگىيىسى — «سەرسانلىق-سەرگەردانلىقتا» دىن كېيىن، فاشىزمغا قارشى ئۇرۇش تېمىسىدا «رۇس خاراكتېرى» قاتارلىق ھېكايىلەرنى ۋە «رىيازەتلىك يىللار»، «دەھشەتلىك ئىۋان» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى يازدى. ئالېكساندىر ئالېكساندىروۋىچ فادېيېۋ (1901 — 1956) ئىچكى ئۇرۇش تېمىسىدا يازغان «تاشقىن»، «تەتۈر ئېقىم» ناملىق پوۋېستلىرى ۋە «تارمار» ناملىق رومانىدىن كېيىن، فاشىزمغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە ھەربىي مۇخبىر سالاھىيىتى بىلەن ئالدىنقى سەپتە يۈرۈپ، «قامال قىلىنغان كۇنلەردىكى لېنىنگراد» ناملىق ئوچېركلار توپلىمىنى نەشر قىلدۇردى ھەم 1943-يىلىدىن 1945-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مەشھۇر رومانى — «ياش گۋاردىيە» نى يېزىپ چىقتى. يازغۇچىنىڭ بۇ مۇنەۋۋەر ئەسىرى ئۇرۇشتىن كېيىن 1-دەرىجىلىك ستالىن مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1950-يىلى دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان، 1952-يىلى لېنىن تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن رۇس يازغۇچىسى ئىلىيا ئېرېنبورگ (1891 — 1967) نىڭ «ساداقەت» ناملىق پوۋېستى، «پارىژنىڭ قولدىن كېتىشى» ۋە «بوران-چاپقۇن» ناملىق رومانلىرى سوۋېت يازغۇچىلىرىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇش تېمىسىدا يازغان كۆپلىگەن ئەسەرلىرىنىڭ تىپىك مىسالىدۇر.

2

جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشى دۇنيا خەلقىنىڭ فاشىزمغا قارشى كۈرىشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولدى. 1929-يىلى پارتلىغان دۇنيا ئىقتىسادىي بوھرانى ئاساسەن ئېكسپورتقا تايىنىپ جان باقىدىغان ياپونىيىگە قاتتىق زەربە بەرگەنىدى؛ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ياپونىيىدە فاشىستىك كۈچلەر باش كۆتۈردى. بۇ ئۇرۇشخۇمار فاشىستىك كۈچلەر 1931-يىلى 18-سېنتەبىردە جۇڭگوغا قارىتىلغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى باشلاپ، جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىنى بېسىۋېلىپ، دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاسىيادىكى مەنبەسىنى شەكىللەندۈردى. 1936-يىلىغا كەلگەندە، ياپون مىلىتارىستلىرى مەملىكەت ئىچىدە ھەربىي فاشىستىك دىكتاتۇرىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يولغا قويۇپ، جۇڭگوغا ئومۇميۈزلۈك تاجاۋۇز قىلىشنى، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىگە قاراپ كېڭىيىشنى ۋە تىنچ ئوكيان ئۇرۇشى قوزغاشنى پىلانلىدى.

ياپونىيە فاشىستلىرى 1937-يىلى 7-ئاينىڭ 7-كۈنى جۇڭگوغا قارىتا ئومۇميۈزلۈك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى باشلىدى. جۇڭگو خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ بايرىقى ئاستىدا، ياپون فاشىستلىرىغا قارشى سەككىز يىل قانلىق جەڭ قىلدى. ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى سەككىز يىللىق ئۇرۇش دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭ ئالدىدا جۇڭگو يازغۇچىلىرى فاشىزمغا، ۋەتەن ساتقۇچىلۇققا ۋە فېئودالىزمغا قارشى تېمىلاردا ئۆلمەس ئەسەرلەرنى يازدى.

جۇڭگودا 20-يىللارنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىدىن كېيىن، زور بىر تۈركۈم ئىنقىلابىي يازغۇچىلار قوشۇنى يېتىشىپ چىققان، ئۇلار ھەر خىل يېڭى ئەدەبىيات ئۇيۇشمىلىرى، تەشكىلاتلىرى ۋە تەتقىقات جەمئىيەتلىرىگە ئۇيۇشۇپ، ئاخىرىدا سولچانات يازغۇچىلار ئىتتىپاقىنى تەشكىللەپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مەدەنىيەت خىزمىتى كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلغان؛ ئورگان ژۇرنىلى چىقىرىپ، ماركسىزملىق ئەدەبىيات-سەنئەت نەزىرىيىسىنى تەشۋىق قىلغان، سوۋېت ئىتتىپاقى يازغۇچىلىرىنىڭ نۇرغۇن ھېكايە، رومانلىرىنى تەرجىمە قىلغان، بىرمۇنچە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان. سولچانات يازغۇچىلار ئىتتىپاقىنىڭ رەھبىرى لۇشۈننىڭ (1888 — 1936) «ئۇنتۇش ئۇچۇن ئەسلەش»، «دوست دۆلەتلەر ئەجەبلەنمەكتە» قاتارلىق جەڭگىۋار فېلىيەتونلىرى، ماۋدۇن (1896 — 1981) نىڭ «تۇن يانغاندا» ناملىق رومانى، باجىننىڭ «ئائىلە» ناملىق رومانى، لاۋشېنىڭ «شىياڭزى تۆگە» ناملىق رومانى، شاۋجۇننىڭ «نى خۇنجى» ناملىق ئەسىرى، ساۋيۈنىڭ «گۈلدۈرماما»، «كۇن چىققاندا»، «دالا» قاتارلىق دراما ئەسىرى، تيەن خەن، شيايەنلەرنىڭ دراما ئەسىرى، جېك جېنچيۇنىڭ «قىينىچىلىق ئىچىدىكى ئەر-خوتۇن» ناملىق كىنو ئەسىرى، سەي چۇشىڭنىڭ «بېلىقچىلار كېمىسىدىكى نۇر» ناملىق كىنو ئەسىرى قاتارلىق ئەسەرلەر مۇشۇ بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىدى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، شائىر ئەي چىڭنىڭ «شىمال»، «ئادەم تېرىسى»

قاتارلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىكى ۋە فاشىزمغا قارشى تېمىدىكى شېئىرلىرى، زالاك كېجىيانىڭ ھەجۋىي شېئىرلىرى، مەشھۇر يازغۇچى گو مورونىڭ «تاڭدى گۈل»، «چۈي يۈەن» قاتارلىق تارىخىي دراملىرى، شىيايەننىڭ «فاشىزم باكتېرىيىسى» ناملىق ئەسىرى، چېن بەيچېننىڭ «مەنسەپتە ئۆرلەش» ناملىق ئەسىرى، ئازاد رايونلار بويىچە ئەڭ مەشھۇر يازغۇچى بولغان جاۋ شۇلىنىڭ «شىياۋئېرخېينىڭ تويى»، «لى يۈسەينىڭ قوشاقلىرى»، «لى جياجۇاڭنىڭ ئۆزگىرىشى» ناملىق ھېكايىلىرى ۋە باشقا كۆپلىگەن يازغۇچىلارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئېسىل ئەسەرلىرى دۇنياغا كەلدى. جۇڭگونىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سەنئەتكارلىرىدىن تۆت چوڭ ئارتىسنىڭ بىرى بولغان مېي لەنفاڭ (1894 — 1961) ئىشپىيونلار، ۋەتەن خائىنلىرى قاتىتا-قايتا تەھدىت سېلىپ قىستىسىمۇ، پايدا-مەنپەئەتكە قىزىقتۇرسىمۇ، يۈكسەك مىللىي روھىنى ئىپادىلەپ، ياپونلارغا ئويۇن قويۇپ بېرىشنى رەت قىلدى. تۇرمۇش غۇربەتچىلىكىدىن بېيجىڭدىكى قورۇسىنى سېتىۋېتىپ كۇن كەچۈردىكى، سەھنىگە چىقمىدى، پەقەت ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىنلا ئاندىن قايتىدىن سەھنىگە چىقتى. تۆت چوڭ ئارتىسنىڭ يەنە بىرى بولغان چېڭ يەنچيۇمۇ ياپونلارغا ئويۇن قويۇپ بېرىشنى رەت قىلىپ، سەھنە ھاياتىدىن ۋاز كېچىپ، تاغدا جاپالىق تېرىقچىلىق قىلىپ كۇن ئۆتكۈزدى. مۇزىكانت نيې ئېر، شەن شىنخەيلەر «پىدائىيلار مارشى» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلدى، «پىدائىيلار مارشى» نىڭ "قوزغال، قۇل بولۇشنى خالىمىغانلار. . ." دېگەن غەزەپلىك، يالقۇنلۇق مىسرالىرى دۆلەت شېئىرى

سۇپىتىدە ھازىرغىچە ياخشى كەلمەكتە. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە 1942-يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى يەنئەندە ئەدەبىيات-سەنئەت سۆھبەت يىغىنى ئاچتى. بۇ يىغىندا ماۋ زېدۇڭ «يەنئەن ئەدەبىيات-سەنئەت سۆھبەت يىغىندا سۆزلەنگەن نۇتۇق» نى ئېلان قىلدى. بۇ نۇتۇق ئەدەبىيات-سەنئەت ھەرىكىتىنى يېڭى دولقۇنغا كۆتۈردى. جۇڭگو يازغۇچىلىرىنىڭ فاشىزمغا قارشى تېمىدا يارانقان ئەدەبىياتى بۇ تېمىدىكى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى.

1937-يىلى ياپونغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭ رايونى ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ مۇھىم ئارقا سېپىگە ئايلاندى. بۇ شەرقىي شىمالدىكى ئوچ ئۆلكىنى ۋە دېگىز بويىدىكى پورتلارنى ياپونلار بېسىۋالغان، جۇڭگونىڭ خەلقئارا قاتناش ترانسپورتى ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغان چاغ ئىدى. بۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭ ئارقىلىق ئېچىكىرى ئۆلكىلەرگە باربەغان ھاۋا ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرى ئېچىلىپ، ياپونغا قارشى ترانسپورت لىنىيىسى شەكىللەندى. بۇ لىنىيە ئۆتمەغان ناھىيە، بازارلاردا ئايرودروم ۋە ئاپتوموبىل بېكەتلىرى قۇرۇلدى. 1937-يىلى نويابردا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قۇمۇل ئايرودرومىغا كۆپلىگەن كۇرەشچى ئايروپىلان، يېنىك تىپتىكى بومبارداىمانچى ئايروپىلان، ئېغىر تىپتىكى بومبارداىمانچى ئايروپىلان، رازۋېتكا ئايروپىلانى ۋە ترانسپورت ئايروپىلانلىرى كەلتۈرۈلگەن. قۇمۇل ئاپتوموبىل بېكىتىگە قورال بېسىلغان ئاپتوموبىللاردىن كۆنىگە 50 — 60ى كېلىپ تۇرغان. كېيىنچە قۇمۇل ئايرودرومىدا

ئايروپىلان قۇراشتۇرۇلىدىغان بولغان، ئايروپىلانلارنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئاپتوموبىل بىلەن توشۇپ كېلىنىپ، قۇمۇلدا قۇراشتۇرۇلۇپ ئىچكىرىگە ئېلىپ كېتىلگەن. 1937-يىلى قىشتا قۇمۇل ئاۋئاتسىيە پونكىتىدا 15 — U تىپلىق قوش قاناتلىق كۆرەشچى ئايروپىلاندىن نەچچە يۈزى قۇراشتۇرۇلغان. شۇ يىلى 2-تۈركۈمدە قۇراشتۇرۇلغان ئايروپىلانلارنى ئىچكىرىدىن ئۇچقۇچىلار كېلىپ، ھەرقايسى ئۇرۇش مەيدانلىرىغا ئۇچۇرۇپ ئېلىپ كەتكەن. بۇ مەزگىلدە شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا مەدەت بېرىش يۈزىسىدىن ئىئانە توپلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بۇ پائالىيەتكە قاتناشقان. خەلق قولىدا نېمىسى بولسا، شۇنى ئىئانە قىلغان، ياپون فاشىستلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە ئايروپىلان، ئاپتوموبىل، ئالتۇن ۋە نۇرغۇن كىيىم-كېچەك ئەۋەتىپ بەرگەن. ھەتتا ئايالار ئۆز قوللىرىدىكى بىلەيزۈك، ئۈزۈك، قۇلاقلىرىدىكى زىرىلىرىنى ئىئانە قىلغان. پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە ياپونغا قارشى داغدۇغىلىق تەشۋىقات ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، فاشىزمغا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مەزمۇندا مىڭلاپ شېئىرلار، قوشاقلار يېزىلغان، كونسېرتلار ئويىنالغان. بۇ مەزگىلدە، ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپ ئۇچۇن خىزمەت قىلىش يەرلىك ئارمىيە-ھۆكۈمەت، سودا-سانائەتچىلەر ۋە كەڭ يېزىلاردىكى دېھقانلارنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى بولۇپ قالغان، بۇنىڭدىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشقا زور تۆھپە قوشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ، جۈملىدىن ئۇيغۇر يېقىنقى

زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئەينى زامانىدىكى ۋەكىللىرىدىن لۇتپۇللا مۇتەللىپ، نىم شېھىت ئارمىيە دامۇللا، نۇر بوساقوۋ، زۇنۇن قادىر، ئەھمەت زىيائى، ئەلقەم ئەختەم، تېيىپجان ئېلىيېۋ، ئا. ئۆتكۈر قاتارلىقلار فاشىزمغا قارشى تېمىلاردا ئەسەر يېزىپ، فاشىزمغا قارشى دۇنياۋى ئەدەبىياتقا ئۆز ئۆلۈشىنى قاتتىق. ئۇيغۇر يېڭى زامان شېئىرىيىتىنىڭ بايراقدارى، ئوت يۈرەك شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ بۇ تېمىدىكى شېئىرلىرى، فېلىيەتونلىرى ۋە «كۆرەش قىزى» ناملىق ئوپېراسى بۇ تېمىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە ئەڭ خاراكتېرلىكتۇر. ھەسەن ئاكا، روزى تەمبۇر، جادوللايوف، مەروف ناسىر، ئابلىز ھاجى ئاتاقلىق سەنئەتكارلار، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ تياتىر ئۆمەكلىرى ياپون فاشىستلىرىغا قارشى مىڭلىغان ناخشا ـ قوشاق، كومېدىيە، دراما، كوچا ئويۇنلىرىنى قويۇپ، كەڭ ئاممىۋى خاراكتېرلىك تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان.

فاشىزمغا قارشى دۇنياۋى ئەدەبىيات دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى كەڭ بىر كۆلەم ھاسىل قىلدى. ئۇنى يارىتىشقا دۇنيادىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەر، رايونلار ۋە مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر يازغۇچىلىرى، شائىرلىرى قاتناشتى، فاشىزمغا قارشى تېمىلاردا ۋە فاشىزمغا قارشى ئۇرۇش رېئاللىقى تېمىلىرىدا ئەسەر يېزىش 2-دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىدا باشلىنىپ تاكى ھازىرغا قەدەر يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلدى. كۆپلىگەن يازغۇچىلار بۇ تېمىدا ئەسەر يېزىشقا ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن ئىجادىي ھاياتىنى بېغىشلىدى، فاشىزمغا قارشى ئەدەبىيات شانلىق ئۇتۇقلارنى قازاندى.

بۇ ئەدەبىيات مەزمۇنە فاشىزمنى ۋە جاھانگرلىكنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى چوڭقۇر پاش قىلدى، تاجاۋۇزچىلىق ۋە ئىشغالىيەتچىلىكنى ئەيىبلىدى، فاشىستلارنىڭ زوراۋانلىققا ۋە ھاكىممۇتلەقلىققە تايىنىپ، خەلقلەرنى ۋە مىللەتنى مەڭگۈ قۇل قىلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى، ئۆز ۋەتىنى ۋە ئۆز خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن جان تىكىپ ئېلىشقان مىللىي قەھرىمانلارنىڭ ئالىيجاناب ئوبرازلىرىنى يارىتىپ، ئۇلارغا شانۇشەۋكەت ئاتا قىلدى، ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ خائىنلىرىغا نەپرەت يېغدۇردى. خەلقلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىنى تەكىتلەپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە ئاچچىق تارىخىي ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، زۇلمەتنىڭ چەكلىك، يورۇقلۇقنىڭ چەكسىز بولىدىغانلىقىنى، زۇلۇم-زورلۇق ۋە بۇلاڭ-تالاڭنىڭ ئۆمرى قىسقا ئىكەنلىكىنى، باراۋەرلىك، ئۆزئارا ھۆرمەت، تىنچلىق ۋە ئورتاق تەرەققىيات يولىنىڭلا ئىنسانىيەتنى ئۇرۇش، قىرغىنچىلىق، ۋەيرانچىلىق، نامراتلىق، ئاچارچىلىق ۋە ئۆزئارا ئۆچمەنلىك ئاپەتلىرىدىن قۇتقۇزۇپ قالالايدىغانلىقىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن خىتاب قىلدى، ئىنسانىيەتنىڭ كېلىچىكىنىڭ يەنىلا پارلاق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

فاشىزمغا قارشى دۇنياۋى ئەدەبىيات بەدىئىي جەھەتتە يۇكسەك سەۋىيە يارىتتى. پېرسۇناژلار ئوبرازىنى جىددىي، مۇرەككەپ، ئەگىرى-توقاي ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلىي ۋە كەڭ كۆرۈنۈشلىرى ئىچىدە يارىتىش، پېرسۇناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى

بىلەن روھىي قىيابتىنى ئالاھىدە ئەجىر قىلىپ سۈرەتلەش، ئۇلارنىڭ مول ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى ۋە ئالىيجاناب روھىنى غايىۋىلاشتۇرۇش ۋە تەبىئىيلەشتۈرۈش، قاياقى، لىرىك ھېسسىيات بىلەن چوڭقۇر پەلسەپىۋىلىكنى بىرلەشتۈرۈش، يۇكسەك ئىنقىلابىي روھ بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ھەم قەھرىمانلىقنى تولۇپ-تاشقان قىزغىنلىق بىلەن كۈيلەش ۋە بۇ ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈلىدىغان چوڭقۇر ئىدىيىۋىلىك بۇ ئەدەبىياتنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكى بولدى.

جەمئىيەتنىڭ رېئال تۈرمۇشىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشنى تۈپ مەزمۇن قىلغان رېئالىزم بۇ ئەدەبىياتتا ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىپ، نۇرغۇنلىغان ئەللەردە ئاساسىي، غول ئېقىمغا ئايلاندى، ئەسىر ئاتلىغان ئەدەبىيات گىگانتلىرى ئارقىلىق 19-ئەسىردىن 20-ئەسىرگە ئۆتكەن بۇ مېتودولوگىيە راۋاجلاندى ۋە كېڭەيدى. بۇ ئەدەبىيات دەۋرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشلىرىگە ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدىغانلىقى ۋە ئۆزگىرىدىغانلىقىنى، ئەدەبىياتنىڭ ئوچۇق بىر سىستېما ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك ئۇ ھەر خىل ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ ئەقىلگە ۋە ئېھتىياجغا مۇۋاپىق تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنى تولۇقلاپ بارىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

2-دۇنيا ئۇرۇشى ئۇنى قوزغىغانلارنىڭ ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە بولغان ئاقىۋەت بىلەن ئاياغلاشتى. بۇ ئۇرۇشتا جاھانگىرلىك باسقۇچىدىكى مونوپول كاپىتالىزم ئۇرۇش ئارقىلىق ئۆزلىرىگە مۇستەملىكە، يەنى كاپىتال، خام ئەشيا ۋە بازار ئىزدىگەن بولسا،

دۇنيا خەلقى ئۇلارغا قارشى ئۇرۇشتا ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە مىللەتلىرىنىڭ ئازادلىقىغا ئېرىشتى. 1-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى ۋە ئوكيانىيەدە باشلانغان ئېزىلگەن مىللەتلەر ۋە خەلقلەرنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق هەرىكىتى 2-دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن كېڭەيدى هەم جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، ئونلىغان، يۈزلىگەن مۇستەملىكىلەر مىللىي مۇستەقىللىققا ئېرىشىپ، ئۆز زېمىنى ۋە ئۆز هوقۇقىنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ، بۇ مەملىكەتلەردە مىللىي ئازادلىق ۋە مىللىي مۇستەقىللىق ئەدەبىياتى دۇنياغا كەلدى. بۇ ئەدەبىيات فاشىزمغا قارشى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ تەسىرى ۋە تۇرتكىسىدە ئويغانغان بولۇپ، فاشىزمغا قارشى ئەدەبىياتنىڭ زەنجىرسىمان تەسىرىنى هاسىل قىلدى.

فاشىزمغا قارشى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ مول مېۋىلىرى ئەدەبىي تەرجىمە يولى بىلەن 40-يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاپلا ئۇيغۇرلار ئىچىگە كىرىشكە باشلىغانىدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي هاكىمىيىتى نەشر قىلغان گېزىت-ژۇرناللار ۋە باشقا مەتبۇئات تارماقلىرى ئۆزلىرى تېزلىك بىلەن يېتىشتۇرۇپ چىققان قابىل ۋە بىلىملىك زىيالىيلارنىڭ تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ، بۇ ئەدەبىياتنى ئۇيغۇر تىلىدا تونۇشتۇرۇشقا كىرىشكەن. 1950-يىلىدىن كېيىن، جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن مەدەنىيەت كېلىشىمىنىڭ ئالاقىدار ماددىلىرىغا ئاساسەن، سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى مەتبۇئات-نەشرىياتلار بۇ ئەدەبىياتنى تۇركۇم-تۇركۇملەپ نەشر قىلىپ، شىنجاڭغا كىرگۈزدى. بۇ

ئەھۋال 1950-يىلدىن 1962-يىلىغا قەدەر توپتوغرا 12 يىل داۋاملاشتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى فاشىزمغا قارشى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ، كونكرېتراق ئېيتقاندا، سوۋېت ھەر مىللەت خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ، ئېلىمىز ئەدەبىياتىنىڭ قىممەتلىك مەھسۇلاتلىرىدىن بەھرىمەن قىلىندى. فاشىزمغا قارشى بۇ ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ بىۋاستە تەسىرى ۋە يېتەكلىشى بىلەن يېڭى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولدى. بىزنىڭ نۇرغۇن يازغۇچىلىرىمىز فاشىزمغا قارشى بۇ ئەدەبىياتنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامى بىلەن قوللىرىغا قەلەم ئالغان. بۇ بىر تارىخىي رېئاللىق، بىز بۇنى ئۇنتۇپ قالمايمىز.

12 مۇقام تەنقىداتىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەسىرىگە دائىر بىرنەچچە مەسىلە

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخىغا قوشقان تۆت چوڭ تۆھپىسى بار.

(1) قوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخى جۇڭگو مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخىنى بېيىتىپلا قالماستىن، شەرق ۋە غەرب دۇنياسىغا ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ يىللىرىدىن جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جىيادىڭ يىللىرىغىچە 360 يىل داۋام قىلغان بۇ مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخىغا قوشقان ئۇلمىي قىممەتكە ئىگە شانلىق تۆھپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ جەريانىدا بارلىققا كەلگەن نەققاشلىق، ھەيكەلتاراشلىق، تىل-ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، پەلسەپە، سەنئەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى مەدەنىي يادىكارلىق ۋە قولىيازمىلار ھەمدە بۇ ساھەدە يېتىشىپ چىققان سانسىزلىغان ئالىملار، سەلىخ تىكسىن (ئايال) قاتارلىق سەنئەت ئەربابلىرى خەلقئارادىكى ئالىم ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغان. بۇ مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخىنىڭ شانلىق تۆھپىسىنى داۋاملىق تەنقىد قىلىشنى نەزەردە تۇتۇپ، يولداش دېڭ شياۋپىڭ قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ بىۋاستە تەستىقى بويىچە، جۇڭگو دۇنخۇاڭ-تۇرپان

ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى تەسىس قىلىنغانىدى. بۇ جەمئىيەتتىكى ئالىملار بۇ ھەقتە نۇرغۇن ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. جۈملىدىن شىنجاڭدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش ئۈچۈن جۇڭگو تۈرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىمۇ تەسىس قىلدۇق. ھازىر خەلقئارادا 12 دۆلەتنىڭ 32 تەتقىقات ئورنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيەت-سەنئەت تەتقىقات ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرىۋاتىدۇ. بىز 1989-يىل 3-ئايدا غەربىي گېرمانىيىگە بارغاندا، غەربىي گېرمانىيىدە ساقلىنىۋاتقان لىكوك قاتارلىك نېمىس ئالىملىرىنىڭ تۈرپان ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخىغا دائىر ئېلىپ چىقىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى كۆرۈپ ئىنتايىن ئەپسۇسلاندۇق ھەم ئېچىندۇق. بەزى يادىكارلىقلىرىمىزنىڭ فوتو نۇسخىلىرىنى ئېلىپ كەلدۇق. بۇلتۇر غەربىي گېرمانىيە تۈرپان ئىدىقۇت سەنئەت مەدەنىيىتىگە دائىر 10 توم كىتاب ئىشلەپ نەشر قىلىپ تارقاتتى. بىز ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخىمىزغا ۋارىسلىق قىلىپ، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنى ئالىملىرىمىزنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز. بۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت-سەنئەت تارىخىدا جۇڭخۇا مەدەنىيىتى خەزىنىسىنى بېيىتقان شانلىق بىر سەھىپىدۇر. ئىدىقۇت ئۇيغۇر سەنئەت مۇزىكا ئۇسۇللىرىدىكى تېخى ئېچىلمىغان بايلىقلار بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزنى كۈتمەكتە.

(2) XI ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى ۋە شائىر، پەيلاسوپ، مۇتەپپەكۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»

ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە نۇسخىلىرى بېيجىڭدا ئەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت ئالىملىرى بۇ شائىلىق ئەسەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتىنى قانات يايدۇردى، بۇنىڭ ئىچىدىكى مەدەنىيەت-سەنئەت، دراماتورگىيىگە دائىر بابلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئېلىپ باردى، نەتىجىدە ھازىرغىچە بۇ ھەقتە 370 پارچە ئىلمىي ماقالە يېزىلغان بولۇپ، بۇ ماقالىلار ئاساسلىق ژۇرنال، گېزىتلەردە ئېلان قىلىندى. بۇ ئىلمىي ماقالىلەردىن تاللاپ 4 توم كىتاب نەشر قىلىندى. 50 يىلدىن بېرى «قۇتادغۇبىلىك» توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋە ھەر خىل ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان خەلقئارادىكى ئالىملار 72 گە يېتىدۇ، بۇ ئالىملارنىڭ ئەسەر-ماقالىلىرى خەلقئارادا 80 نەچچە قېتىم ئېچىلغان ئىلمىي كونفىرىنسىيىلەردىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان، چۈنكى، خەلقئارادىكى ئالىملار يۇسۇپ خاس ھاجىپنى دۇنيا تارىخىدا ئۆتكەن 10 چوڭ مۇتەپپەككۇر، يەنى يۇنانىدىن پلاتون، ئارىستوتېل، ئىتالىيەدىن توماس ئاكونىيا، پولشادىن كوپېرنىك، ئەنگلىيەدىن فرانسىس بېكون، چارلېز دارۋىن، فرانسىيەدىن ۋولتېر، گېرمانىيەدىن كانت، جۇڭگودىن كۇڭزى قاتارلىق ئالىم، مۇتەپەككۇرلەر قاتارىدىكى ئادەم دەپ تونۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىلمىي قىممىتىگە چوڭ قىزىقىش ۋە ھۆرمەت بىلەن قارىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنى كۈندىن-كۈنگە كېڭەيتمەكتە. سوۋېت ئىتتىپاقى لېنىنگرادتا رۇسچىسىنىڭ، ئامېرىكىدا ئېنگلىزچىسىنىڭ، تۈركىيىدە تۈركچىسىنىڭ، سوۋېت قازاقستانىدا قازاقچىسىنىڭ، ئۆزبېكستاندا ئۆزبېكچىسىنىڭ ياپونىيە، ئاۋستىرىيىدە ئەسلى

نۇسخىلىرىنىڭ نەشر قىلىنىشى بۇنىڭ دەللىلى بولالايدۇ. پايتەختتىمىز بېيجىڭدا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە نۇسخىلىرىنىڭ نەشردىن چىقىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئىككى قېتىم ئالىم ۋە ئاخباراتچىلار سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ سۆھبەت يىغىنلىرىغا يولداش ئىسمايىل ئەھمەد، سۇئىڭ خەنلياڭ قاتارلىق رەھبىرىي يولداشلارمۇ قاتناشتى. يولداش تۆمۇر داۋامەتنىڭ بۇ يىغىندا سۆزلىگەن تۆت جۈملە سۆزى، يەنى: ئاتاقلىق ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر، قۇتادغۇبىلىك ئۇيغۇرنىڭ، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىغا قوشقان تۆھپىسىنىڭ بىرى، «قۇتادغۇبىلىك» جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئۇلۇغ گۆھەرلەرنىڭ بىرىدۇر، دېگەن سۆزى پايتەختتىكى خەلقئارا رادىئو ئىستانسىسى ئارقىلىق 21 خىل چەت ئەل تىلىدا ئاڭلىتىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ سۆز ۋە شۇ قېتىمقى سۆھبەت خەلقئارادىكى بىر قىسىم گېزىت-ژۇرناللاردا چوڭ تەسىر پەيدا قىلدى.

(3) ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى ۋە تىلشۇناس مەخمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» XI ئەسىردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئەرەب دۇنياسىغا تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەرمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخىغا قوشقان گۆھەر باھالىق تۆھپىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

(4) ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 12 مۇقامىنىڭ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ يۇقىرى ماھارەتلىك سەنئەت سىستېمىسىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى قەدىمكى خەنزۇ ئالىم ۋە شائىرلىرى ئۆز

ئەسەرلىرىدە ئەتراپلىق شەرھلىگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭگو ۋە شەرق كلاسسىك مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ناخشا-ئۇسسۇل مۇزىكا قامۇسى بولغان "12 مۇقام" ئۆز بېشىدىن شانلىق ھەم توسقۇنلۇق، قارشىلىق، ئېچىنىشلىق تارىخىي جەريانلارنى ئۆتكۈزگەن. بۇ جەريانلارنىڭ ھەر خىل زامانىدىكى ھەرخىل ئۆتمۈشىنى XVI ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ھەم 12 مۇقام ئۇستازىنىڭ بىرى قىدىرخانىنىڭ «دىۋانى قىدىر» نامىلىق ئەسىرىگە يازغان مۇقەددىمىسىدىكى شېئىرلاردىن كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن:

كەمبەغەل كەيسە كۈلاھنى،
شەيخلىرىڭ ئادەم ئەمەس.
ئۆلگىچە ئېيتسام مۇقامنى،
مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس.

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى،
جانانغا جانكى قالۇن ساداسى.
ھېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى،
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ باھاسى.

كەچتىم مەن زامانىڭدىن،
ياخشىكىم يامانىڭدىن.
ئاق سەللە، يېشىل سەللە،
بىزارمەن تامامىڭدىن.

دېمەك، قەدىرخان XVI ئەسىردىكى جاھىل ئىشان مۇتەئەسسىپلەرنىڭ 12 مۇقامغا بولغان قارشىلىقلىرىغا نەپرەت بىلدۈرگەن.

12 مۇقامنىڭ خەلقئارادىكى تەسىرىمۇ ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ھازىر ئۇنى فرانسىيە پارىژ شەرق مەدەنىيەت تەتقىقات ئورنى، ياپونىيە توكيو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرق ئىنىستىتۇت ئۇيغۇر بۆلۈمى، سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىيا رېسپۇبلىكىلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ئورنىدىكى بىر قىسىم ئالىملار ۋە سوۋېت ئۇكرائىنا بوكۇۋ ئاكادېمىيە تىياتىرى قاتارلىق ئىلمىي ئورگانلار داۋاملىق تەتقىق قىلىۋاتىدۇ. سوۋېت ئۇكرائىنا خەلقئارا ئەدەبىيات-سەنئەت ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيەت-سەنئىتىنىڭ يېڭى ئۆلادلىرى» دېگەن تېمىدىكى ماقالىدە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر سەنئىتىگە ھەم ئۇيغۇر ئالىملىرىغا يۇكسەك باھا بېرىش بىلەن 12 مۇقام ئاساسىدىكى ناخشا-ئۇسسۇل بۇلبۇللىرىدىن پاشا، گۈلجەننەت، مەريەم قاتارلىق ئۇچ نەپەر سەنئەتكارىمىزغا يۇقىرى مەدھىيە بىلەن يۇكسەك باھا بەرگەن. 1987-يىل 8-ئايدا جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتى ۋەكىللەر ئۆمىكىمىزنىڭ ئۇكرائىنىدا بىر قىسىم ئىجتىمائىي پەن ۋە سەنئەت ئالىملىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەت يىغىنىدا پروفېسسور ۋ. ن. ۋىسكى بىزگە بۇ ماقالىنىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا چۈشەندۈرۈش بېرىپ، ياۋروپا ۋە ئاسىيادا ئۇكرائىن، ئۆزبېك، ئۇيغۇر مىللەتلىرىنىڭ سەنئىتى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ 12 مۇقامى ئىلمىي سىستېمىغا چۈشكەن، يۇقىرى ماھارەتلىك سەنئەت نامايەندىلىرىنىڭ بىرىدۇر، بۇنداق ئىلمىي

سىستېما — يۇقىرى ماھارەتلىك 12 مۇقامچىلار توغرىسىدا بىر يۇرۇش كىتاب ۋە تەتقىقات ئەسەرلىرىنى بىر يۇرۇش ئوپېرا ۋە بالېتلىرنىلار باردۇر، بىز بۇلارنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىمىز ۋە بۇ ھەقتە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويۇشنى ئۈمىد قىلىمىز دېگەندە، مەن ئۇلارغا جاۋابەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 12 مۇقامى ئۈستىدىكى تەتقىقاتىنىڭ كەڭ قانات يېيىۋاتقانلىقىنى، تەتقىقات نەتىجىسىدە يېزىپ چىقىلغان كىتاب، ئىلمىي ماقالە ۋە ئوپېرالار بىلەن خەلقىمىزنىڭ داۋاملىق يۇز كۆرۈشۈپ تۇرىدىغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. ھالبۇكى، بۇ قېتىمقى ئۇيغۇر 12 مۇقام ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىشى يۇقىرىدىكى پىكىرنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. شۇنداقلا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن ئىلمىي ۋە تەشكىلىي ئاساس بولۇپ قالدى.

مۇقام مەسىلىسى توغرىسىدا ئۇكرائىنىدا ماڭا چوڭقۇر تەسىر قىلغان نەرسە شۇ بولدىكى، ئۇكرائىنا خەلقىنىڭ XVII ئەسىردە بارلىققا كەلگەن «دۇنپاس» نامىلق كلاسسىك مۇزىكىسىدىن بىر ژانىر قوليازما ساقلىنىپ قالغانىكەن. ئۇكرائىنا بوكىۋ ئاكادېمىيە تىياترى بۇ بىر ژانىر قوليازمىغا ئاساسەن، «ھاياتنىڭ سىمۋولى — كۆرەش» نامىلق چوڭ تېپتىكى بىر ئوپېرا ئىشلەپ چىقىپتۇ. بۇنىڭغا 370 بەتلىك تەتقىقات ئىزاھاتى بېرىلىپتۇ. بۇ ئەھۋالنىڭ ئىلھامى بىلەن مەن شۇ يەردىلا ئۇيغۇر 12 مۇقامى ئاساسىدا 12 ئوپېرا ۋە 12 تومۇم ئىلمىي تەتقىقات ئەسىرى يېزىپ چىقىش زۆرۈر ئىكەن دېگەن تونۇشقا كەلدىم، چۈنكى بۇ

تونۇشۇمنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ئىمكانىيەت بولمىغانلىقىدىن ئۆمىدۋار ئىدىم. شۇ كۈنى كەچتە ئۇكرائىنلىقلارنىڭ بىز تەقدىم قىلغان ئوشاق مۇقام لېنتىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇچ چوڭ ئانا دەريانىڭ بىرى بولغان دنېپىر دەرياسى بويىدا ياڭرىتىشى دوستلۇق سىمۋولى بولۇپ، بىزگە ۋە ئۇكرائىنا كىشىلىرىگە ئۇنتۇلماس ئېستېتىك زوق بېغىشلىدى. بىز جۇڭگو-سوۋېت خەلقلىرىنىڭ دوستلۇقى ئۈچۈن ئورۇندالغان مۇقام ساداسىنىڭ تەنتەنىسىدىن پەخىرلىنىش بىلەن ئېلىمىزنىڭ پايتەختى بېيجىڭگە قايتىپ كەلدۇق. 1987-يىل 7-ئاينىڭ ئاخىرى بىز لېنىنگرادتىكى ئېرمىتاژ خەلقئارا مۇزېيىنى كۆردۇق. بۇنىڭ شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بۆلۈمىگە قەشقەر، خوتەن، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلىرىمىزدىكى رۇسلار ئۆتمۈشتە ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزغا دائىر نەرسىلەردىن پەقەت بىر قىسمىلا قويۇلغان، بۇ بۆلۈم توغرىسىدا بېرىلگەن چۈشەندۈرۈش، ئىزاھات ماتېرىياللىرى، ئۇيغۇر نەققاش-ھەيكەلتاراشلىقى، شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ناخشا-ئۇسسۇل ماكانى ئىكەنلىكى، شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا-ئۇسسۇلى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلمىي سىستېمىغا چۈشكەن 12 مۇقامى توغرىسىدىكى جۈملىلەر گەۋدىلىك بېرىلگەن. 1986-يىل 1-ئايدا، ئامېرىكىنىڭ كالىفورنىيە شتاتىدا ئېچىلغان خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشتۇق. بۇ يىغىنغا بىز بىلەن بىللە قاتناشقان نيۇيورك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئالىمى ئىكراس پوپپى، ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئالىمى پروفېسسور سېرى تاۋتاس، شۇبتسىيە ئالىمى ۋىلھېلىم سولخى ئۆزلىرىنىڭ شەرق مەدەنىيىتى توغرىسىدا

يازغان ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى-سەنئىتى توغرىسىدا ئالاھىدە توختالغانلىقىنى ئېيتىش بىلەن كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئالىمى پروفېسسور ھېنروگې. سى چې راۋز ئۆزىنىڭ ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتى-سەنئىتىگە دائىر يازغان كىتابىنىڭ 1-بابىدا ئۇيغۇر سەنئىتى مۇزىكىسىغا، 12 مۇقامنىڭ ئىلمىي سىستېمىسىغا ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكىگە بەرگەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە باھاسىنى تەنتەنە بىلەن سۆزلەپ بېرىپ، بۇ كىتابنى بىزگە تەقدىم قىلدى. 1989-يىل 3-ئايدا غەربىي گېرمانىيىگە بارىدۇق. غەربىي گېرمانىيە ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىمىزدە پروفېسسور ھەم دوكتور مارىئانا بروجىگەر، ئىنگى بولدان قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭغا ئائىت تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ يازما نۇسخىسىنى بىزگە تەقدىم قىلدى. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1) جۇڭگونىڭ بېيجىڭ ئوپېراسى (جىڭجۇي) نىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى؛

2) شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر مۇقامى، ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرى، ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇللىرى ھەققىدىكى تەتقىقات؛

3) شىنجاڭدا تۈركولوگىيە مەسىلىسى؛

4) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك تىللىرى ۋە شېۋىلىرى؛

5) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى؛

6) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى؛

7) ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى (ھېكمەتلىك سۆزلەر، ماقال-تەمسىلەر، ئەپسانە، لەتىپە، قوشاقلار)؛

8) شىنجاڭدا ئۇيغۇر سەنئەت ئەسەرلىرى؛

9) ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكا، مۇقام، خەلق مۇزىكا ۋە ئۇسسۇللىرى؛

10) شىنجاڭدا ئىسلام تەتقىقاتلىرى، خەلق ئېتىقادلىرى، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئېتىقادلىرى؛

11) شىنجاڭدا ئاشخانا مەسلىسى؛

12) شىنجاڭدا مائارىپ ئىشلىرى (ئوتتۇرا، ئالىي مەكتەپلەر، ئىلمىي تەتقىقات ئورگانلىرى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

شىنجاڭدا بىرىنچى قېتىم 12 مۇقام ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئۆتكۈزۈلىشى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 12 مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۆزىمىزنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلىپ، مۇقام تەتقىقاتىنى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈشىمىز ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەردى. مۇشۇ باشلىنىش بىلەن، بىز ئۇيغۇر سەنئەت تەتقىقاتى ساھەسىدە ئۆزىمىزگە مۇناسىق بىر سوئال قويۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، يەنى تارىخىنىڭ، خەلقنىڭ مەنبەلىرىدىكى خەزۇ ئالىملارنىڭ، خەلقئارادىكى ئالىملارنىڭ ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ باھاسى بويىچە ئېيتقاندا، بىزدە قانائەتلەنگىدەك سەۋىيە ھالەت بارمۇ؟ ئازادلىقتىن كېيىنكى ۋە 3-ئومۇمىي يىغىندىن بۇيانقى 12 مۇقامنى رەتلەش جەريانىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى، سەنئەت تەرەققىياتىمىزدا بارلىققا كەلگەن ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئەپسۇسكى، پايتەختىمىزدە كۆپ قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن ئاز سانلىق مىللەتلەر سەنئەت كۆرەكلىرىدە

ئالدىنقى قاتارغا ئۆتەلمىدۇق؛ 40 يىلدىن بۇيان مۇقام تەتقىقاتى بويىچە ئارانلا ئىككى كىتاب نەشر قىلىندى. 50-يىللاردىكى ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ سەنئەت ھالىتى بىلەن ھازىرقى مىللەتلەرنىڭ سەنئەت تەرەققىياتىنى ئۇيغۇر سەنئىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، قەدىمكى خەنزۇ شائىر، ئالىملارنىڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتىگە، خەلقئارا ئالىملارنىڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتىگە بەرگەن باھاسىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، يەنى ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى ئىلمىي ئاساس بىلەن يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە، دېگەن باھاسىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، ھازىرقى ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى تۇرغۇن ھالەتتە توختاپ قالدى. بىزنىڭ بۇ قېتىمقى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇرۇشىمىزدىكى مەقسەت ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسىس، سەنئەتكارلىرىنى تەشكىللەپ، ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، 12 مۇقام تەتقىقاتىنى دۆلەت سەۋىيىسىگە، خەلقئارا سەۋىيىگە، ھازىرقى دەۋر تەلىپىگە يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت. بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىمىزغا ۋە يېقىندىن تەسىس قىلىنغان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىگە 95% تىن كۆپرەكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئىلمىي ئۇنۇانغا ئىگە، يەتتە مىللەتتىن تەركىب تاپقان، ھەرخىل چەت ئەل تىللىرىنى بىلىدىغان 17 نەپەر ئالىم قاتناشتى. ئۆزىمىزگە ئۆزىمىز قانداق باھا بېرىش مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم، بىز چەت ئەل ئالىملىرىغىلا چوقۇنۇۋەرمەستىن، ئۆزىمىزنىڭ ئالىملىرىغا ئۆزىمىز يۇكسەك باھا بېرىشىمىز كېرەك، ئۆز ئالىملىرىمىزنى ھۆرمەتلىشىمىز ھەم

قەدىرلىشىمىز لازىم. بۇلارنىڭ باشقىلاردىن قېلىشمايدىغان ئىلمىي سەۋىيىسىگىمۇ توغرا باھا بېرىشىمىز لازىم، مۇشۇ روھ ئاساسىدا، 12 مۇقام تەتقىقاتىنى ئەتراپلىق، كەڭ كۆلەملىك ئېلىپ بېرىشىمىز كېرەك، باشقىلارنىڭ قىلغانلىرىنىمۇ ئەلۋەتتە قوللىشىمىز كېرەك. بىزدە شۇنچىۋالا يۇقىرى سەۋىيىلىك ئالىملار بار ئىكەن، بىز ئەلۋەتتە باشقىلار قىلغانىنى قىلالايمىز، باشقىلار قىلالمىغانلىرىنىمۇ قىلىپ كېتەلەيمىز. باشقىلار تەپەككۇر قىلالمىغانلارنىمۇ بىز تەرەققىيات ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىمىز بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىرالايمىز. 12 مۇقام ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭخۇا مەدەنىيىتى-سەنئىتى خەزىنىسىگە قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنىڭ بىرى ئىكەن، مۇشۇ تۆھپىنى يارىتقان ئۇيغۇر خەلقىغە شان-شەرەپ يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئىلمىي جەمئىيەتنىن تېخىمۇ كۆپرەك ئەمەلىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرالمىساق، بۇ ساھەدىكى يۇقىرى ئۇنۇملۇرىمىزنىڭ قىممىتى ۋە ھۆرمىتى قانچىلىك بولىدۇ؟ شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىدىكى ئالىم، مۇتەخەسسىس، سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ بىر يىلدىن ئۇچ يىلغىچە كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، 12 مۇقام ئىلمىي تەتقىقاتى توغرىسىدا 12 تەتقىقات كىتابى يېزىپ چىقىشنى، 12 مۇقام ئۈچۈن 12 ئوپېرا يېزىپ چىقىشنى ئۈمىد قىلىمىز. مۇشۇ يىغىنىنىڭ ئۆزىدىلا 11 نەپەر ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر 12 پارچە تەتقىقات كىتابى ۋە 12 ئوپېرا يېزىپ چىقىدىغانلىقى توغرىسىدا پوزىتسىيە بىلدۈرۈشتى. بۇ ھەممىمىزنى خۇشال قىلىدىغان ئىش. جەمئىيىتىمىزدە 59% تىن كۆپرەكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئىلمىي ئۇنۇانغا ئىگە

مۇتەخەسسىسلەر بار ئىكەن، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە خەلقىمىزنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇۋاتقان 12 سەنئەت ئۆمىكىدە يۈزلىگەن ئاتاقلىق، تەجرىبىلىك، خېلى سەۋىيىلىك سەنئەتكارلىرىمىز بار ئىكەن. بۇ تەتقىقات ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلالمىساق، ھازىرقى دەۋرنىڭ تەلىپىگە جاۋاب بېرەلمىسەك، تارىخقا نېمە دەپ جاۋاب بېرىمىز؟

ھەر مىللەت ئالىملىرى بىلەن زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، شىنجاڭدا ئىلمىيلاشقان، ھازىرقى دەۋرنىڭ تەلىپىگە لايىقلاشقان ھەقىقىي ناخشا-ئۇسسۇل ماكانى دېگەن ھالەتنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇشۇ مەدەنىيەتنى، سەنئەتنى، جۈڭخۇا مەدەنىيىتىنى بېيىتقان 12 مۇقامنى ياراتقان ئۇيغۇر خەلقىگە شەرەپ كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ھەر مىللەت ئالىم، شائىر، يازغۇچى، سەنئەتكارلارنىڭ ئورتاق كۈچ چىقىرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

460 يىل ۋە تارىخىي بۇرچىمىز

ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ ئۇستازى، مۇقامشۇناس، شائىر ئامانىنىساخان تۇغۇلغانلىقىنىڭ 460 يىللىقىنى خاتىرىلەش تەنتەنىسى ئىچىدە ش ئۇ ئا ر 12 مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى ئىككى چوڭ ئىش قىلدى.

بىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تۈنجى نۆۋەتلىك دولان مۇقامى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنى دولان مۇقامىنىڭ بۆشۈكى بولغان مەكىت ناھىيىسىدە ئاچتى. ئەمگەكچان، سەنئەتكار، مېھماندوست دولان خەلقى بەش كۈن داۋام قىلغان بۇ يىغىنىمىزنى تولىمۇ قىزغىن قوللىدى، ئالقىشلىدى. دولان خەلقىنىڭ مۇنداق ئالىيجاناب روھى يىغىنغا قاتناشقان ئالىم، تەتقىقاتچىلىرىمىزدا ئۇنتۇلماس تەسىراتلارنى قالدۇردى.

يىغىنىمىزغا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھەر خىل ئىلمىي پائالىيەت ۋە ئىجادىي تۆھپىلىرى بىلەن داڭ چىقارغان 74 نەپەر ئالىم، مۇتەخەسسىس، مۇقامشۇناس ۋە مەدەنىيەت-سەنئەت تەشكىلاتچىلىرى قاتناشتى. يىغىنغا قاتناشقان ۋە ئىلمىي كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانلار ئىچىدە 70 ياشتىن ئېشىپ كەتكەن ھۆرمەت ئىگىلىرىمۇ، شۇنداقلا ئەمدىلا 20 ياشتىن ئاشقان ئۇمىدلىك ياش تەتقىقاتچىلىرىمىزمۇ بار. بۇ ھال بىزنىڭ ئىلمىي تەتقىقات قوشۇنىمىزنىڭ ياشلىشىۋاتقانلىقىنى، كېڭىيىۋاتقانلىقىنى، ھەرگىزمۇ ئۇزۇلۇپ

قالمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ ۋە بىزنى چەكسىز سۆيۈندۈرىدۇ.

بۇ قېتىمقى يىغىن ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش بويىچە، ئىلمىي دېموكراتىيىنىڭ يېڭىچە ئۇلگىسى تىكلەنگەن ئىلمىي يىغىن بولدى. يىغىندا، ئىلمىيلىككە، تارىخىي ئوبيېكتىپلىققا، رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە 38 پارچە ئىلمىي ماقالە ئوقۇلۇپ، مۇتەخەسسىسلەر ئۆزگىچە قاراشلىرىنى كەڭ-كۇشادە ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇھاكىمە قىلىشتى. نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەت بىرلەشتۈرۈلگەن پائالىيەت ئېلىپ بېرىلدى. مەسىلەن: يانتاق يېزىسىدىكى ئون مىڭ كىشىلىك دولان مۇقام پائالىيىتىدە دولان مۇقامىنىڭ خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ ھەممە تەرىپىگە سىڭىپ مۇجەسسەملىشىپ كەتكەنلىكىدەك ئەمەلىيەت يەتتە تۈر بويىچە يۇقىرى سەنئەت ماھارىتى بىلەن كۆرسىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى بىلىم چۈشەنچىلىرى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى.

بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۇتۇقلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك مۇقامشۇناس، شائىر قىزى ئامانىنساخانىنىڭ بالىلىق ھاياتىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىغا قاراشلىق دولان يېزىلىرىدا ئۆتكەنلىكى، 20 يىللىق ھاياتىنىڭ سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسىدا ئۆتكەنلىكى، يۇرتى توغرىسىدا بەزى ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ئاساسىدا پىكىر بىرلىكى ھاسىل قىلىندى.

يەنە بىرى، دولان مۇقامى ۋە ھەرقايسى يەرلىك مۇقاملارنىڭ ئۇيغۇر 12 مۇقامى بىلەن بولغان مىلودىيىلىك مۇناسىۋەت سىستېمىسىنىڭ ئىلمىيلىكى، تارىخىي ئوبيېكتىپلىقى،

رېئاللىقى توغرىسىدا ئەتراپلىق مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىپ، پىكىر بىرلىكى ھاسىل قىلىندى ۋە دۆلەتنىڭ ئىچى سىرتىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار كونكرېت مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. دولان مۇقامى ۋە ھەرقايسى يەرلىك مۇقاملار ئۇيغۇر 12 مۇقامىدىن ئىبارەت كلاسسىك مۇزىكا مىراسلىرىمىزنىڭ بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر. شۇڭا ھەرقايسى جايلاردىكى مۇقاملارنىڭ يەرلىك شىۋە، ئۇسلۇبىنىڭ شۇ يەردىكى ئۆرپ-ئادەت، ئىجتىمائىي تەرەققىيات بىلەن مۇجەسسەملىشىپ كەتكەن ئالاھىدىلىككە ئىگە ۋاريانتىنى ھۆرمەت بىلەن ئېتىراپ قىلىش لازىم، دەپ قارالدى. چۈنكى بۇ مۇقاملارنىڭ ھەممىسىدە ئورتاقلىق ئاساسىي گەۋدە بولىدۇ. تارىخىي ماتېرىيالىزمغا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىي ئوبيېكتىپلىقىغا ھۆرمەت قىلىپ، شۇ تارىخىي مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئەينەن بويىچە گەۋدىلەندۈرۈش كېرەك. 12 مۇقامنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان يەرلىك مۇقاملارنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىي بىرلىكى نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىش كېرەك، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت مىراسلىرى خەزىنىسىگە تىزىپ تۈرۈپ تەھلىل قىلىش لازىم.

مۇقام ئۇستازى ئاممانىنساخان توغۇلوپ ھازىرغىچە بولغان 460 يىلدىن بېرى، ئۇيغۇر خەلقى مۇقاملارنى "ئۇيغۇر 12 مۇقامى" نامى بىلەن ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈرۈپ ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە خەلقئارادىكى ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر، داھىيلار، جامائەت ئەربابلىرى، ئاتاقلىق مۇزىكا، سەنئەت ئىنىستىتوتلىرى ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى ئۆز

تارىخىي ئالاھىدىلىكى بىلەن ئەھمىيەتلىك دەپ تەتقىق قىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن: جۇئېنلەي زۇڭلى 1962-يىلى ئۈرۈمچى يەنئەن مېھمانخانىسىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 12 مۇقامى بار، شىنجاڭنىڭ سەنئىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭكىدىن ئاشۇرۇۋېتىش كېرەك، دېگەن.

ئاكادېمىك گومورو، جامائەت ئەربابى، شائىر، يازغۇچى ماۋدۇن، مەدەنىيەت ئەربابى شىيايەنلەرمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 12 مۇقامى تارىختا بولسۇن، ھازىر بولسۇن جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىدىكى قىممەتلىك بايلىق دېگەن. بېيجىڭ، شاڭخەي، شىئەن، لەنجۇ، يەنبيەندىكى سەنئەت ئىنىستىتۇتلىرىنىڭ دەرسلىكلىرىدە ئۇيغۇر 12 مۇقامى توغرىسىدا ئالاھىدە توختالغان.

بىز كۆرگەن لېنىنگراد ئېرمۇتاژ خەلقئارا مۇزېيىنىڭ شەرق ئوتتۇرا ئاسىيا بۆلۈمى توغرىسىدىكى بىر ئىزاھاتتا: ئۇيغۇرلارنىڭ 12 مۇقامى شەرق سەنئەت مۇزىكا تارىخىدىكى بىر مۆجىزىدۇر، دېيىلگەن. گېرمانىيە ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرقشۇناس پروفېسسورى ئاننا بۇرۇژگەرنىڭ بىزگە تەقدىم قىلغان توققۇز مادداسىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىنىڭ ئىككىنچى مادداسىدا، ئۇيغۇر 12 مۇقام ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىغا دائىر خېلى تەپسىلىي مۇنداقرىجىلەر كۆرسىتىلگەن.

ئامېرىكىنىڭ سانىنا باربارا شەھىرىدە شەرق مەدەنىيەت تارىخىغا دائىر ئېچىلغان خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا: نيۇيورك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرقشۇناس پروفېسسورى نېكراس فوففى، ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرقشۇناس پروفېسسورى سىرتاۋتاسلار: "ئۇيغۇرلارنىڭ 12 مۇقامى ۋە

كىلاسسىك ئەدەبىياتى بىزنىڭ تەتقىقات كۆز قارىشىمىز بويىچە ئېيتقاندا، شەرقتىن چىققان چولپان يۇلتۇزغا ئوخشايدۇ" دېگەن.

ئۇكرائىنا دۆلەتلىك بوكۇۋ ئاكادېمىيە تىياتىرىنىڭ باشلىقى، پروفېسسور ۋاتوۋىسكى: "ئاسىيا ۋە ياۋروپادا قەدىمىي سەنئەتنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ كەلگەن ئىككى سەنئەت بار. بىرى ئۇكرائىنا مىللىتىنىڭ سەنئىتى، يەنە بىرى ئۇيغۇرلارنىڭ 12 مۇقامى. دۇنيادا ھېچقانداق مىللەتنىڭ بۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان 12 مۇقامى يوق. بىز، ئۇيغۇرلارنىڭ 12 مۇقامىنى مىللىتىمىزنىڭ «دومباس» مۇقامىغا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىمىز" دېدى.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيوروسىنىڭ ئەزاسى، دۆلەت كومىسسارى لى تېيىڭ: "ئۇيغۇر 12 مۇقامى جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىدىكى بىباھا گۆھەر، بۇنى قېزىش، رەتلەش، نەشر قىلىش، تەتقىق قىلىش ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق بۇرچى" دېدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ پەرزەنتى ئەخمەتجان قاسىمى 1947-يىلى 8-ئايدا ئىلى تاتار مەكتەپ كۇلۇبىدا ئۆتكۈزۈلگەن مۇشائىرە يىغىندا: مىللىتىمىزنىڭ 12 مۇقامى ئاساسىدىكى ئەدەبىيات-سەنئىتى تۈگىمەس بايلىقتۇر دېگەنىدى.

قىسقىسى، بۇ قېتىمقى دولان مۇقام ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشقان ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر، مۇقامشۇناسلار دۆلىتىمىزنىڭ ئىچى-سىرتىدىكى تارىخىي ۋە رېئال پاكىتلار ئاساسىدا ئەتراپلىق مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىپ، ھەرقايسى جايلاردىكى يۇقىرى ماھارەت، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە

مۇقاملارنىڭ ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىردەك تونۇش ھاسىل قىلدى.

دولان غاچكۆل يېزىسىدا تۇرغۇزۇلغان 12 مۇقام ئۇستازى ئامانىنىساخانىنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى ھەيكىلىنىڭ يوپۇقىنى ئېچىش مۇراسىمىغا نەچچە مىڭ كىشى قاتناشتى، پېئۇنېرلار ئەترىتى ھەيكەل ئالدىدا ھەربىر مۇقامغا بىردىن ئىشلەنگەن 12 كىتابنى ئوڭ قوللىرى بىلەن ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، 12 مۇقامغا، 12 كىتابقا، ئامانىنىساخانىغا مەدھىيە دېكلاماتسىيىسى ئوقۇپ، مەيدانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن يىغىنغا قاتناشقان ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسىس، مۇقامشۇناس، جامائەت ئەربابلىرى، دولان مۇقامى ئىلمىي مۇھاكىمىسىگە بىرلەشتۈرۈپ تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە 12 كىتاب توغرىسىدىكى ئىلمىي كۆز قاراشلىرىنى كەڭ كۆشادە ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى تۆۋەندىكىچە:

ئىلمىيلىككە، تارىخىي ئوبيېكتىپلىققا، كلاسسىك بەدىئىيلىككە، دېموكراتىك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە 12 مۇقام تېكىستلىرىنىڭ يېڭىدىن رەتلەنگەن ئىلمىي سىستېمىسى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭغا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان 28 نەپەر ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ نادىر نەزمىلىرى تالالاپ كىرگۈزۈلدى. بۇ 12 كىتاب ئارقىلىق 12 مۇقام تېكىستلىرى بىلەن خەلقئارا نوتىسىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرنەچچە مەسىلە توغرا ھەل قىلىندى.

بىرىنچى، تېكىست تەكرارلىقى ھەل قىلىندى. كونا، پەقەت 31 نەغمىدىلا ئارتۇقچە تەكرارلانغان شېئىرلار 802 مىسرا

بولۇپ، بۇ پۈتۈن مۇقام تېكىستلىرى سانىنىڭ ئۇچتەن بىرىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ قېتىمقى 12 كىتابتا ھەرقانداق ئىسىل شېئىر پەقەت بىر نەغمىدىلا ئوقۇلىدۇ، قەتئىي تەكرارلانمايدۇ.

ئىككىنچى، ساغلام بولمىغان تېكىستلەر، چۈشۈنۈكسىز تېكىستلەر بىر تەرەپ قىلىندى. بەزى پىر ئەۋلىيالارنى مەدھىيىلەيدىغان تەركىي دۇنيالىق، ئۇمىدسىزلىكنى تەرغىب قىلىدىغان يىغلاڭغۇ شېئىرلار ئورنىغا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات ۋەكىللىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكنى، ئىنسانىي مۇھەببەتنى، سېخىي مەردانىلىكنى، پاك-دىيانەتلىكنى تەرغىب قىلىدىغان 98 پارچە ياخشى غەزىلى تاللاپ كىرگۈزۈلدى. پەقەت چۈشەنگىلى بولمايدىغان، ئوچۇقلاشتۇرۇشقىمۇ ئىمكان بولمايدىغان شېئىرلار ئورنىغا يەنە شۇ كلاسسىكلىرىمىزنىڭ چۈشىنىشلىك شېئىرلىرى ياكى خەلق داستان قوشاقلىرىنىڭ نادىر تاللانمىلىرى كىرگۈزۈلدى.

ئۈچىنچى، تېكىست تىلىدىكى بەزى مەسىلىلەر تۇزىتىلدى. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان، نۇرغۇن سۆزلەر خاتا ئوقۇلۇپ ئىيتىلىپ كەلگەن، مەزمۇنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن، شېئىرنىڭ ۋەزنى بۇزۇۋېتىلگەن سۆزلەردىن 200 دىن كۆپرەك سۆز تۇزىتىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

تۆتىنچى، تېكىست ئاپتورلىرىنى ئالماشتۇرۇۋېتىش مەسىلىسى ھەل قىلىندى. مۇقام تېكىستلىرى ئىچىدە، ئازكەم 200 مىسرا شېئىرنىڭ ئىگىسى يوق. بىرمۇنچە شېئىر-قوشاقلارنىڭ ئەسلى ئىگىلىرى ئالماشتۇرۇۋېتىلگەن. بۇ قېتىم ئىشلىگەن 12 كىتابتا مۇنداق قالايمىقانچىلىق يوق.

بەشىنچى، مۇزىكا بىلەن تېكىست، مەزمۇن بىلەن شەكىل ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ماسلاشمىسلىق تۇغۇلىدۇ. ھەرقايسى مۇقاملارنىڭ مەشرەپ ئاھاڭلىرى ئىنتايىن شوخ، جۇشقۇن، كۆتۈرەڭگۇ بولسىمۇ بەزىلىرىگە ئىنتايىن مۇڭلۇق تېكىست سېلىنىپ قالغان. نەتىجىدە "مېنىڭدەك بىناۋا يىغلار، بەختى قارا يىغلار"، "ئىككى كۆزۈم قان يىغلىدى" دەپ ناخشا ئېيتىپ تۇرۇپ، ئاجايىپ شادلىق بەختىيارلىق ئۇسسۇلى ئويناۋاتقان ئەھۋاللار كېلىپ چىققان. بۇ ھەقتە چەت ئەللىك بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭمۇ پىكرى تۇغۇلغان. يۇقىرىقىدەك مەزمۇن بىلەن ئاھاڭ، ئۇسسۇل ماسلاشمايدىغان تېكىستلەر ئالماشتۇرۇلدى. ئاھاڭ بىلەن تېكىست (شەكىل بىلەن مەزمۇن) ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئىلمىي سىستېمىغا چۈشۈرۈش تۇنجى قېتىملىق ئىش، يەنە داۋاملىق تەتقىق قىلىشىمىزغا تۇغرا كېلىدۇ.

ئالتىنچى، تېكىستلەر ئوچۇقلاشتۇرۇلدى. 12 مۇقام تېكىستلىرىنىڭ مەزمۇنىنى ئوچۇقلاشتۇرۇش تولىمۇ جاپالىق ئىلمىي ئەمگەك. بىز مۇقام تېكىستلىرى ئىچىدىكى قەدىمىي ئۇيغۇرچە ياكى ئۆزلەشمىگەن ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرنىڭ بىر قىسمىنى شۇ مىسرا كۇبلېتىنىڭ ئەينەن مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، شۇ ۋەزىن ئالاھىدىلىكىگە ھۆرمەت قىلىش، مۇقامنىڭ شۇ ئاھاڭ مۇزىكا كۈيىگە جەزمەن چۈشىدىغان بولۇشتەك ئالدىنقى ئۈچ شەرت ئاستىدا ئوچۇقلاشتۇردۇق. (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ياكى ئۆزلىشىپ كەتكەن ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرگە ئالماشتۇردۇق). بۇنداق قىلىش مۇقامنى

ئامما مۇبىلاشتۇرۇندۇ، مۇقام سەنئىتى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئازكەم 3000 مىسرادىن تەشكىل تاپقان مۇقام تېكىستلىرى ئىچىدە بىزنىڭ ئوچۇقلاشتۇرغىنىمىز 350 سۆز، نەۋائى شېئىرلىرىدىن مۇقامغا كىرگۈزۈلگىنى 375 مىسرا بولۇپ، ئوچۇقلاشتۇرۇلغىنى 70 سۆز. لېكىن مەزمۇندا قىلچە ئۆزگىرىش يوق، شېئىرنىڭ ۋەزىن بەھرىدىمۇ شۇنداق.

نەۋائى غەزەللىرىدىن بىزنىڭ ئوچۇقلاشتۇرغىنىمىز مەرھۇم شائىر تېيىپجان ئېلىيېۋ نەشرگە تەييارلىغان «ئەلىشىر نەۋائى — غەزەللەر» كىتابىنىڭ نەسرىي يەشمىسىنىڭ مەزمۇنى بىلەن تامامەن ئوخشاش. ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، زەلىلى، گۇمنام، نىزارى، قەلەندەر قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئوچۇقلاشتۇرغىنىمىز بولسا، شىنجاڭدىكى داڭلىق ئۇيغۇر ئالىملىرى تۈزگەن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» كىتابىنىڭ نەسرىي يەشمىسىنىڭ مەزمۇنى بىلەن تامامەن بىردەك.

يەتتىنچى، بىزنىڭ شۇغۇللانغىنىمىز كلاسسىك خەلق مۇزىكىسى تەتقىقاتى، ئۇنىڭ تېكىستلىرى تەتقىقاتىدۇر. تېكىستلوگىيە ئىلمى — ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مەخسۇس پەن. بۇ پەندە تېكىست تەتقىقاتى مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، مۇقام، ئاھاڭ، مۇزىكا كۈيلىرى بىلەن تېكىست ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تەتقىق قىلىنىدۇ، زىددىيەت قارىمۇ قارشىلىقلىرى بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

3000 مىسرا تېكىست ئىچىدىكى 300 دىن ئوشۇقراق سۆزنى ئوچۇقلاشتۇرغىنىمىز كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن

شۇغۇللانغانلىقىمىز ئەمەس، بەلكى مۇقام تېكىستلىرى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىمىزنىڭ نەتىجىسى. بۇ — سەنئەت ۋە تېكىستلوگىيە قانۇنىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن.

خەلقىمىز ئۆز بوۋىلىرىدىن قالغان تەۋەررۈك مىراستىن بەھرىمەن بولۇشنى خالايدۇ.

شانلىق مىراس، ئۇلۇغ سوۋغات

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى جەمئىيىتى بىلەن 12 مۇقام تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتى 43 نەپەر ئالىم، مۇتەخەسسىسنى تەشكىللەپ، بىر يىل تەييارلىق قىلىپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا سوۋغا قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر «دىۋانى ئەرشى»، «دىۋانى مەشھۇرى»، «دىۋانى نەۋبەتى»، «دىۋانى زۇھۇرى»، «دىۋانى قەلەندەر»، «دىۋانى مەھزۇن»، «دىۋانى ناقىس»، «نىزارى لىرىكىلىرى»، «سەددى ئىسكەندەر»، «پەرھاد-شېرىن»، «بەھرام ۋە دىلئارام»، «مەنتىقۇتتەيىر»، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»، «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «بايازى ۋە «قەدىمكى دەۋرنىڭ ئالدىنقى قىسمىدىن ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىگىچە بولغان ئەدەبىيات»، «قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات»، «چاغاتاي تىلى دەۋرى ئەدەبىياتى»، «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئالدىنقى قىسمىدىن يېقىنقى دەۋرگىچە بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» (1-كىتاب)، «كېيىنكى دەۋر چاغاتاي تىل-ئەدەبىياتى» (1-كىتاب) قاتارلىق 20 كىتاب (بۇلارنىڭ كېيىنكى بەشى خەنزۇ تىلىدا)، ئۇيغۇر 12 مۇقامىغا دائىر «ئۇيغۇر 12 مۇقام مۇزىكىسىنىڭ قۇرۇلمىسى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ مىلودىيە ئالاھىدىلىكى»، «دولان

مەشرەپ مۇقاملىرى (2)» ، «مۇقام تۆھپىكارلىرى» ، «ئۇيغۇر 12 مۇقامى ۋە ئىلى خەلق ناخشىلىرى» ، «مۇقام ھەققىدە مۇلاھىزە» ، «مۇقام پېشىۋالىرى» ، «ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ ئىلى ۋارىيانتى» ، «مۇقام يۇرتىنىڭ يېڭى باھارى» قاتارلىق ئون كىتاب، جەمئىي 30 كىتاب تەييارلاپ بىرلا ۋاقىتتا نەشر قىلدۇردى.

بۇ كىتابلار تارىخىي قوليازمىلار ئاساسىدا تەييارلانغان بولۇپ، بۇ قوليازمىلارنىڭ ئالدىغا 500 يىل، كەينىگە 200 يىل بولغان.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن ئۇيغۇر 12 مۇقامى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى خەزىنىسىنىڭ، شۇنداقلا جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇ قەدىمىيلىكى، كۆلەمنىڭ ئىنتايىن كەڭلىكى، تۇرىنىڭ خىلمۇخىللىقى، شەكلىنىڭ رەڭمۇرەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ موللىقى، دەۋر جەھەتتە ئىزچىللىقى، بەدىئىي سەنئەت يېقىندىن دۇنياۋى سەۋىيە يارىتىلىقى، تارىخىي ۋە رېئال، ئىجتىمائىي، تەربىيەۋى قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن ئۇيغۇر 12 مۇقامى كۆپ تەرەپلىمە تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بارلىق ساھەلىرىگە، مەسىلەن، پەلسەپە، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، دىن، سەنئەت، جۇغراپىيە، لوگىكا، تىلشۇناسلىق، ئاسترونومىيە، ئەخلاق ۋە ئىنسانشۇناسلىق، ھوقۇقشۇناسلىق، ئۆرپ-ئادەت، تېببابەت، مىللەتشۇناسلىق، سىياسەت، ئىقتىساد... قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. بۇ

مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى نوقۇل ئەدەبىيات-سەنئەت نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئىسلام-پەننىڭ بارلىق ساھەلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل-پاراسەت جەۋھەرلىرىنىڭ نامايەندىسى بولغان كۆپلىگەن قىممەتلىك ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇلار بۇ مىراسلار ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق، قەھرىمانلىق غايىلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ئىنسانىي سۈيگۈ-مۇھەببەتكە، ۋاپادارلىققا، ساداقەت ۋە سەمىمىيلىككە، چىنىلىق ۋە گۈزەللىككە، ئادالەت ۋە ھەققانىيەتكە مەدھىيە ئوقۇغان؛ مۇناپىقلىق، زالىملىق، رىياكارلىق، ۋاپاسىزلىق، ساختىلىق، ياۋۇزلۇق، ئادالەتسىزلىككە نەپرەت بىلدۈرگەن؛ ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل ۋە ئەركىن ھاياتقا بولغان ئىنتىلىشىنى، ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇلار بۇ خىل ئىلغار مەزمۇنلارنى بەدىئىي ئەدەبىيات تەقەززا قىلىدىغان گۈزەل-سەنئەت شەكلى ۋە ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق كىشى ئەقلىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يۈكسەك بىر بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلىگەن.

ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىمىز تارىخىنىڭ بوران-چاپقۇنلىرىدا دەۋر بارخانلىرى ئاستىغا كۆمۈلۈپ قالغان بولسىمۇ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ئاز ئەمەس. كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ تۇرلۇك قوليازما نۇسخىلىرى قولدىن قولغا ئۆتۈپ، كۆچۈرۈلۈپ، خېلىلا كەڭ تۇردە تارقالغان. بۇ ئەدەبىي مىراسلار مەيلى سەنئەت جەھەتتىن بولسۇن

ياكى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، بىزنىڭ بىباھا مەنىۋى بايلىقىمىزدۇر.

ئىلمىي جەمئىيەتلىرىمىز بۇ ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاشتا ئالدى بىلەن نەشرگە تەييارلاشنىڭ كونكرېت ئىلمىي پرىنسىپلىرىنى تۆزۈپ چىقتى، ئاندىن مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلەرنى تەشكىللەپ، يۇقىرىقى پرىنسىپلار ئاساسىدا، بۇ 30 پارچە ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشقا ئۇيۇشتۇردى.

بۇ ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاشتا ئەسلىگە سادىق بولۇش (ئەسەرلەرنىڭ تارىخىيلىقى، قەدىمىيلىكى، ئەينەنلىكىگە قەتئىي كاپالەتلىك قىلىش)، كلاسسىكلارنىڭ دۇنيا قارىشى، بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە تىل ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكلىرىگە ھۆرمەت قىلىش، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىمكان قەدەر تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش، تېكىستولوگىيىلىك قائىدىلەرنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇش قاتارلىق ئىلمىي پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىندى.

ئىلمىي جەمئىيەتلىرىمىز دەسلەپكى قەدەمدە قۇتقۇزۇشنى پىلانلىغان بۇ كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ نەشر قىلىنىشى پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ ئەمەلىي نەتىجىلىرىنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى خۇشاللىنارلىق مۇھىم ئىش ھېسابلىنىدۇ. كلاسسىك مىراسلارنى قۇتقۇزۇش ۋە ئۇنى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغۋار ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا ئىلمىي جەمئىيەتلىرىمىز ھەر دەرىجىلىك پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، كۆپلىگەن ئىدارە، كارخانىلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىنى

قەدىرلىگۈچى مەرپەتپەرۋەر كىشىلىرىمىزنىڭ قىزغىن قوللىشىغا، ماددىي ۋە مەنىۋى ياردىمىگە ئېرىشتى. بىز بۇ جەھەتتە ئۇلارغا سەمىمىي مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى جەمئىيىتى بىلەن 12 مۇقام تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتى گەرچە يۇزلىگەن پىشقەدەم، ئوتتۇرا ياش ۋە ياش تەتقىقاتچى، مۇتەخەسسىسلەرنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، بۇ ئۇلۇغۋار ئىشقا قەدەم قويغان ۋە دەسلەپكى قەدەمدە بەزى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا كەڭ ئاممىنىڭ ۋە خەلقىمىز ئىچىدىكى ئىقتىدارلىق يوشۇرۇن كۈچلەرنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشىگە، ماسلىشىشىغا موھتاج.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇر ئەدەبىي مىراسلىرى، ئۇيغۇر 12 مۇقامى دۇنياداكى بارلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىغا ئوخشاش مۇئەييەن دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇنىڭدا يا ئۇنداق، يا مۇنداق تارىخىي چەكلىمىلىكلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال. شۇڭا كلاسسىكلارغا ۋە كلاسسىك مىراسلارغا باھا بەرگەندە، تەتقىق قىلغاندا، ئۇلارغا تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

16-ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى قىدىرخان ياركەندى توغرىسىدا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات-سەنئەت تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ھەر ساھە ئەربابلىرىمىز جۈملىدىن يازغۇچى، شائىر، تەتقىقاتچىلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ 30 نەچچە يىلدىن بېرى يېزىپ كېلىۋاتقان مۇناسىۋەتلىك ئەسەر، ماقالىلىرىدە قىدىرخان ياركەندى دېگەن كىشىنىڭ «دىۋانى قىدىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەسەرلەرگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرەر ئاساسلىق قولىيازما ياكى پاكىتقا ئېرىشەلمەي كەلگەنىدى. مەنمۇ يۇقىرىقىلار قاتارى بۇ ئىشقا خېلىدىن بېرى كۆڭۈل بۆلۈپ كېلىۋاتاتتىم. بەختكە يارىشا، 1985-يىلى 1-ئايدا، يەكەن خەلقى ئىچىدە ساقلىنىۋاتقان قىدىرخان ياركەندىنىڭ ئۆز ئەھۋالىغا ۋە دىۋانىنى توپلاشقا دائىر يازغان مۇقەددىمىسىدىن ئىبارەت بۇ قولىيازما قولىمىزغا يېتىپ كەلدى. بۇ "مۇقەددىمە" گەرچە بىزگە قېيىرخاننىڭ دىۋانى ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تولۇق كۆرسەتمىپ بېرەلمىسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتە بەلگىلىك دەرىجىدىكى ئىشەنچلىك بىلىم بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بىز "مۇقەددىمە" دەپ ئاتىغان بۇ بىر پارچە ئەسەر 27 بەتتىن ئىبارەت (ئەسلىدە 28 بەت ئىكەن، بىرىنچى بەت يوقالغان). ئۇ

خوتەننىڭ پاتلانغان قەغىزىگە (ھەر بېتىگە 13 قۇردىن) ئوتتۇرا ھال خەتنى فارسى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، 100 كۆپلىت شېئىر، 21 ئابزاسلىق شەرھى سۆزىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزىلىش ئەھۋالىغا قارىغاندا بۇ مۇقەددىمىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا كۆچۈرۈلگەنلىكى ئېنىق. چۈنكى قىدىرخاننىڭ قاپىيىلىك تۈزگەن بۇ مۇقەددىمىسى ئۆزئارا گارمۇنىيەلىككە ئىگە. ھەربىر بەتنىڭ توغرىسى 12 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 22 سانتىمېتىر. ھەربىر بەتتىكى تېكىستنىڭ ھەجمى سەككىز سانتىمېتىر. ئەپسۇسكى قولىيازمىدىكى تىنىش بەلگىلىرى جايىدا قويۇلمىغانلىقى تاشايىندا قىزىل سىياھدا قويۇلغان ھەمدە بۇ قولىيازما ياخشى ساقلانمىغان، مۇقاۋىسى يوق. قىدىرخاننىڭ يازغىنىغا قارىغاندا ئاپتور ئىمىرزادە تەبقىسىدىن بولسىمۇ، لېكىن ئاشقلارچە ھايات كەچۈرۈشنى ياخشى كۆرگەن. كۆپ ۋاقىتنى مەھبۇبىنىڭ مۇھەببىتى ئىشقىدا نەغمە-ناۋا بىلەن ئۆتكۈزگەن ھەم شۇ جەمئىيەتتىكى ئادالەتسىزلىككە نەپرەت ئوقۇغان. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ "مۇقەددىمە"سىدە مۇنداق يازىدۇ:

بولمىسا ئالدىمدا گۈلرۇھ (گۈلىيۈزلۈك) ساقى ئەھۋالىم خاراب،
يوق ئىسە ساقىدا گۈلگۈن (گۈلرەڭ) جامى مەي باغرىم كاۋاب.

ئۇ يەنە مۇنداق يازىدۇ:

كۇن-تۇن ئاياقسم يالاڭ، ياقام چىماڭ،
مەيخانە يولىدا مەستۇ ببباڭ.
ھەردەم يېتىبان پەلەككە ھۇيۇم،
بەڭباشلار بىلەنلا گۇفتى گۇيۇم.

قىدىرخاننىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇ ياشلىق كۇنلىرىدىن تارتىپلا ھەر تۇرلۇك بەزمە ئولتۇرۇشلاردا بولغان، ھەربىر ئەھۋالغا يولۇققاندا، شۇ ئەھۋالغا قارىتا شېئىر يېزىپ چىققان. ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرى شاھلار، شاھزادىلەر ۋە ئەلنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن ھەمدە قولدىن قولغا ئۆتۈپ، كۆچۈرۈلۈپ خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ كەتكەن. ئۇ ھەمسۆھبەت بولۇپ كەلگەن سۇلتان مەھەممەد سۇلتان ئۆلۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا سۇلتان ئىبنى سۇلتان (بۇ كىشىنىڭ ئىسمىنى ئېنىق يازماپتۇ) ئولتۇرغاندىن كېيىن، بۇ كىشى قىدىرخانغا ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرىنى توپلاشقا بۇيرۇپ مۇنداق دەيدۇ:

ئولۇس ① تەبىئىنىڭ سەھاب ② يامغۇردىن،
بولۇپ سىراپ ئەل، نەزمىنىڭ دۇرىدىن.
سۆزۈڭ بەر ئەۋجى پەلەك چەكتى ئەلەمنى،
كى سۇردۇڭ ئەرشى لەۋھىغىنە ③ قەلەمنى.

---

① ئولۇس — خەلق.
② سەھاب (ئە) — بۇلۇت.
③ لەۋھىنە (ئە) — قۇدرەت تاختىسى.

ۋە لېكىن بىرقەدەر پىكرى پەرىشان،
بەنا تۇننە ئىش [1]دەك بولمىش پەرىشان.
تىلەرمىز بۇ پەرىشان بولسا مەجمۇئە،
راۋان بولكىم ئەمەستۇر ئۆزر مەسئۇمى [2]

مۇشۇ پەرماندىن كېيىن قىدىرخان ئۆز شېئىرلىرىنى توپلاشقا كىرىشكەن. قىدىرخاننىڭ بايانىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بېيىتلىرى ئىككى مىڭدىن ئارتۇق بولۇشى مۇمكىن. تارقالمىغانلىرىمۇ خېلى كۆپ بولسا كېرەك، ئەلۋەتتە.

16-ئەسىردىكى يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇر، شائىر، مۇزىكىشۇناس قىدىرخان يەكەن خانلىقى دەۋرىنىڭ مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىلمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئۇ مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆزگىچە پارلاق سەھىپە يارىتقان. "مۇقەددىمە"دە بىر قاتار شائىر، ئالىملارنىڭ ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنغىنىغا قارىغاندا، قىدىرخاننىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەنە شۇ مۇتەپەككۇر شائىر، ئالىملارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇلاردىن ئۆگەنگىلىكىنى كۆرۈڭالغىلى بولىدۇ. قىدىرخان بۇ "مۇقەددىمە"دە ئاز بولمىغان قەسىدىلىرىنىڭ باشقا

---

[1] بەنا تۇننە ئىش (ئە) — تاۋۇت قىزلىرى، كونا ئاستىرونومچە بىر يۇلتۇزنىڭ ئېتى، بۇ پىكىر چېچىلاڭغۇلۇققا قارىتىلغان.

[2] مەسئۇمى (ئە) — ئاڭلانغۇچىسى.

خىلدىكىلىرىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە تۇرلۇك مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن توققۇز مۇجەللەت (توم) قىلىپ تۈزۈلگەن ئەسەرلىرىنىڭمۇ بولغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ ئەسەرلەر: 1-"روھنى ئارتتۇرۇچىلىرى"، 2-"تاللانغان ۋەزنەتلىكلىرى"، 3-"ساھەنە بېيىت ۋە پايدىلىقلىرى" 4-"لەتىفەت ئارىلاش ۋە يېتىشكەنلىرى"، 5-"ئۇلۇغلاش ھېسسىياتىنى قوزغايدىغان، كۆڭۈلگە ياقارلىرى"، 6-"مىسلىسىز تاق بېيىتلىرى"، 7-"لەتىف ۋە راۋانلىقى مۇقەررەر مۇئەممالار"، 8-"تەبئىيلىكى ئاشكارا ۋە تۈتاش غەزەللەر"، 9-"رىغبەتلەنەرلىك ۋە مۇتەدىللىكلىرى" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. قىدىرخان "بۇ بېيىت، شېئىرلار ئۆز خىلى بويىچە رەتلەندى" دەپ "مۇقەددىمە"نى يېزىشتىكى مەقسەتلىرىنىمۇ بايان قىلغان. شۇنىڭغا قارىغاندا، قىدىرخاننىڭ دىۋانى خېلى زور ھەجىمدىكى دىۋان بولۇشى، ھەتتا ئۇ بىرقانچە بۆلۈمدىن تەركىب تاپقان بولۇشى مۇمكىن.

قىدىرخان ئامانىنساخان بىلەن بىللە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى بولغان 12 مۇقامنى تۇنجى قېتىم رەتلەپ، قېلىپلاشتۇرۇپ چىقىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، مۇقام تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ رول ئوينىغان. ئامانىنساخان ئابدۇرېشىت خان ئوردىسىدا تۇرغان مەزگىللىردە مۇتەپەككۇر، شائىر، مۇزىكا ئالىمى قىدىرخان ياركەندنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئەدەبىيات ۋە مۇزىكا جەھەتتىكى بىلىم ماھارىتىنى ئۆستۈرگەن. «تارىخىي مۇسىقىيون» نىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنىڭ 23-، 24-بەتلىرىدە: "قىدىرخان ياركەندىدىكى ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئازدۇر. ئۇ كۆپرەك ئەلىشىر نەۋائىنىڭ غەزەلىياتلىرىنى ئوقۇيتتى. بۇنىڭدىن

خۇش ئاۋاز كىشى كەم ئۇچرايتتى. ئۇنىڭ ئىراق، ئىران، تەبرىز، خارەزم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىستانبۇل، كەشمىر، بەلىخ، شىراز قاتارلىق يىراق جايلاردىن مۇزىكا ئۆگەنگىلى كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى. ئۇ راۋابنى، ھەشتارنى كەشىپ قىلغان. "ۋىسال" ناملىق يېڭى بىر مۇقامنى ئىجاد قىلغان. "ئۇ جەندە-كۆلا كىيىپ يۈرەر ئەردى" دەپ كۆرسىتىلگەن.

1953-يىلى مەن ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئارخىپلارنى رەتلەش خىزمىتىگە قاتناشقانىدىم. شۇ چاغدا تارىخىي ۋە ئەدەبىي مىراسلارغا دائىر بىر قىسىم كىتاب قوليازمىلار رەتلەنگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىن "قىدىرخان پارچىلىرى" دېگەن خەتنى فارىسى بىلەن يېزىلغان ئىككى بەتلىك قوليازما تېپىلغان. ئۇنىڭ باش-ئاخىرى بولمىسىمۇ، بۇ پارچىدىكى شېئىرلار مەنى قىزىقتۇرغانلىقى ئۈچۈن ساقلاپ كەلگەنىدىم. بۇنىڭدا تۆۋەندىكىچە بەيىتلار يېزىلغان:

كەمبەغەل كەيسە كۆلانى،
شەيخلىرىڭ ئادەم ئەمەس.
ئۆلگۈچە ئېيتسام مۇقامنى،
مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس.

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى،
جانانغا جانكى قالسۇن ساداسى.
ھېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى،
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ باھاسى.

ھەشتارىمىز قىلسا خەندان دىيارىمىزنىڭ گۈلىستانىدا،
قۇزغۇن ئۆلۈپ، بۇلبۇل كۈلەر نەغمە مەشرەپ داستانىدا.
ئون ئىككى چوڭ تولۇن ئايدەك دىل رىشتىگە مەشئەل ياقار،
ئۇنىڭ ئەمەس، بۇنىڭ ئەمەس — دىل كەشتىلەر بوستانىدا.

كەچتىم مەن زامانىڭدىن،
ياخشى كىم يامانىڭدىن.
ئاق سەللە، يېشىل سەللە،
بىزارمەن تەمايىڭدىن.

قەدىرخانىنىڭ نەچچە يۈز يىللاردىن بېرى خەلق ئاغزىدىن چۈشمەي قولدىن قولغا ئۆتۈپ، كۆچۈرۈلۈپ قولىيازما سۈپىتىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بەزى شېئىر، قوشاقلىرى ئۇنىڭ پۈتۈن ھاياتىدا خەلق ئۈچۈن ناخشا ئېيتىپ، رەشىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى زۇلمەتلىك، جاھالەتلىك ئىش-ھەرىكەتلەرگە نارازىلىق بىلدۈرۈپ ئىجاد ئەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. يەنە شۇ ئىككى بەتلىك قولىيازمىدا «تېگىشلىگەن قان» دېگەن تېمىدىكى مۇسەددەس ئۇسلۇبىدا يېزىلغان بىر كۈپلېت شېئىرمۇ بار:

قىلىچ، نەيزە ئۇرۇلماقتا تۈمەنمىڭ كەمبەغەل جانغا،
تۆكۈلگەن لەختە قانلارنى تېگىشتى بىر مۇسۇلمانغا.
جاھاننى قەتلە ئەتمەككە سېتىپ قۇللارنى سۇلتانغا،
دىيارىمنى خاراب قىلدى چېچىپ دىشۋارىنى ھەرياڭا.
تاجاۋۇز، قەتلە، ئاھلاردىن كۆمۈلسەكمۇ باياۋانغا،
ئېگىلمەسكە قەسەم قىلدۇق ئەرەبلەردەك شەھدانغا.

بۇ شېئىردا شۇ تارىخىي دەۋردىكى يەنى 8 — 10-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىش-كىرمەسلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ۋەقەلىرىنىڭ دەھشەتلىك ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنىش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىمۇ تولۇق ئىپادىلەپ بېرىلگەن. بۇنداق چوڭ تارىخىي ۋەقەلىكتىن باشلانغان بۇ شېئىر بەلكى قىدىرخاننىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان توققۇز پارچە ئەسىرنىڭ ئىچىدىكى بىر تارىخىي داستان قىسمى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

قىدىرخان "مۇقەددىمە"سىدىكى «يۇز مىڭ يىل» دېگەن شېئىرنىڭ بېشىدىكى مىسراسىدا "بىر ساھىپقىرانكىم قىلىپىنىڭ سۈيىدىن جەڭ مەيدانىدا شەھەرنى ئېچىش گۇللىرى ئېچىلدى" دېگەن سۆزنى تەكىتلەپ ئۆتكەن. بۇ جەڭ ھەققىدىكى سۆزلەر قىدىرخاندا جەڭ تارىخى ئىلھامىنىڭ بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

قىدىرخاننىڭ ئۆز دىۋانىغا يازغان بۇ "مۇقەددىمە"سى گەرچە چاغاتاي تىلىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى جۇملىلەرنىڭ باشقىچە ئۇسلۇبتا تۈزۈلگىنىگە قارىغاندا قىدىرخاننىڭ كامالەتكە يەتكەن مۇتەپەككۇر قەلەم ئىگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەن 1946-يىلدىن باشلاپ ھازىرغا قەدەر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسى نەۋائى» دېگەن بۇيۇك ئەسىرنىڭ بىرخىل قوليازمىسىنى ساقلاپ كېلىۋاتىمەن. بۇنى ئۆگىنىش جەريانىدا بىرمۇنچە شېئىرلىرىنى يادلاپ ھەزىم قىلىپمۇ كۆردۈم. ھەتتا بەزى پارسچە، ئەرەبچە يېزىلغان شېئىرلىرىنىمۇ ئۆز پېتىچە يادقا ئېلىۋالدىم. ئەمما قىدىرخاننىڭ بۇ "مۇقەددىمە"سىنى ئىشلەش جەريانىدا ئۇلارغا ئوخشاشمايدىغان

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يېڭىچە بىر خىل جۇملە تۈزۈش ئۇسلۇبىنىڭ روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرغانلىقىنى ھېس قىلدىم. قىدىرخاننىڭ يەكەن خانى سۇلتان ئابدۇرېشىت خان ۋاپات بولۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن، يەنى 1571-يىل ياركەندتە ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم.

قىدىرخان ئۆز مۇقەددىمىسىدە بىر ياكى بىرنەچچە شېئىرىدىن كېيىن بىر ياكى بىرنەچچە ئابزاس شەرھى سۆز بەرگەن. بۇ سۆزلەرنىڭ قانچىلىك پاساھەت ۋە يۈكسەك سۆز ماھارىتى بىلەن بېرىلگەنلىكىنى تۆۋەندىكى ئابزاسلاردىن كۆرۈۋالالايمىز.

مەسنەۋى

چاقماقتىن ئېلىپ تېزلىك ئېتى نۇر،
ئۇ شۇل ئاتقا يېڭى ئاي، سىنە بەند ① دۇر.
ئېتىنىڭ چاڭ-توزانى بىرجىسۇ ② ③ ناھىد
ئىككى ياندىن جىناقى ④ ئايۇخۇرشىد.
زالالەت ⑤ كوچىسى غەمكىلىرىقە،
جاھالەت دەشتىنىڭ مەجنۇنلىرىغە.

① سىنەبەند (پ) — ئاتنىڭ كەمەلدۇركى
② بىرجىسۇ (پ) — يۇلتۇزلارنىڭ ئىسمى.
③ ناھىد (پ) — يۇلتۇزلارنىڭ ئىسمى.
④ جىناق — ئۇزەڭگە ئاستىدىكى پالاقلىما
⑤ زالالەت (ئە) — ئىرىش

بۇ چېچىلاڭغۇ پارچىلارنىڭ بەتلىرىنى بېزىگۈچىسى ۋە بۇ هالى پەرىشانىنىڭ جېنىنى كۆيدۈرگۈچى، قىسقىسى. . . مۇھەببەت قەدەھلىرىدىن ئوتلاپ تېتىغۇچىسى مالامەت خۇمخانە [1] سىنىڭ كوزالىرىنى توشىغۇچىسى، ئاشىقلىق مەھەللىسىنىڭ رەسۋاسى، ۋاپا بوستانىنىڭ داستانچىسى، مالامەت بۇلبۇلى شۇنداق ئەرز قىلىدۇكى، ئۇ چاغدا خوراسانىنىڭ جەننەتتەك تەختى، گۈراگانلىق (كوياۋ ئوغۇللۇق) نىڭ راۋاجى بىلەن بېزەلگەن، جانىنى ئاسراش تاجىسى بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ئۆمرۈم كېچىسى ياشلىق شاملىرى نۇرىدىن مۇنەۋۋەر ئىدى. هاياتىم گۈلشىنى يېگىتلىك گۈللىرى ئەتىرىدىن مۇئەتتەر [2] ئىدى. پەس يېگىتلىك تەقەززاسىدىن، تەبىئەتكە هاۋايى هەۋەس غالىب ۋە تەبىئەت ئويۇنىغا تالىپ ئىدى. كۆڭلىكىمنىڭ چاكىدىن كۆكسىمدىكى كونا تۇگۈنلەر بىر بىر ئايان ئىدى. كۆكرىكىمدىكى كېسىلگەن يېڭى ئېللىق [3] لەردىن كۆڭلىكىمنىڭ سىزىقلىرى قان ئىدى. هەمىشە مەيگە ئىنتىلىش، كۆڭۈلگە مەهبۇپ، خاتىرەمگە مەرغۇپ [4] ئىدى. جېنىم ئىشق شارابىدىن مەيپەرەس ئىدى.

ئاز ۋاقىتتا شاراب كەلكۈنىدىن، هوش-ئەقلىم ئۆيى يىقىلدى، ئىشقىنىڭ چاقماقلىرى ساقلىق سالاهىيىتىمنىڭ خىرمانلىرىنى كۈل قىلدى.

---

① خۇمخانە (پ) ـ هاراق كۆپۈكلىرى قويىدىغان ئۆي

② مۇئەتتەر (ئە) — خۇش پۇراقلىق.

③ ئېللىق — تېخنىك ئىزى.

④ مەرغۇپ (ئە) — رىغبەتلەندۈرگۈچى.

بەيىت

كىشىكى ئىشىقىنىڭ ئىلكىدە مۇپتىلا بولسا،
ئەجەب ئەمەس ئۇنىڭا ھەرلەھزە ①يۈز بالا بولسا.
بارچە تۇيغۇ سۈرىتى كۆڭۈلدىن كەتتى،
كۆڭۈل سۈرىتى بىر-بىرىگە يەتتى.

شېئىر

ھەرمەنىكى ئۇ بولاتتى دىلدا پەيدا،
تىل ئەيلەر ئىدى نەزمە لباسىدا ②ئادا.
ئەللەر قىلىشىپ ئۇ نەزمىگە جاننى پىدا،
چۆرگۈلگىچى گۈمبەزگە سالاتتىكى سادا.

مەسنەۋى

بۇ ۋەيران تەبئىنى بەيىت قىلسا مەستۇر ③
تۇتۇپ شۆھرەت نۇچۇككىم بەيتى مەئمۇر.
شارابخانىلاردا پەيدا، يوشۇرۇن ئول،
بولاتتى ئۇ بىلەن تەبئىي ④ناڭ تىلى ھۆل.

---

① لەھزە (ئە) — كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە.
② لىباس (ئە) — كىيىم.
③ مەستۇر (ئە) — يېزىلغان.
④ تەبئىي (ئە) — تەبئىەت.

شارابنىڭ دۇغىنى ئىچىدىغانلارغا، بەلكى مۇناجات خىرقە (جەندە) سىنى كىيگۈچىلەرگە، تۆۋەن تەبىقە ئاۋاملارغا، بەلكى پازىلىلارنىڭمۇ تىللىرىغا جارى بولۇپ، كۆڭۈللىرىگە تەسىر قىلاتتى. ئۇل زاماننىڭ ئەخلاقى ئۇلۇغ كىشىلىرىگە، بەلكى شانى كاتتا شاھزادىلەرنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇشەررەف [1] بولار ئىدى.

خۇسۇسەن قانائەت بۇلۇڭىنىڭ توپىسىدا ئولتۇرغۇچىلار، ئىلىم زېرەكلىك ئەھلىنىڭ يېگانىلىرى، پەقىرلىق، پانىيلىق [2] گۆھىرىنىڭ نىشانىسى بولغانلار زېھنى ئىنچىكە يىپلار تۇگۈنىنى يەشكۈچىلەر، ساپ تەبىئىتى بار كىشىلەر ھەقىقەت چىرايلىرىنىڭ پەردىسىنى ئاچقۇچىلاردۇر.

بەيىت

تەبىئىي دەرۋىش ئۆزى شاھىنشان،
شاھ دەرۋىش مۇھەممەت سۇلتان.

ھەمىشە تولۇق مەتلەئىلىك [3] بىر غەزەل تاماملىنىپ، ئىلىم قەلىمى تەرىپىدىن ئېيتىلسا، يا قەلەمنىڭ تىلى تەھرىر قىلسا ئىدى، دەرھال ئىپار ياغدۇرىدىغان قەلەم بىلەن كافۇر [4] بەتكە

---

[1] مۇشەررەف (ئە) — شەرەپلەندى.
[2] پانىيلىق (ئە) — يوقلىش.
[3] مەتلەئى (ئە) — داۋاملىق بار بولۇش.
[4] كافۇر (ئە) — ئاق، خۇش پۇراقلىق دورا.

يېزىپ ئۇنى ئاق-قارىدىن ساقلايتتى ۋە تۇغقان ھېسابىدىكى زېھنى ئۆتكۈر، خۇش تەبىئەت مىرزادىلەر بىرقانچە قېتىم كۆچۈرەتتى. بۇ باشقا خەلقلەرگە يېيىلاتتى. بىقارار ئاشقىلارنىڭ مۇھەببەت تويى، مەشۇقلارچە بولغان گۈل چىرايلارنىڭ سۆھبەتدىشى بولۇپ، ئامما ئارىسىدا ناھايىتى تولۇق ۋە سۆزسىز ئەقلىي قاراشلارغا ئىگە بولاتتى. لېكىن خاتىرەمگە بۇ كېلىپ كۆڭلۈمدىن شۇ كېچەتتى. گەرچە ئۇلار ئەربابلارنىڭ خاسراقى، دوستلارنىڭ ئەزىزراقى بولۇپ، كۆپ قېتىم بۇ ئىشقا كىرىشىشكە (يازغانلىرىمنى توپلاشقا) تەكلىپ قىلاتتى. چۈڭالچاق خىيالىمغا: "سارائىنىڭ سۆزنى قانچىلىك كۆپ توپلىسا، خەلق شۇنچە كۆپرەك كۈلىدۇ. ھەمىشە مەست يۇرۇيدىغان دىۋانىنىڭ سۆزلىرى كۈلۈشكە ئوڭاي بولىدۇ. خەلق ئۇنى ئۆگەنسە ھەيران قالغۇدەك ئەمەس، ئەلگە گاھى مەسخىرە قىلىشقىمۇ نەرسە كېرەك" دېگەن خىياللار كېلەتتى، دەيدۇ.

رۇبائىي

ھەر كۈن يانا بىر شەمئى ئىلەدۇر ئەپسانە،
ھەر تۈن يانا بىر شەمئىگەدۇر پەرۋانە.
ئىش ئۆڭا جۇنۇن [1] ئورۇن ئۆڭا مەيخانا
دىۋانە سىياقىنى نە بىلۇر دىۋانە.

---

[1] جۇنۇن (ئە) — سارالىق.

شۇ تەقدىردىكى ئېيتقۇچىنىڭ ساراڭلىقى داۋا قوبۇل قىلىدىغان بولۇپ، ۋاقتى جامى ئىسلاھ[1] شارابىدىن تولغان تەقدىردە (ئۇ باشقا گەپ).

شېئىر

بىر زېرەك بولسا مەيۇ ئىشقۇ جۇنۇن،
ھەممىگە قايىم ماقام[2] بولسا پەنۇن.

شېئىرلارنى توپلام قىلغانلاردىن بەزىسى باقا مۇلكىدە[3] پانى ۋە بەزىسى خالايىق ئارىسىدا باقىدۇرلار... (خالايىق ئارىسىغا ئامانەت قويغان نەرسە بولۇپ قالىدۇ).

(قىدىرخان بۇ ئىككى جۈملە سۆزىنىڭ بېشىدىكىسىنى ئاۋۋالقى گۇرۇھى، كېيىنكىسىنى كېيىنكى گۇرۇھ دەپ شەرھلەيدۇ. ئاۋۋالقى گۇرۇھتىكىلەر ھۇجۇت جاڭگىلىنىڭ يولۋىسى. ئىشقى ئوتخانىسىنىڭ ئوت چاچقىنى. مەئنا جەۋھەرلىرىنىڭ كېنى، ھەزرىتى خاجەخىسراۋ دېھلەۋى ئەسەرلىرى ۋە پانا مەيخانىسىنىڭ جەندىسى، بالا خۇمخانىسىنىڭ بىپەرۋا مەستى، ئىشقى ئەسرارىنىڭ تۇتقۇچى يېپى، خوجا ھافىز شىرازى ئەسەرلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كېيىنكى گۇرۇھتىكىلەر مۇقەددەس

---

[1] ئىسلاھ (ئە) — تۈزىتىش.
[2] قايىم ماقام (ئە) — ئورۇنباسار.
[3] باقا مۇلكى (ئە) — باقىلىق، مەڭگۈلۈك. (بۇ دۇنيادا مەڭگۈلۈك مۇلۈك بولۇپ قالىدۇ)

كېچىنىڭ نۇرلۇق شەمئى، ئۇلپەتلەر گۈلىستانىنىڭ سۆزلەيدىغان بۇلبۇلى، بالاغەت بوستانىنىڭ تاتلىق سۆزلۈك تۇتىسى، جانابى مەخدۇم ھەزرەت مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى دىۋانلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئۇيغۇر ئىمبارتىنىڭ پۈسەھاسىدىن [1] ئۇيغۇرچە سۆزلەر بۇلەغاسىرىدىن [2] مەۋلانا لۇتفى، مەۋلانا سەككاكى لەردۇر كىم بۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ (بۇ دۇنيادا مەڭگۈلۈك مۇلۈك بولۇپ قالمىدۇ) شېرىن بېيىتلىرى يۈرتىمىزدا بىغايەت مەشھۇر ۋە يەنە بۇلارنىڭ غەزەللىرىنىڭ يېيىلىشى ئىراق ۋە خوراساندا ناھايىتى كۆپتۇر. . .

فارىسقا ئوراڭغان تۈركىي يىگىتلەر گۈزۈھىنىڭ بېشى ئەزىز يار سۈھەيلىكىم، فارىسى ئەشئار باھاردا پەيز بۇلۇتىدىن ياغقان يامغۇرنىڭ ھەر قەترىسىغە پىكىر رىشتىسىنىڭ شوخ قىزلىرى بارماقلىرى ئۇچى بىرلە يۈز تۈگۈن تۈگىدۇ. ئۇيغۇر بېيىتلىرىدە مەقسەت ئاغمىقىنى چاپسا يۈز يىل بۇرۇن ئۆلگەن ئىنچىكە، نازۇك پەردىلىرىنىڭ ساچ زەنجىرلىرىنى، بۇ چاقىقان ئاتلىق ئەيزە ئۇچى بىلەن يۈز تۈگۈننى يېشىدۇ. ھازىر بۇ ئىككىسى سۆز تۈزۈشنى لايىق كۆرۈپ، ئۆز دىۋانلىرىنى تولۇقلاشقا مايىل بولماقتا. تېخى ئۇنىڭدىنمۇ لەتىف شېئىرلارنى تىزغۇچىلارنىڭ ھوشيارلىقى ۋە زېرەكلىكى بىلەن ئوراڭغان يازغۇچىلارنىڭ لەتىفەلىرى ئاممىنىڭ تەبىئىتىگە بېقىپ كۆپرەك مەقبۇل بولۇشى

---

① پۈسەھا (ئە) — پاساھەتلىك سۆزلىگۈچىلەر.

② بۇلەغا (ئە) — يېتىشكەنلىرى.

مۇمكىن. (ئەمما) مەنە دەريانىدا مۇنچە غەۋۋاسلار [1] ئارىسىدا دىۋانىلىق تىلىدىن يېگانە بولغان يېرى ئۆزىنى قانداق قىلىپ ئۇلار ئارىسىغا سالالايدۇ. سالسىمۇ قانداق گۆھەر تاپالايدۇ.

رۇبائىي

بۇ تايىپە ئەھلىگە ھەرەم. . .
جانبازلىرى [2] چېپىشتا دۇر ئەبىر خىرام [3]
مەن خەستەكى [4] يەردىن ئالالمايمەن كام [5]
ھەمراھلىق ئۇلار بىلەن خىيالىدۇر خام.

دائىم ئەل قېشىدا مەقبۇل بولاتتىم. ئۆز ئۆزۈم بىرلە مەشھۇر ئىدىم. بۇ مەقبۇل باھانەسى بىرلە ئۆزىرلىك ئىدىم. زامانە ئۆز ھادىسىلىرى بىلەن ئول جاھان تۇتقۇچى سەلتەنەتىنىڭ ئاساسىنى بۇزدى. شامالدەك ھەربىكەت قىلىپ تۇرىدىغان پەلەك ئۆز مەقسىتىدەك ئىش قىلغۇچىنىڭ ھاياتلىق شەمئىنى ئۆچۈردى. مەملىكەت تەختى بىر شاھنىڭ كېلىشى بىلەن پەخىرلىنىپ، سائادەت تاجىسىنىڭ گۆھىرى بولۇش بىلەن بېشىنى كۆككە

---

① غەۋۋاس — سۇ ئاستىدا ئۈزۈپ مەرۋايىت ئىزدىگۈچىلەر.
② جانبازلار (پ) — قان ئوينىغۇچى.
③ ئەبىر خىرام (پ) — بۇلۇتتەك ماڭغۇچى.
④ خەستە (پ) — كېسەل.
⑤ كام (پ) — ماڭدام قەدەم.

يەتكۈزدى. جاھاندارلىق تاجى پاناھى [1]نىڭ باش ئۇستى بىرلە ماختىنىپ يۈلتۈزلار ئۈنىڭ چادىرى قۇببەسى [2] بولالمىغانلىقى بىلەن بېشىنى قۇياشقا تەگكۈزدى. مەملىكەت تۈنلىرى بىر دۆلەت مەشئىلى بىرلە روشەن بولدىكىم، ئۈنىڭ ئۇچقۇنى شولىسىدىن نۇرلۇق تولۇن ئاي بۇلۇتتەك يوشۇرۇندى. ئادالەت شەھەرلىرى ئادىللىق قۇياشى بىرلە يورىدىكى، بۇ ئالەمنى تۈتۈپ تۇرغان قۇياش كۈن جۇلاسىنىڭ يېنىدا كۈن قېشىدىكى زەررىدەك كۆرۈندى. (شاھلارنى دېمەكچى)

بىر ئىقلىم (مەملىكەت) نى ئالغۇچى مۇبارەك ئەلقاپ[3]لىرى شەرىپىدىن پەرمان چۇشۇرۇش بىلەن ئۈنىڭ بېشى خۇتبە مۇنبىرىنىڭ يۇقىرىسىغا تاقاشتى. بىر خەزىنە بەرگۈچى ئۆمرى زىيادە بولىدىغان جاناب ئىسمى سىككە [4] سىنىڭ ئەينىكى ياخشىلىق ناخشىسىنى ئاشكارا قىلدى. ئۇ بىر دىنى پاكىز كىشىكىم شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن ئۆكۈنىڭ چارلاش ئېلىپ بېرىشى سەۋەبلىك زۆھرە[5]يۈلتۈزى ئۇد [6] يۇزىدىكى تارىلىرىنى قۇرئان سەھىپىلىرىگە مىستەر [7] قىلدى. ئادالەتنى ئادەت قىلغان كىشىنىڭ پۇقرالارغا رىئايە قىلىشى بىلەن ئىنساپ

---

① پاناھى (پ) — ھىمايە.
② قۇببە (ئە) — گۈمبەز.
③ ئەلقاپ (ئە) — بىر كىشىگە ئاتاپ سۆزلەنگەن ياخشى سۆپەتلەر.
④ سىككە (ئە) — پۇلغا بىر پادىشاھ ئېتىنىڭ ئۇرۇلۇشى.
⑤ زۆھرە - ئاسمان سازەندىسى.
⑥ ئۇد (ئە) — چالىدىغان چالغۇ.
⑦ مىستەر (ئە) — سىزىق تارتىدىغان ئەسۋاب.

دېھقانى ياردەمىدىن قەھەتچىلىكنى ئويلايدىغان مەررىچ يۇلتۇزى، تۇرغۇن يۇلتۇزلار دانىسىنى ئاسمان تېرىلغۇلۇقىغا تېرىدى. بىر ساھىپقىرانىكىم[1] قىلىچىنىڭ تىغى سۇيىدىن جەڭ مەيدانىدا غەلىبە گۈللىرى ئېچىلدى. مەملىكەت ئالغۇچى كىم، ئۇنىڭ غەرىزىدىن، تەسىرىدىن بەزمە چۈمەنلىكىدە ئىنايە، بۇلۇتىدىن زەپەر گۆھەرلىرى چېچىلدى.

قىتئە

شەھكىم ۋەسفى يۇزمىڭ يىل،
تۇگىمەس گەرچە يۇزمىڭ يىل.
بۇ ئېيتىلغانچە يۇزمىڭ يىل،
يەنە ھەرياسى يۇزمىڭ يىل.

رۇبائىي

ئاسمان بويى ھۆكمى يۈكىدىن خەم[2] بولىدۇ،
ئاي شولىسى پىكرى نۇرىدىن كەم بولدى.
سۇلتانلىق ئاڭا گەرچە مۇسەللەم[3] بولىدۇ.
بۇ ئەجەبكى دەرۋىش سۇپەت ھەم بولدى.

---

① ساھىپقىران (ئە) — ئىككى غالىپ يۇلتۇز يېقىنلاشقان ۋاقىتتا تۇغۇلغان ئادەم.
② خەم (پ) — ئەگرى ئىگىلگەن.
③ مۇسەللەم (ئە) — تەسلىم بولۇش، تاپشۇرۇلۇش

خۇلاسە شۇكى، بۇ سەلتەنەت ئاسمىنىنىڭ كۈنى يۇلتۇزلار شاھى، تۆتىنچى ئاسمان[1] يۇلتۇزلىرىنى مۇسەخخەر[2] قىلغانىدەك تۆتىنچى ئىقلىم[3] تەختىدە ئورناشتى. بۇ رۇبئ مىسكۇن[4] خەلقى پاراغەت ئورۇنلىرىدا خۇشال ۋە ئېمىنلىك. . . لىرىدا ئارامىدا بولۇپ، يۇلتۇزلار ئاي چۆرىسىگە توپلانغانىدەك خەلقىمۇ ئۇ قۇياش تەرىپىگە ئاقتى.

پەلەك قارىدا بىر سىقىم توپىدەك،
ئۇنىڭسىز دېڭىز ئىچىدە ئوت-خەستەك.

قۇياش ئەرسە سېنى مەتاق[5] ئەيلەدىم،
ئۇنى زەررەگە ئوخشا تاۋاپ ئەيلەدىم.

يۇزۇم ئاسمانىدەك زېمىن توپىسىدىن بەھرىمەن بولدى. بۇ بېشىم بۇ پەلەككە تاقىشىدىغان باررىگاھ ئىتلىرى ئايىغىدىن

---

① تۆتىنچى ئاسمان — يەتتە ئاسماننىڭ تۆتىنچىسى يەنى كۈن تۇرىدىغان ئاسمان.

② مۇسەخخەر (ئە) — ئىگىلەش.

③ تۆتىنچى ئىقلىم — كونا ئاستىرونوملارنىڭ قارىشىچە، يەر شارىنىڭ بۆلۈنۈشىدىكى تۆتىنچى دەرىجىدە بولغان ئافغانىستان، ھىرات قاتارلىق دائىرىلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ.

④ رۇبئ مىسكۇن (ئە) — كىشى تۇرىدىغان تۆت قىتئە.

⑤ مەتاق (ئە) — تاۋاپكاھ.

بـەختلىك بولمىدى. ئەگەرچە ئاتا-ئانىدىن يەتتە پۇشتىغىچە بۇ ئـالـمـي سۇلالىنىڭ بەندىسى دېسە بۇ كەڭرۇ ئاشياننىڭ تۇغما مىراسىدۇر. يەنى بۇ خانزادىنىڭ خانزادىسىدۇر.

مەسنەۋى

ئاتام بۇ ئاستانىنىڭ خاك بېزى [1] ،
ئانام ھەم بۇ ساراي بوستان كېنىزى.
ئۇڭا ئۆز گەر بولاي بۇلبۇل ۋە گەر زاغ،
كىم ئۇشبۇدۇركى، بولغاي گۇلشەنۇ باغ.

ۋەلي بىر ئۆمۇر، بۇ گۇلشەندىن ھاۋادىن،
قىلىپ جانىمغا ھىجران رەنجى ھادىس[2]

ۋە لېكىن قابىلىيەت قىللىتىدىن [3] ،
ۋە ھەر تۇرلۇك ھاقارەت كەسرىتىدىن[4] .

ھـەرگـىـز ئالىي قەدىرلىك سۇلتانلار خىزمىتى كۆڭلۇمگە كـەلمەيتتى. ئاسماندەك ئىقتىدارلىق خاقانلار ئارزۇسى ئىچىدە

---

① خاك بېزى — تۇپراق چۆككۈچى.
② رەنجى ھادىس (پ) (ئە) — كېسىلى پەيدا بولۇش.
③ قىللەت (ئە) — ئازلىق.
④ كەسرەت (پ) — تولىلىق

زوھور قىلمايتتى. ئەمما بۇ ھەزرەتنىڭ كىميا[1] خاسىيەتلىك ئىلتىپاتلىرىدىن خىزمەتتە ئىختىيارسىز بەندىلىكتە دۇئانىدەك ئىدىم. ئەمما قۇياش تاغلىرى تۇرلۇك جاۋاھىراتلارنى پەيدا قىلغاندەك كۆڭلۈم كېنىنى ئېسىل گۆھەرلەر بىلەن زىننەتلەپ، قول ئالقىنى بۇلۇتىدىن نۇرغۇن كۈچ بېرىپ تۇپراقتىن تۇرلۇك رەيھانلار ئاشكارا قىلىنغاندەك، خاتىرجەم بوستانلىقنى لەتىپىلەر گۈللىرى بىلەن بېزەتتى. بەزى مەجلىسلەردە ئوردا تىلمدا بەزى بېيىتلىرىم ئېيتىلىپ، بەزى ئولتۇرۇشلاردا بەزى غەزەللىرىم گۆھەر چاچار قوللار بىلەن يېزىلاتتى. گاھىدا ئىبارىلىرىمدىكى قۇسۇرلار ئۆزگەرتىلىپ، ئەينىلەردىن پاك قىلىناتتى ۋە گاھى مەنىلىرىمدىكى قاملاشماسلىقلار تۈزىتىلىپ، نۇقسانلاردىن خالىي قىلىناتتى. بەزى بېيىتلىرىمدىن مۇناسىپ بولمىغان سۆزلەر چىقىرىلىپ، ئەلگە لايىق بىردۇر تارتقاندەك سۆزلەر كىرگۈزۈلەتتى. بەزى غەزىلىمدىكى بىرەر قاملاشمىغان بېيىتكە سىزىق تارتىلىپ، بىر دەستە... ئىچىدە ئالتۇن قەسىر ياسىغاندەك بىرەر بېيىت كىرگۈزۈلەتتى. بۇ چېچىلاڭغۇ بېيىتلىرىم ئول لەبزىلەردىن، بۇ پەرىشان غەزەللىرىم ئول بېيىتلەردىن:

رۇبائىي

تىكەن ئىدى گۈل بولدى ئۇ گۆھەردەكلا،
يا گۈللەر ئارا روھكى سۈرەتتەكلا.
يا گۈل تىكەن ئىچىدە قىزىل گۈلدەكلا،
بەلكى تەن ئارا سىزىلغان جاندەكلا.

---

① كىميا — مىسنى ئالتۇن قىلىدىغان ئىلىم.

بۇ بىيىتلار ئايۇانى، ئول ئىسلاھ قىلىنغان نەقىش نىگارلىرىدىن چىن رەسىمخانلىرىنىڭ قىزغىنىشىنى كەلتۈرىدىغان ۋە بۇ غەزەل بوستانى ئەھمىيەت بېرىش باھارىدىن جەننەتنى يالغۇز قالدۇرىدىغان بولۇشقا باشلاپ، قارىغانلار كۆزلىرىگە ئەجىپراق، ئەھلى دىللار كۆزلىرىگە مەرغۇپراق بولۇپ ھۆرمىتى كۆپ، شۆھرىتى نۇرغۇن بولدى. ھەقىقەتەن:

مەن بۇ ۋەيرانىنى ئول جاۋاھىرلار بىلەن نەز خەزىنە قىلغانلىقىمدىن ھەيران ۋە مۇتەپەككۇر ۋە بۇ قەسىرنى ئول مەشئەللەر نۇرى بىلەن يورۇتقانلىقىم پىكرىدىن ھەيرەتتە ئىدىم.

ئەگەر ئەختىرۇر[1] ھەر سۆزلۈك پاك،
كى ئۆرۈلۈپ ئۇنلۈك باشىغا ئەفلاك[2].

راۋامۇدۇر بىزنىڭ پەررۇخ[3] زاماندا،
ئۇلارنى دەربەدەر قىلماق جاھاندا.

ئاتالارچە بارىنى يىغقىل ئەمدى،
نۇچۇككىم كەت خۇدا[4] بۆۋەك[5] نى يىغدى.

---

① ئەختەر (پ) — يۇلتۇز.
② ئەفلاك (ئ) — پەلەكلەر، ئاسمانلار.
③ پەررۇخ (پ) — مۇبارەك.
④ خۇدا (پ) — ئائىلىلىك بولغان كىشى.
⑤ بۆۋەك — بوۋاق.

ئۇلار بىچارە ئى، بىز بى چارەرەس [1] بىز،
سەن ئەر نا مېھرىبانسەن، بىز ئەمەس بىز.

چۈن بىلدىك ھۆكۈم باردۇر ئىشقا سەن قايت،
يۇرۇپ مەقسەت تەرەپكە تېزلا سەن قايت.

ئۇنى رەتلىمىگۈچە تىنما بىردەم،
سۆز بولدى قىسقا بەس ۋەللاھۇ ئەئلەم.

بۇ ئەگەشمىسە بولمايدىغان پەرماننىڭ بولۇشىدىن توغرا بولغان بۇيرۇق چۈشۈش بىلەن تۇتۇن بېشىمدىن ئاشتى. مېڭەمگە ئوت تۇتاشتى. قەلىمىم تىلى لال، تىلسم قەلىمى سۇنۇق ھال بولدى. نە باشلاشقا قۇۋۋىتىم ۋە نە ئۆزرە ئېيتىشقا قۇدرىتىم يوق، ناھايىتى تىترىگەنلىكتىن، بەلكى چارىسىزلىقتىن ئۆز ۋاقتىمگە سادىق. ئۆز مۇداپىئەمگە مۇۋاپىق بۇ بەيىتنى سۆزلەيتتىم ۋە كۆڭلۈم بۇ كۈينى كۈيلەيتتىم.

مەسنەۋى

رەنجى تارتماي كىشى كۆڭلى تاپارمۇ پىراغ[2]،
كۆڭۈل ئۆرتەنمەيىن يانۇرمۇ چىراغ.

---

[1] چارەرەس (پ) — چارە كۆرۈش.
[2] پىراغ (ئە) — پاراغەت، خاتىرجەملىك.

لالە ئۇدۇغىنچە غەيرىتىڭ يوقمۇ،
پىلە قۇرتىنچە ھىممىتىڭ يوقمۇ.

ئۇرۇق يەرگە كىرىپ چېچەك بولدى،
قۇرت جاندىن كېچىپ يېپەك بولدى.

باشلىساڭ ھەم بۇ يولدا جان چەكسەڭ،
سەئىي[1] دە يۈز پىيالە قان چەكسەڭ.

سەنمۇ زېرىنەت ئوڭاي بەرگۈدەك،
تىرىشىپ بەلكى تەدۇن[2] ئەتكۈدەك.

ئەقىلنىڭ ھەيۋىتى بىلە نا ئۈمىد،
ماڭا بولدى ئۆزۈمگە باشقا ئۈمىد.

ھۆكۈم مەزمۇنىغا قەلەم چەكتىم،
بەتنىڭ تەرتىپىگە رەقەم چەكتىم.

گەرچە بەستۇر قاراڭغۇ بۇ زۇلمەت،
غەم يېمەسسەن ئاندا بار ئابھايات.

---

① سەئىي — تىرىشىش.
② تەدۇن (ئە) — دۇئان قىلىش، توپلام.

بۇ دىۋان ئەگەر خۇدا خالىسا، مۇشۇ ئېيتىلغان تەرتىپ بىلەن تەرىپلەنگۈسى ۋە شۇ يېزىلغان يۆنىلىش بىلەن تۈزۈلگىسىدۇر. باشقا دىۋانلاردا كۆرۈلمىگەن مۇنداق بىرنەچچە ئىشقا رىئايە قىلىنىدۇ. دىۋان تۈزگەنلەر خەلق كىتابلىرىدا ئاشكارا بولغان خالايىق ئىبارىتىدىن 30 ھەرپتىن تۈزۈشكەن. تۆت ھەرپكە تەگمىگەن ۋە ئىشلەتمىگەن. سۆز دېرىزىسى نەزمە نەپىسلىرىنىڭ تەبىئىتىگە ياقار پەردىلىرىنى ۋە كېلىشكەن تونلىرىنى كىيگۈزۈپ جىلۋە باشلىسا، ياقۇت ساندۇقچىدىكى 32 گۆھەردىن تۆت دانىسى كەم بولسا، شۇ مۇقەررەر كەم، ئۇنىڭ جامالىغا قۇسۇر ۋە سۆزگە پۇتۇن بولغۇسىدۇر.

بەيىت

لەئەلدەك زىننەتلىك چىشلار ئىچرە گەر بولسا پۈتۈر،
سۆزنى ھەردە بىر خىجالەتلىك ئۈڭا يۈز بەرگۈسى.

شۇڭا ئۇ، تۆت ھەرپ جەۋھەرلىرىنى ھەم باشقا ھەرپ جاۋاھىراتلىرى قاتارىغا قوشۇپ، غەزەللىرىمنى 32 ھەرپ بىلەن تەرتىپكە سېلىپ تۈزدۇم. يەنە بىرى شۇكى، ئۇلار ھەربىر ھەرپ غەزەللىرىدە، بىر تۈگۈن غەزەل بىلەن باشقا غەزەللەر ئارىسىدا ئۇسۇلۇب خۇسۇسىيىتىگە رىئايە قىلمىغان. شۇ مۇقەررەركى، ھەربىر ئىشتىن غافىل بولمىغىل. ئەگەر كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە ساڭا سائادەت مۇيەسسەر بولمىسا، ھەرقانداق ئىش باشلىنىشتىن غافىللىق، سۇسلۇق ۋە بۇزۇلۇش كۆرۈلىدۇ.

شۇڭا بۇ دىۋاندا ھەمدىنە ئىتتىپاق باشقا، ئۇنى ئاڭلاش، مەھۇشلەرگە[1] دىلكەش ۋە سەركەشلىككە سەۋەب بولمىغان ۋە غەمكەشلەرنىڭ تەسەللىسىگە سەۋەب بولمىغان بىر ئىككى نەسىھەت زىننەتلىك ۋە ئىزگە ئوخشىغان بەيىتلار كىرگۈزۈلدى. يەنە ئۇلارنىڭ چىرايلىرىنىڭ جۇلالىسى چاقمىقىدىن كۆپرەك تاشقىرىغا جۇلادىغاي، بولمىسا بۇ غەزەل ئاھۇلىرى جىلۋە قىلىپ، پەردىنى يىرتىۋەتسە، بۇ بەيىتلارنىڭ نەسىھەت قىلغۇچى ۋائىزلىرى نەسىھەتچىلىرىگە توسالغۇ بولغاي.

مەسنەۋى

يەنى ئول گۈل چەھرىلەر ناز ئەتسەلەر،
ئەقىلدىن بولماقنى باشلاپ ئەتسەلەر.

يۈزلەنىڭ شولىسىدىن ھەر نەپەس،
قىلسالا ئالەمنى كۆيدۈرمەك ھەۋەس.

بۇ نەسىھەتچى ئەھل ھېكمەتلەر بىلەن،
يۈز تۈمەن پەندۇ نەسىھەتلەر بىلەن.

توسقۇچى بولغاي ئۇلارغا ھەر زامان،
تا زامان ئول پەندىدىن تاپقاي ئامان.

---

(1) مەھۇش (پ) — ئايغا ئوخشاش.

يەنە بىرى شۇكى، قالغان دەلەت دىۋانلىرىدا ئاشكارا بولغان رەسمىي غەزەل ئۇسلۇبىدىن تاجاۋۇز قىلىپ بەزى چاغلاردا سۆز چوكانلىرىنىڭ جىلۋىسىگە نامايىش ۋە جامالىغا زىننەت بېرىشمەيدۇ. ئەگەر گاھىدا مەتلەئ مەخسۇسلۇقى يۇز بەرسىمۇ، ئۇ مەتلەئ ئۇسلۇبى بىلەن تۇتىشىش ۋە ئاياغلاشتۇرۇش كىيىمىنى كىيدۈرمەيدۇ. بەلكى تۇتۇقۇنچە تەرتىپ مەزمۇنى ۋىسال باھارىدا گۈل كۆرسەتسە، ئۇنى يىراق خازانىدا بىر تىكەن قىلىپ قويۇپتۇر. شۇڭا، كۆرۈلگەن ھەر مەزمۇننىڭ مەقتە ئىگىلىك[1] سۈرەت گۈزەللىكى مەنە ياقتىن بىلىش يولى قوللىنىلىدۇ.

رۇبائىي

ھەر يەردە باھار بولسا چىمەن بولسا كېرەك،
ھەر يەردە چىمەن بولسا سۈمەن[2] بولسا كېرەك.
ھەر يەردە خازان بولسا تىكەن بولسا كېرەك،
ھەر يەردە تىكەن بولسا رەنجى مېھنەت بولسا كېرەك.

رۇبائىي

زاھىد خۇش ئەمەستۇر خارابات ئىچرە،
پاسىق[3] نەتىلەر ئەھلى مۇناجات ئىچرە.

---

① مەقتەئ (ئە) — غەزەلنىڭ تۇگىگەن يېرى.
② سۈمەن (پ) — بىر تۈرلۈك چىرايلىق گۈل.
③ پاسىق — بۇزۇق.

بۇنىڭدىكى مەقسەت شۇ ئىدىكى، قانداق بىر سۈلتان بىر بىنا قۇرۇپ مۇستەھكەم بىر قەسىر ياسىسا، ئۇل ئېگىز بىنانىڭ راۋانقىغا ئۆز ئىسىملىرىنى يېزىشقان، ئۇل ئەيۋان پەشتاقلىرىدا ئۇل ئىسىملەر مەڭگۈ مەۋجۇت بولغاي.

رۇبائىي

كىم قىلسا ئىمارەتكى مەقتۇر[1] بولغاي،
چۈن ئىسىم كىتابىدا مەستۇر[2] بولغاي.
ئول ۋاقتىغچە كىم بۇ بىنا مەئمۇر[3] بولغاي،
ئول ئىسىم ئولۇس تىلىغا مەزكۇر بولغاي.

بۇ گۈمبەز ئالىي بىر شەھەرگە ئوخشايدۇركى، ئۇنى ئول ھەزرەتنىڭ لەتىف تەبىئىتىنىڭ بىنا قىلغۇچىسى بىنا قىلغان. بۇ باغ جاھاننى زىننەتلىگۈچى جەننەت مىسال بىر باغدۇركى، ئۇنى ئۇلۇغ خىيالنىڭ باغۋەنى تۈزگەن (شۇڭا) بۇ قەسىر ئاساسىنىڭ پەشتىقىدا ئۆمرى ئۇزۇن بولىدىغان بۇ جانابنىڭ ئىتى پۈتۈلسە ئەجەب بولماس. بۇ باغ راۋاقىغا ئول مۇبارەكنىڭ ئالقابى يېزىلسا غارايىپ كەلمەس.

---

① مەقتۇر (ئە) — قادىر بولماق.
② مەستۇر (ئە) — يېزىلغۇچى.
③ مەئمۇر (ئە) — ئاۋات.

مەسنەۋى

غەرەز بۇ ئەردىكىم ئول قەسرە ئالىي،
كى ھەرگىز بولمىغاي يارەب بۇ خالىي.

ئۇنى شاھ ئېھتىمامى[1] قىلدى مەئمۇر،
مېنى پەرەز ئەت بىناكار، ياكى موزدۇز.[2]

ئۇلار تا چەرخ قەسرىدە يەر ئالغاي،
نۇجۇم[3] ئەيۋانى ئۆزرە سايىر[4] بولغاي.

قىدىر دىۋانىدا ھەر لەھەزە كامىن[5]
ھەممە مەقسۇدىغە يەتكۈزسۇن ئامىن.

تەتقىقنى شوئار قىلغان تەتقىقاتچىلار ھۇزۇرىغا، ھەقىقەت بىلەن ئورالغان ھەقىقەت قىلغۇچىلار ھۆرمىتىگە ئەرز ئولدۇرىكىم، تەرىپلىنىۋاتقان بۇ پەرىشان بېيىتلار شەرھى قىلىنىشتىن ۋە تۈتۈپ تۇرۇلۇشتىن بۇرۇن ۋە بۇ رابىتە[6] تىزمىسىغا تارتىلىشتىن ئىلگىرى

---

① ئېھتىمام (ئە) — ئەھمىيەت بېرىش.
② موزدۇز (پ) — مەدىكار.
③ نۇجۇم (ئە) — يۇلتۇزلار.
④ سايىر (ئەي) — يۇرگۈچى.
⑤ كامىن (ئە) — مەقسەت.
⑥ رابىتە (ئە) — ئۇلۇنۇش.

بەزىسى ئوتتۇرا ياشتا دېيىلگەن بولسا، بەزىسى كىچىكلىكتە دېيىلگەنىدى. بەزىسى تازا ساق ۋاقتىدا بولغان بولسا، بەزىسى مەستلىكتە، بەزىسى ھوشيارلىقتا بولسا، بەزىسى دىۋانىلىقتا يېزىلغانىدى. ئۇلاردا بۇزۇق پەرقلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن بولغانلىقتىن توپلاشقا جۈرئەت قىلىنمايتتى. ئەمما خەلق ئارىسىغا تارالغان شېئىرلىرىمدىن مىڭ بېيىت، ئىككى مىڭ بېيىت ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بار ئىدى. ئارتۇقراق ياكى كەمرەكىن خەلق ئۆزلىرى توپلىغان بولۇپ، ناھايىتى مەشھۇر بولغانىدى. بۇلارنى تەرتىپلەشكە ھۆكۈم بولغاندىن كېيىن، بەزى غەزەللىرىم ناتامامراق ئىدى. يېزىلىپ ئاشكارىلانغان ۋە شۆھرەت قازانغانلىرىدىن بۆلەكلىرىنى، باشقىلار ئارىسىدىن چىقارماق قىيىن بەلكى مەھەل[1] كۆرۈندى. شۇ جەھەتتىن ھەرقايسى سۆز ئۆز يېرىدە نەزىم تىزمىسىغا كىرگۈزۈلدى.

رۇبائىي

گۈل بولسا تېخى تىكەن بولۇر بوستاندا،
دۇر بولسا تېخى سەدەپ بولۇر ئەمماندا[2].
شېكەر بولسا ھەم خۇمار بولۇر ئەمماندا،
ئەيىب ئەيلىمە ساددا بېيىت بولۇر دىۋاندا.

---

① مەھەل (ئە) — مۇمكىن ئەمەس.
② ئەمان (ئە) — ئەمان دېگىنى.

يۇز گۈل ئاراسىدا بىر تىكەن بولسا كېرەك،
يۇز ياخشى ئىچىدە بىر يامان بولسا كېرەك.
مىڭ جام ئىچىلسە شۇنداغكىم ئابمهايات،
قۇرۇق يەر ئاستىدىمۇ دۇررى ئەدەن [1] بولسا كېرەك.

سۆز رىشتىسى ئۇزۇلدى ۋە مەقسەت گۆھىرى ئارادا قالدى. سۆزنىڭ هاسىلى بۇ ئېيتىلغان مەخدۇم [2] لەردىن ئىلتىماس بۇ دۇركىم:

رۇبائىي

بۇ نامەغىكىم خامە [3] ئېيتىپتۇر تەهرىر،
بۇنىڭغا قاراشتا ئەهلى مەئنى بىر-بىر.
نۇقسانى تېپىلسا ئەيلەسۇنلەر تەغىير [4]،
تەغىير بىرۇردە قىلمۇسۇنلار تەقسىر.

رۇبائىي

ئەيىب ئىستىگۇچىگە سۆزىدۇر بارچە خىلاپ،

---

① دۇررى ئەدەن (ئە) — ئەدەن دەريادىن چىقىدىغان گۆھەر.
② مەخدۇم (ئە) — خىزمەت قىلغۇچى.
③ خامەم (ئە) — قەلىمىم.
④ تەغىير (ئە) — ئۆزگەرتىش.

پروزىنى[1] خەرمۇھد[2] دىبان ئۇرمە گىزاپ[3]
چۇن جەۋھەرنى زاھىر[4] ئېتەر ئەھلى مائاف [5] مۇنداغ
جەۋھەرگە تەگرى بەرسۇن ئىنساپ.

قىدىرخان بۇ مۇقەددىمىنى ئىلىم ئەھلىگە قارىتىپ، مۇنداق بىر فاساھەتلىك رۇبائىي بىلەن ئاياغلاشتۇرغان:

رۇبائىي

يۇز نەئىت ئاڭا كىم خۇلقى كېرىم ئەردى غېنى،
يە ئىنىكى، كەرەم كانى رەسۇلى مەدەنى.

مۇنداق دېدى: تىلىم ئەھلىنى ئەيلەرگە غېنى،
مەن ئەكرەمە ئالىمەن پەقەت ئەكرەمەنى.

يۇقىرىقى فاساھەت ۋە بالاغەتكە يەتكەن شېئىر ۋە شەرھى نەزمىلەردىن قىدىرخان يارقىندىنىڭ بىلىم ۋە بىلىم ئەھلىنى قەدىرلەيدىغان ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

---

① پروزە (پ) — قىممەتلىك چەش تېشى.
② خەرمۇھد (ئە) — ئېشەك مۇنچىقى قىممەتسىز.
③ گىزاپ (ئە) — يالغان.
④ زاھىر (ئە) — ئاشكارا
⑤ مائاف — كەچۈرمەك.

مۇتەپەككۇر كلاسسىك شائىرىمىز قىدىرخان يارکەندىنىڭ «دىۋان قىدىر» ناملىق توققۇز پارچە شېئىر توپلىمىنى داۋاملىق ئىزدەپ تېپىپ، تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، پېشقەدەم ۋە ياش تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ، يازغۇچى شائىرلىرىمىزنىڭ بولۇپمۇ كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى سەرپ قىلىپ ئىزدىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئىزاھلار

I . خىسراۋ دېھلەۋى — ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان "لاچىن" قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، ھىجرىيە 651-يىلى (مىلادى 1253-يىلى) كەش شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىنچە ھىندىستاندا ئۇزاق مۇددەت تۇرمۇش ئۆتكۈزگەن. ھىجرىيە 725-يىلى (مىلادى 1325-يىلى) 72 يېشىدا دېھلىدە ۋاپات بولغان. ئۇ ئۆز ھاياتىدا «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «قۇتلۇقنامە»، «ئىسكەندەرنامە»، «تاريخي دېھلى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

II . خوجاھافىز شىرازى — ئەسلى ئىسمى شەمسىدىن مۇھەممەت بولۇپ، "ھافىز" ئۇنىڭ لەقىمى. ئۇ 1325-يىلى ۋاپات بولغان. ھافىز شىرازى ناھايىتى چوڭقۇر بەدىئىي ھېسسىياتقا ئىگە شائىر بولۇپ، رېئال تۇرمۇشنى، ئەركىنلىكنى، ئىنسانىي مۇھەببەتنى كۈيلىگەن. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى پارسلار ئىلىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، كىچىك ئاسىيا، ھىندىستان، ئوتتۇرا شەرق ۋە ياۋروپاغىچە تارقىلىپ چوڭ

شۆھرەت قازانغان. ھافىز شىرازى ئەسەرلىرىنىڭ تەسىرى 16-ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەرەققىياتىدا ناھايىتى چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. كۆپلىگەن ئۇيغۇر كلاسسىكلىرى ھافىز شىرازى لىرىكىسىنىڭ گۈزەل بەدىئىي نەمۇنىلىرىدىن ئۆرنەك ئالغانىدى. . .

Ⅲ . مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى — مەشھۇر تاجىك ئالىمى، پەيلاسوپى، يازغۇچىسى، تىلشۇناس ۋە تارىخچىسى، ئابدۇراخمان جامى مىلادى 1414-يىلى ئەسلى چاغاتاي خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ خوراسان پادىشاھى ئەبۇ سەئىد ۋە ھۈسەيىن بايقارا ئوردىسىدا ئۇزاق مۇددەت ئىشلىگەن. ئابدۇراخمان جامى ئۆز ئۆمرىدە «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» قاتارلىق مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ داڭ چىقارغان. ئەلىشىر نەۋائى جامىنى ئۆز ئۇستازلىرى قاتاردا ھىسابلايتتى. جامى مىلادى 1492-يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

Ⅳ مەۋلانە لۇتفى — مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى مىلادى 14-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، 15-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ، مىلادى 1465-يىلى ۋاپات بولغان. ئەبەيدۇللا لۇتفى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىل — چاغاتاي تىلىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق 2400 مىسرالىق داستانى ئەينى زاماندا شەرق ئەللىرىگە مەشھۇر ئىدى. ئەبەيدۇللا لۇتفى 99 يىل ئۆمۈر كۆرگەن بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇ زامانداكى مۇھىم مەدەنىيەت شەھەرلىرىنىڭ بىرى بولغان ھىراتتا ئۆتكۈزگەن. نەۋائى لۇتفى بىلەن ئەسرار بولۇپ ئۇنى "ئۇستازىم" دەپ ئاتىغان

ھەم شۇ زامانىنىڭ "مالىكۇل كالامى" (سۆز پادىشاھى) "ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ماھىرى" دەپ تەرىپلىگەن. («تاۋارىخى مۇسىقىيۇن» دىن).

V. مەۋلانا سەككاكى — 1160 — 1228-يىللىرى ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى. ئۇنىڭ ھاياتى موڭغۇللارنىڭ ئىستىلاچىلىق ھەربىي يۈرۈشلىرى داۋام قىلىۋاتقان، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ئىچىدە ئۆتكەن. 12-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەرىيە تەۋەسىدىكى نۇرغۇن ئالىم ۋە ئەدىبلەر كۆچلۈك (نايمان) خانىنىڭ زۇلمىدىن قېچىپ خارەزىم، سەمەرقەند ۋە ھىرات قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشقاندى. چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا جايلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلاردا ئۇيغۇر سىياسىئونلىرى، ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرى ۋە مەدەنىيەت، ماۋارىپ ئەربابلىرىنى دۆلەتنىڭ مۇھىم خىزمەتلىرىنى بېجىرىشكە قويىدۇ. جۈملىدىن مۇتەپەككۇر، ئالىم سەككاكىمۇ چىڭگىزخان ۋە چاغاتاي ئوردىسىدا ئىلمىي مەسلىھەتچى بولۇپ تۇرىدۇ ۋە ئەرەب تىلىدا «مۇپتاھىل ئىلىم» (ئىلىملەر ئاچقۇچى) ناملىق مەشھۇر ئەسىرنى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ ئەسىرنىڭ مەزمۇنى تىل-ئەدەبىيات قاتارلىق 13 تۈرلۈك ئىلىمگە دائىر بولۇپ، تولىمۇ چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىقتۇر. خەلق بىلەن تەقدىرداش، ھەققانىيەتچى بۇ ئالىم ئاخىرى چاغاتاي تەرىپىدىن زىندانغا تاشلىنىدۇ ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ مازىرى قورغاستا بولۇپ، ھازىرغا قەدەر كىشىلەرنىڭ زىيارەتگاھى بولۇپ كەلمەكتە. («دېڭىز ئۇنچىلىرى» دىن.

VI سۇھەيلى — تارىختا ئىككى سۇھەيلى ئۆتكەن، بىرى —

ئەسۇھەيلى تەخەللۇسلۇق كىشى بولۇپ، ئۇ مىلادى 995-يىلىدىن كېيىن خارەزىم شاھى ئىبنى مۇممىنىڭ ۋەزىرى ئىدى. بۇ كىشى فىقھە ئالىمى ھەمدە پەلسەپە بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئىبنى مۇممىنىڭ "دارىلئۇلىماسى" (ئاكادېمىيىسى) نى تەشكىللەشتە چوڭ رول ئوينىغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرىدىن بىرونى، ئىبىن سىنالارغا زور غەمخورلۇق كۆرسەتكەن ۋە خارەزىم شاھ ئاكادېمىيىسىگە جەلپ قىلىنىپ ئىلمىي مۇھاكىمىلەرگە كەڭ يول ئېچىپ بەرگەن. ئۇنىڭ تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىلى ئېنىق ئەمەس. ئىككىنچىسى — ئەھمەت سۇھەيلى، بۇمۇ بىر تارىخىي شەخس. ئۇ 1470-يىلىدىن كېيىن خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە تەمۇرلەر سۇلالىسىنىڭ ئەمرى ھۇسەيىن بايقارا ئوردىسىدا ۋەزىر بولۇپ ئىشلىگەن ۋە ئەۋائى قاتارلىق ئەدىبلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان. ئەھمەت سۇھەيلىنىڭ تەرجىمھالى ياكى باشقا ئەدەبىي پائالىيىتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن ھۇسەيىن بايقارانىڭ ۋائىزى ۋە يېقىن كىشىسى بولغان موللا سەيىن ئىبنى ئەلى كاشىغى (1505-يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان «ئەدۋارى سۇھەيلى» ناملىق ئەسەر ئاشۇ ۋەزىر سۇھەيلىگە بېغىشلانغان. بۇ كىتاب كېيىن شەرقتە كەڭ تارقالغان ھەمدە چوڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە سۇھەيلىنىڭ نامىمۇ مەشھۇر بولۇپ كەتكەن.

تۇرپان تەنتىقاتى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەنتىقاتىدا رىبئال ئەھمىيەتكە ئىگە

بىرىنچى: تۇرپاننىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش جۈكىخۇا مەدەنىيەت تارىخىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈندۇر. 13-قۇرۇلتايىنىڭ روھى بويىچە ئېيتقاندا، ئىسلاھات، سىرتقا قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش، زامانىۋىلاشقان قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئىجتىمائىي پەنگە موھتاج. ئىجتىمائىي پەنمۇ مۇشۇ ئۇچ ئىشنى قىلىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا راۋاجلىنىدۇ. تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ئۆز تەتقىقاتىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇنداق تۆت تېمىدىن ئايرىلسا بولمايدۇ. (1) ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىڭ ئۆزى چوكقۇر بىر ئىنقىلاب، قانداق قىلىپ 13-قۇرۇلتايىنىڭ تەلىپى بويىچە، ئىسلاھاتنى چوكقۇرلاشتۇرۇش، ۋەزىيەت تەرىبىسىنى ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىشنى بۇ جەمئىيەت ئۆزىنىڭ مۇھىم تەتقىقات تېمىسى قىلىشى كېرەك؛ (2) پارتىيەمىز ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئۇچۇن ئېنىق ئىستراتېگىيىلىك نىشانىنى بەلگىلىدى. ئۇنىڭ قەدەم-باسقۇچلىرىنىمۇ بەلگىلىدى. بۇ نىشان، بۇ باسقۇچلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئۇچرىغان بىرمۇنچە نەزىرىيە مەسىلىسى ۋە ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات تېمىسى قىلىشى كېرەك؛ (3) تاۋار ئىگىلىكى راۋاجلاندۇرۇلۇۋاتقان شارائىتتا، بۇ جەمئىيەت سوتسىيالىستىك مەنۇى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى

ھەقىقىي كۆچەيتىشنى ۋە بۇ ھەقتە كۆز ئالدىمىزدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان چوڭ مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات تېمىسى قىلىشى كېرەك؛ (4) جانلىق، تىنچ-ئىتتىپاق بولغان سىياسىي ۋەزىيەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىسلاھات ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشنى، ھەر خىل ئىدىيە مەسىلىلىرى ۋە ئىجتىمائىي پىسخولوگىيە مەسىلىلىرىگە توغرا جاۋاب بېرىش ۋە مۇشۇ ھەقتىكى كونكرېت مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات تېمىسى قىلىشى كېرەك.

ئاپتونوم رايونلۇق ھەرقايسى ئىلمىي جەمئىيەتلەر بولمىسۇن، تۇرپان رايونىدىكى ھەرقايسى ئىلمىي جەمئىيەتلەر بولمىسۇن، باشقا ساھەدىكىلەرگە ئوخشاشلا نۇرغۇن ئەمەلىي ئىشلارنى قىلدى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بىزنىڭ ھازىرقى دەۋرىمىز تەتقىقات خىزمىتى ئۈچۈن، ئۈچۈن جانلىق بولۇۋاتقان، نەزىرىيىنى ئەمەلىيەتكە تەدبىقلاش ئارقىلىق ئەمەلىي ئىش قىلىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىۋاتقان، بىر دەۋر ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر، پەن تەتقىقات خادىملىرى جۈڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتا، سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچ نەزىرىيىسى مەسىلىلىرى ئۈستىدە ئىجابىي تۆھپىلەرنى قوشتى. ئاپتونوم رايونىمىز ۋە تۇرپان رايونىنىڭ ئىسلاھات تەرەققىياتىنىڭ تەلىپى بويىچە ئېيتقاندا، ھازىر بىز ئاچقۇچلۇق پەيتتە تۇراۋاتىمىز. بۇ ئىلمىي جەمئىيەتكە قاتناشقان بارلىق ئالىم ۋە تەتقىقات خادىملىرىنىڭ تۈپ ۋەزىپىمىز جەمئىيەتنى بىلىش، كۆز ئالدىمىزدىكى ۋەزىيەتنى تەتقىق قىلىش، ئۇچرىغان

ئىجتىمائىي ۋە رېئال مەسىلىلەرگە داۋاملىق جاۋاب بېرىشتىن ئىبارەت.

ئىلىم-پەن تەتقىقاتى جەھەتتىكى ھەق-ناھەق مەسىلىلىرىگە ھۆكۈم قىلىشنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتۇر. تۈرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى بۇ ھەقتە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا مەسلىھەتچىلىك رولىنى ئوينىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن مۇنۇ ئۈچ ئىشنى قىلىشقا توغرا كېلىدۇ: بىرىنچى، مارکسىزمنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش. ئىككىنچى، دېموكراتىك ئىستىلنى جارى قىلىپ، ئىناق-ئىتتىپاقلىق مۇھىت يارىتىش. ئۈچىنچى، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىدىمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئۆتكەندە ھەرقايسى ئىلمىي جەمئىيەتلەر ئۆتكۈزگەن نەزىرىيە مۇھاكىمە يىغىنلىرى نەزىرىيە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان ئالىملارنىڭ قاتنىشىشى بىلەنلا چەكلەنگەن. مۇناسىۋەتلىك بىرەر رەھبىرىي كادىر كېلىپ سۆزلەپلا قويغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق نەزىرىيە مۇھاكىمە يىغىنلىرىنىڭ رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىكى ئۈنۈمى ئانچە ياخشى بولماي كەلگەن. بۇنداق ئۇسۇللارنىمۇ ئىسلاھ قىلىشىمىز كېرەك.

رەھبەرلىكنى ئىلمىيلاشتۇرۇش، رەھبەرلىك ئۇسۇلىنى ئىلمىيلاشتۇرۇش، ئىسلاھاتنىڭ ھەرقانداق تارماقلىرىنى ئىلىم-پەنگە يۆلۈنۈپ ئېلىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىۋاتقان ھازىرقى پەيتتە ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا ئالىملار، رەھبىرىي كادىرلار، ئەمەلىي خىزمەت خادىملىرى بىرلىكتە قاتنىشىپ، بىرلىكتە مۇھاكىمە قىلىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ

ئۇنۇمى ياخشى بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ھەرقانداق ئىشنى ھۆددىگە ئالغان رەھبەرنىڭ كاللىسىدا ئىلىم-پەن بولمىسا، ئۇ ئىشتا مۇقەررەر غەلىبە قازىنالمايدۇ. تۈرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ئۆزىنىڭ تەتقىقات پائالىيىتىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن تۈرپاندىكى ھەرقايسى ئىلمىي جەمئىيەتلەر بىلەن ئىلىم ئالماشتۇرۇپلا قالماي، ئۈرۈمچىدىكى ئاپتونوم رايونلۇق 82 ئىلمىي جەمئىيەت بىلەن، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ھەرقايسى پەنلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىلمىي جەمئىيەتلەر بىلەنمۇ داۋاملىق ئىلىم ئالماشتۇرۇش كېرەك. ھەتتا تۈرپان تەتقىقاتىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان خەلقئارادىكى تەتقىقات ئورگانلىرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىشىپ، تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئالماشتۇرۇش كېرەك.

ھازىر 12 دۆلەتنىڭ 30 نەچچە تەتقىقات ئورگىنىدا تۈرپاننىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ساقلىنىۋاتىدۇ، ھەرقايسى دۆلەتلەردە ئاز بولمىغان ئالىملار تۈرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ.

ئىككىنچى، تۈرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇرۇشنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ھەر مىللەت خەلقى جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئاتا-بوۋىلىرىمىز تۈرپان ۋادىسىدا ئۆلۈغ تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يارىتىپ شەرق دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن، شۇ ئاتا-بوۋىلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئۆزىمىز تەتقىق قىلىپ، ئۆزىمىز دۇنياغا تونۇتۇشىمىز كېرەك. چەت ئەللىكلەرنىڭ تەتقىقاتىغا قاراپ تۇرساق بولمايدۇ. ئەلۋەتتە، تۈرپان تەتقىقاتى ئۈچۈن بىزدە

يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئۇنى دۇنيا سەۋىيىسىگە كۆتىرەلەيدىغان ئۇلۇغ غايە بولۇشى كېرەك.

ئايرىم يولداشلاردا، تارىخنى تازا چۈشىنىپ كېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن بولسا كېرەك، بۈگۈن تۇرپان تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇرساق، ئەتە قەشقەر، ئىلى تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇرمىزمۇ، دەيدىغان كۆز قاراشلار بار ئىكەن. مەيلى دۆلەتنىمىز ئىچى ياكى سىرتىدا بولسۇن، قەشقەر ۋە ئىلىشۇناسلىق دېگەن مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغىنى يوق. لېكىن يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، 12 دۆلەتنىڭ 30 نەچچە تەتقىقات ئورگىنى تۇرپانشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. ئەگەر بىز تۇرپان تەتقىقاتىنى مۇشۇنداق يۈكسەك دەرىجىگە كۆتەرمەيدىغان بولساق، ئىلىم-پەن ساھەسىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك سەۋىيىمىزنىڭ ئاجىزلىقىنى كۆرسىتىپ قويىمىز.

تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى توغرىسىدا توختالغاندا، ئۆتمۈش تارىخنى ۋاراقلاپ، تارىختىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىز بېشىدىن كەچۈرگەن ئېچىنىشلىق پاكىتلارنى بىرئاز ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ تۇرپاندا، گەنسۇنىڭ دۇنخۇاڭدا نۇرغۇن قەدىمكى مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە ھۆججەتلەر تېپىلىپ، خەلقئارادا شەرقشۇناسلىق ساھەسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن. جۈڭگونىڭ ۋەتەنپەرۋەر ئالىمى چېن يىڭگېن ئەپەندى ئىنتايىن غەزەپلەنگەن ھالدا ئۆز ئەسىرىدە "شىنجاڭ-تۇرپان، گەنسۇ-دۇنخۇاڭ دېگەنلىك دۆلىتىمىز ئىلىم ساھەسىنىڭ ئېچىنىشلىق تارىخى دېگەنلىكتۇر" دەپ يازغان.

1935-يىلى، شۇ چاغدىكى جۇڭگو ھۆكۈمىتى مەدەنىي يادىكارلىقلارغا بولغان بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتىنى قەتئىي توسىغانلىغا قەدەر، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ بىر ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە چەت ئەللەردىن تەخمىنەن 100 نەچچە تۈركۈم ئادەم كېلىپ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن سانسىزلىغان مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى ئېلىپ كەتكەن. بۇلار ئاساسلىقى چارروسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، تۈركىيە، فرانسىيە، شۋېتسىيە، گوللاندىيە، فىنلاندىيە، ئامېرىكا ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئادەملىرىدۇر. ئۇلارنىڭ نېمىلەرنى ئېلىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا تۆۋەندىكى بىرقانچە پاكىتلارنى ئەسلەپ ئۆتسەكلا كۇپايە قىلار.

1811-يىلى فۇدىكشيېۋ چارروسىيە ھەربىي قىسمىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار ئويمانلىقىغا، تيانشاننىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئېتىكىدىكى جايلارغا، بولۇپمۇ تۇرپانغا ئېچكىرىلەپ كىرىپ، ئاز بولمىغان مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى، ھەر خىل ئاخباراتلارنى توپلاپ، دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن، «سىبىرىيە خەۋىرى» ژۇرنىلىدا ئۆزىنىڭ ئۇرپان سایاھىتى توغرىسىدىكى دوكلاتىنى ئېلان قىلغان.

1879-يىلى لىگار تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرىنى پېتىربۇرگدا چىقىدىغان «جۇغراپىيە ئايلىق خەۋىرى»دە ئېلان قىلغان.

1893-يىلى لوپنوسكى-كىزىنوپلار تەشكىللىگەن سایاھەت ئەترىتى تۇرپاندا ھاۋا رايى پونكىتىنى قۇرۇپ، شۇ يىلى 12-ئايدىن كېلەر يىلنىڭ 10-ئېيىغىچە تۇرپاندا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان كىتاب ۋە باشقا يېزىقلاردا

يېزىلغان نوم قاتارلىقلارنى ئېلىپ كەتكەن، مۇشۇ قېتىم ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرى ئاساسىدا، روسىيە جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن «ئوتتۇرا ئاسىيا تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ مەشغۇلاتى» ناملىق كىتابنى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان.

1897-يىلى كېلىمىنتسن پېتربۇرگ خان ئائىلىسى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەشكىللىگەن ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ، تۇرپاندىن نۇرغۇن تام سۈرىتى، ئويما ئابدىلەر ۋە خەنزۇچە، تىبەتچە، ئۇيغۇرچە يېزىقتا يېزىلغان كىتاب، ھۆججەت ۋە نوملارنى روسىيگە ئېلىپ كەتكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ «تۇرپان ۋە قەدىمىي ئىزلار» دېگەن ماقالىسىدە شۇ ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرىنى ئېلان قىلغان.

1899-يىلى ئىتالىيىنىڭ رىم شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا شەرقشۇناسلار قۇرۇلتىيىدا، روسىيە شەرقشۇناسى ۋ. ۋ. رادلوۋ كېلىمېنتسىنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرىنى تونۇشتۇرغاندا يىغىنغا قاتناشقۇچىلار زور دەرىجىدە ھاياجانلىنىپ كەتكەن. شۇ يىغىندا "روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيانى تەتقىق قىلىش تەشكىلى"نى قۇرغان.

1909-يىلى ئۇلۇنبورگ، ئوتتۇرا ئاسىيا، يىراق شەرق خەلقئارا ئىلمىي جەمئىيىتى روسىيە كومىتېتى نامىدا ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەشكىللەپ، قەشقەر ئارقىلىق تۇرپانغا كېلىپ، تۇرپاندىن قەدىمىي پۇل، رەسىم، ئويما نەقش، ھەر خىل كىتابلارنى ئېلىپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ئېلان قىلغان قىسقا خەۋەرلىرىگە قارىغاندا، تۇرپاندا تارتقان سۈرەتلىرىنىڭ لېنتىسىلا 8000 غا يەتكەن.

روسىيەدىن يەنە ۋالىن ئىلنوۋ، كىروپاتكىن قاتارلىقلار تۇرپانغا كېلىپ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن بۇرۇنقى بىرنەچچە پارچە تەزكىرىسىنى ئېلىپ كەتكەن.

سىتەيىن تۇرپاندىن بىرقانچە قېتىم ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلار مىڭدىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ نەشر قىلدۇرغان ئەسىرىدىكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خەنزۇچە تارشا پۈتۈكلەرنىڭ سانى 370 كە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە تارشا پۈتۈكچىلەرنىڭ سانى 500 گە يېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى، ئورخۇن يېزىقىدىكى، تىبەت يېزىقىدىكى نۇرغۇن ھۆججەتلەر بار.

1914-يىلى 11-ئايدا تۇرپاندىكى بىزەكلىك تام سۈرەتلىرىنى ئۆيۈپ ئېلىپ كەتكەن. ئاستانىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن ئاز بولمىغان قەدىمىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ كەتكەن. خەلق ئىچىدىكى ئاز بولمىغان يادىكارلىقلارنى سېتىۋېلىپ ئەكەتكەن. شۇ چاغدا ئېلىپ كەتكەن ھەر خىل مەدەنىي يادىكارلىقلار 182 سانىدۇققا يەتكەن («ئاسىيانىڭ مەركىزىي رايونى» ناملىق 4 تومۇلۇق كىتابتا ئېلىپ كەتكەن بۇ نەرسىلەرنىڭ پەقەت بىر قىسمىنلا ئېلان قىلغان).

1925-يىلى سىتەيىن ئامېرىكىنىڭ بوستۇن شەھىرىدە ئېچىلغان يىغىندا، شىنجاڭنىڭ تۇرپان قاتارلىق رايونلىرىدىن ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرىنى دوكلات قىلغان. ئۇ ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى «غەربتىكى ئاخېئولوگىيە خاتىرىسى» دەپ رەتلەپ چىققان.

1902 — 1903-يىلى گرۈنۋېدىل باشچىلىقىدىكى بېرلىن

ئېتنوگرافىيە مۇزېي تەكشۈرۈش ئەترىتى ئىلى ئارقىلىق تۇرپانغا كېلىپ، قەدىمكى ئىبادەتخانىلارنىڭ تەپسىلىي خەرىتىسىنى سىزىۋالغان ھەمدە مانى دىنىنىڭ خەنزۇچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە نوملىرى ۋە باشقا نۇرغۇن قىممەتلىك يادىكارلىقلاردىن 45 سانداق نەرسە ئېلىپ كەتكەن. مۇشۇ نەرسىلەر ئاساسىدا 1906-يىلى بېرلىندا «قوچو ئىدىقۇتى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا قىلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش دوكلاتى» دېگەن كىتابنى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان.

1904 — 1905-يىلى، لېكوك باشچىلىقىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى تۇرپانغا كىرگەندىن كېيىن مۇرتۇق، بېزەكلىك، تۇيۇق تاشغار ئىبادەتخانىسى، بۈددا مۇنارىسى، قەدىمكى باشقا خارابىلارنى توققۇز ئاي ئاختۇرۇپ، ھەر خىل يېزىقتىكى ھۆججەت، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كېتىشتىن سىرت، ھەر خىل غارلار ئىچىدىكى تام سۈرەتلىرىنى بۇزۇپ ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە زىيان سالغان. شۇ چاغدا ئىدىقۇت شەھىرىدىن ئېلىپ كەتكەن نەرسىلەر 200 سانداققا يەتكەن، لېكوك مۇشۇ قېتىم ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرىگە ئاساسلىنىپ «ئىدىقۇت» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان.

1905 — 1907-يىلى گرۈنۋېدىل، لېكوكلار بىرلىشىپ ئۈچىنچى قېتىملىق تەكشۈرۈش ئەترىتى تەشكىللەپ، تۇرپاندا قەدىمىي خارابىلارنى قېزىپ، تارىخىي تام سۈرەتلىرىنى ئېلىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ شۇ قېتىم گېرمانىيىگە ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرى يەنى 1906-يىلى ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرى 90 سانداق، 1907-يىلى ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرى 174 سانداققا

يېتىدۇ.

1913 — 1914-يىللىرى، لېكوك تۈرپان ھەم كۇچادىن بولۇپ 397 ساندۇق مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى ئەپچىقىپ كەتكەن. بۇ نەرسىلەرنى ئۆز دۆلىتىگە ئۆچ تۈركۈمگە بۆلۈپ ئېلىپ كەتكەن. بىرىنچى تۈركۈمدە 103 ساندۇق، ئىككىنچى تۈركۈمدە 138 ساندۇق، ئۈچىنچى تۈركۈمدە 156 ساندۇق نەرسىنى ئېلىپ كەتكەن.

1908 — 1909-يىلى، ياپونىيەدىن كەلگەن سۈئېرۈك — سەنلاك قاتارلىق كىشىلەر تۈرپاندىن تاك سۈلالىسىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئائىت قەدىمكى ھۆججەتلەر، نوپۇس دەپتىرى، نوم، ھەر خىل ھەيكەللەر، تام سۈرەتلىرى، قەدىمكى پۇل، تاش ئويما، مىس ھەيكەل، قەدىمكى مۆھۈر، قەدىمكى يېزىقلاردىكى كىتابلار ھەمدە ئېگىزلىكى ۋە كەڭلىكى سەككىز سۇك كېلىدىغان قاش تېشىدىن ياسىلىپ نەقىش ئويۇلغان ساندۇقلارنى ئېلىپ كەتكەن.

1912-يىلى 10-ئايدا ۋە 1913-يىلى ياپونلار تۈرپاندىن ئېلىپ كەتكەن نەرسىلەردىن «داگۇ ھۆججەتلىرى» دە ئېلان قىلىنغانلىرىنىڭ نومۇرى 7733 كە يەتكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە خەنزۇ يېزىقىدىكى نەرسىلەر 4830 پارچە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 978 پارچە، موڭغۇل يېزىقى ۋە باشقا يېزىقتىكى ھۆججەتلەر 425 پارچە، خەنزۇچە بىلەن باشقا تىللار ئارىلاشتۇرۇپ يېزىلغان ھۆججەتلەر 530 پارچىغا يەتكەن.

شۇنىتسىيەدىن كەلگەن ئەكە داڭلىق "سايامەتچى" سۈئەن ھېيدىن 1900 — 1901-يىللىرى تۈرپاندىن 155 پارچە تارىخىي پۈتۈك ۋە باشقا نۇرغۇن قەدىمكى گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى

ئېلىپ كەتكەن. 1905-يىلدىن 1906-يىلغىچە ئامېرىكىلىق ھىنىيەنتۇن قاتارلىقلار تۇرپاندىن جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىمىز دېگەن نام بىلەن نۇرغۇن مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى ئېلىپ كەتكەن.

چەت ئەللىكلەر "ئېكسپېدىتسىيە" نامى بىلەن تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى بىر-بىرلەپ سۆزلەيدىغان بولساق ھەممىمىز ئىنتايىن غەزەپكە كېلىمىز.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، چەت ئەل مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىرى تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىز ۋە قوليازمىلىرىمىز ھازىر 12 دۆلەتنىڭ 30 نەچچە تەتقىقات ئورگىنىدا ساقلىنىپ تۇرماقتا.

ستېين تۇرپاندىن 1-، 2-قېتىم ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى بۈيۈك بېرىتانىيە مۇزېيىغا قويغان. سانسكرىتچە يېزىقتىكىلىرىنى ئەنگلىيە قوشما شتاتىنىڭ لاۋازىمات مىنىستىرلىكى مۇزېيىغا قويغان. ئۇچىنچى قېتىم ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى ئەنگلىيە بىلەن ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ تۈزگەن توختاملىرىغا ئاساسەن بىر قىسىم نۇسخىلارنى بۈيۈك بېرىتانىيە مۇزېيىغا، قالغانلىرىنى يېڭى دېھلى ھىندىستان دۆلەت مۇزېيىغا قويغان، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى، يىپەك توقۇلما، قەدىمكى مۆھۈر، ئويما ئابىدىلەر ۋە باشقىلار ئەنگلىيە ئۇلۇغ بېرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا. گرۇنۋېدېل، لېكوك قاتارلىقلار ئېلىپ كەتكەن ھەر خىل يېزىقتىكى خەت-چەكلەر قوليازمىلىرى بېرلىندىكى پرۇسسىيە باكلاۋۇر ئىنىستىتۇتىدا ساقلانغان. كېيىن بۇ ئورۇننىڭ نامىنى

بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيىسى دەپ ئۆزگەرتكەن. تام سۈرىتى ۋە باشقا گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى بېرلىن ئېتنوگرافىيە مۇزېيىغا قويۇلغان. ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرىدا گېرمانىيىدە ساقلانغان تام سۈرەتلىرى ۋە باشقا مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان. قەدىمكى خەت-چەكلەرنىڭ ئەڭ دېرىكى بولمىغان. كېيىن شەرقىي گېرمانىيىگە ئاساسىي قىسمى ئېلىپ كېتىلگەنلىكى مەلۇم بولدى.

تۇرپاندىن ئېلىپ كېتىلگەن نەرسىلەرنىڭ كۆپ قىسمى دېگۈدەك شەرقىي گېرمانىيە بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلانماقتا. بۇ يەردە ساقلىنىۋاتقان نەرسىلىرىمىز ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردىن 800 پارچە، خەنزۇچە، سانسكرىتچە ھۆججەتلەردىن 6000 پارچە ئىكەن. ھازىر شەرقىي گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرق تىلى تەتقىقات ئىنىستىتۇتى "تۇرپان ھۆججەتلىرى تەتقىقات كومىتېتى"نى تەشكىللىگەن. ئۇلار «بېرلىن-تۇرپان ھۆججەتلىرى» نامىلىق ژۇرنالنى نەشر قىلغان. ھازىرغىچە چىققىنى ئالتە، يەتتە سان.

چارروسىيەنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرى پېتېربۇرگدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ لېنىنگراد شۆبە ئىنىستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

1960-يىلى موسكۋادا ئېچىلغان 25-نۆۋەتلىك خەلقئارا شەرقشۇناسلار قۇرۇلتىيى مەزگىلىدە، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ يىكرى ۋە بېسىمى ئاستىدا، لېنىنگراتتا ساقلىنىۋاتقان بىر قىسىم

نەرسىلىرىمىز ئاشكارىلاندى. ئاسىيا مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنىستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان نەرسىلىرىمىزنىڭ نومۇرى 2954 كە يەتكەن. بۇ تېخى بىزدىن ئېلىپ كەتكەن نەرسىلەردىن ساقلىنىۋاتقانلىرىنىڭ پەقەت 1/3 قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالىمى پىدىلىننىڭ كىتابىدا ئاشكارىلىشىچە، ئاسىيا مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنىستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان خەت-چەك قولىيازمىلىرىمىزنىڭ نومۇرى 12 مىڭدىن ئاشىدىكەن.

ياپونىيىلىكلەردىن داگۇ ئېلىپ كەتكەن بۇيۇملارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس. 1948-يىلى داگۇ ئۆلگەندە ئىلىم-پەن ساھەسىدىكىلەر ئۇ ئىشلىگەن جايلاردا شىنجاڭدىن ئېلىپ كەتكەن خەت-چەكلەرنى سۈرۈشتە قىلغان. نەتىجىدە 1949-يىلى 270 خالتا تۇرپان خەت-چەكلىرىنى تاپقان. بۇ نەرسىلەر كېيىن لۇڭگۇ ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 1953-يىلى 1-ئايدا ياپونىيەدە "غەربىي رايون مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتى" قۇرۇلۇپ، داگۇ توپلىغان خەت-چەكلەرنى ئومۇميۈزلۈك تەتقىق قىلىش قانات يايدۇرۇلغان. 1958-يىلدىن 1962-يىلغىچە "غەربىي رايون مەدەنىيىتى تەتقىقاتى" ناملىدا بەش توم نەشر قىلدۇرۇلغان. كېيىن ياپونىيە توكيو مەدەنىيىتى تەتقىقات ئورنى "ياپونىيە مەدەنىيىتى خەزىنىسى، دۇنخۇاڭ خەت-چەكلىرى تەتقىقات كومىتېتى" ۋە "ئىدىقۇت تەتقىقات مەركىزى" قاتارلىق ئورگانلارنى قۇرۇپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ساقلىنىۋاتقان دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپان خەت-چەكلىرىنى ئايرىم-ئايرىم يىغىپ، قايتىدىن مۇندەرىجە تۈزۈپ چىققان.

فرانسىيىلىك پىللىيوت دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن

قەدىمكى يادىكارلىقلىرىمىزدىن قوليازمىلار پارىژ مۇزېيىدا ساقلانماقتا؛ شايبغا، باشقا رەختلەرگە سىزىلغان سۈرەتلەر، كەشتە، كىتاب، پۇل، ئويما نەقىش قاتارلىقلار فرانسىيە گۇزەل سەنئەت بۇيۇملار مۇزېيىدا ساقلانماقتا. بۇ رەتلەپ چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنىڭ نومۇرى 5544 كە يەتكەن بولسىمۇ، تېخى تۈگىمىگەن. 1983-يىلى «پارىژ دۆلەت كۈتۈبخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان پىللىيوت توپلىغان دۇنخۇاڭ — تۇرپان قوليازمىلىرىنىڭ مۇندەرىجىسى» نىڭ ئۈچ تومى نەشردىن چىققانغا قەدەر رەتلەنگەن كىتاب خەت-چەك بۇيۇملارنىڭ سانى 3500 نومۇرغا يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن «ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى توپلىمى» كەينى-كەينىدىن 7 تۇم بولۇپ نەشرىدىن چىققان. ئۇنىڭ ئۈچىنچى تومى «ئىككى تېكىن ھېكايىسى» دېگەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە قوليازما كىتاب ئىكەن. قىسقىسى، پىللىيوت ئېلىپ كەتكەن قوليازمىلار نۇسخىلىرى ئىچىدە ئاز بولمىغانلىرى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە ئوردۇچە قوليازمىلار ئىكەن.

فرانسىيىنىڭ نوپۇزلۇق ئالىمى ھامىلتون 1955-يىلى «بەش پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن كىتابىنى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان.

دۇنيادىكى بىر قىسىم ئالىملارنىڭ تەتقىقاتى گەرچە دۇنخۇاڭنى ئاساسىي تېما قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىرمۇنچە دۆلەت ئالىملىرى تۇرپان تەتقىقاتى بىلەن كەڭ دائىرىدە شۇغۇللانماقتا.

بىز تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ئارقىلىق چەت

ئەللەردىكى مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، چەت ئەللەردىكى تۇرپان تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى تەتقىقاتچى، ئالىملار بىلەن زىچ مۇناسىۋەت ئورنىتىشىمىز لازىم. چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى رەسىمگە ئېلىش، فۇيىن قىلىش، سېتىۋېلىش ۋە بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئالماشتۇرۇش، دوستانە باردى-كەلدى قىلىش قاتارلىق يوللار بىلەن قولىمىزغا كەلتۈرۈپ، تۇرپان تەتقىقاتىنى ئالدى بىلەن ئۆزىمىز چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىز كېرەك.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى، كلاسسىك ئەدەبىيات، پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە تارىخىنى ۋەتىنىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق يارىتقان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ 9-ئەسىردىن 13-ئەسىرگىچە بولغان دەۋردىكى تارىخى شەرقتە تۇرپاندىكى قارا غوجىنى، شىمالدا بەش بالىقنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ، غەربىي جەنۇبتا قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. قارا غوجا ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنىغا، قاراخانىلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ئىككى ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەلۇم جەھەتلەردە بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسىمۇ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي جەھەتلەردە يەنىلا ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى مۇناسىۋەتنى داۋاملىق ساقلاپ كەلگەن.

9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە،

يەنى، ئېلىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ يىللىرىدىن، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جادىڭ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، بۇ ئىككى يەرلىك ھاكىمىيەت 360 يىل داۋام قىلغان. بۇ دەۋر شەرق دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن، مەدەنىيەت تارىخىمىز گۈللەنگەن دەۋر ئىدى. مۇشۇ ئىدىقۇت دەۋرىدە سىڭقۇ سەلى تۇتۇق، كۇلتارخان، قالىم كەيسى، سەلىخ تېكىن (ئايال)، ئاپرىنچۇر تېكىن قاتارلىق تىلشۇناسلار، شائىرلار، پەيلاسوپلار، ئاستىرونوملار، تېببىي ئالىملار، نەققاشلار، ھەيكەلتاراشلار، مۇزىكانتلار، ئۇسسۇل ئەربابلىرى مەيدانغا كەلگەن. بۇلتۇر 8-ئايدا مەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ لېنىنگرادتىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ مەدەنىي يادىكارلىق مۇزېيىنى ۋە لېنىنگراد ئېرمۇتاژ تارىخىي كۆرگەزمىسىنىڭ شەرق بۆلۈمىنى كۆردۈم. بۇ بۆلۈمگە چارروسىيە دەۋرىدە ئېلىپ كېتىلگەن تۇرپان ئىدىقۇت دەۋرىنىڭ بىر قىسىم مەدەنىي يادىكارلىقلىرى قويۇلغان. بۇنىڭغا ئالاھىدە ئىزاھات يېزىلغان. ئىزاھاتنامىڭ بىر ئابزاسىدا ئىدىقۇت دەۋرى مەدەنىيىتىدىن سەلىخ تېكىن (ئايال) قاتارلىق مەدەنىيەت-سەنئەت ئەربابلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسىم نەمۇنىلىرى يېزىلغان. مۇشۇنداق ئەمەلىي، رېئال پاكىتلار ناھايىتى كۆپ، تۇرپان بىزنىڭ تۇرپان. مەدەنىيەت يادىكارلىقى تارىخى — بىزنىڭ تارىخىمىز. بىز، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنى قانداق قىلىپ چوڭقۇرلاشتۇرۇش، دۆلەت سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈش ۋە خەلقئارا سەۋىيىگە كۆتۈرۈشنى بۇ جەمئىيەتكە قاتناشقان ئالىملارنىڭ ئەتراپلىقراق ئويلىشىپ كۆرۈشنى ۋە ئىلمىي جەھەتتىن يېڭى تەدبىر-چارىلارنى ئويلىشىپ

كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئىشىنىمىزكى، تۇرپان تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ شانلىق تارىخى، يارقىن پارلاق مەدەنىيىتى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات ئىشى دۆلىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا تېخىمۇ نامايان بولغۇسىدۇر.

شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگۈچى ئەلچى — ماركوپولو

دۇنياغا داڭلىق سەياھ ماركوپولو مىلادى 1254-يىلى ئىتالىيىنىڭ ۋېنتسىيە شەھىرىدە تۇغۇلغان. مىلادى 1271-يىلى 17 يېشىدا ئاتىسى نىكروپولو ۋە تاغىسىغا ئەگىشىپ، يۇرتىدىن ئايرىلىپ جۇڭگوغا كەلگەن. ئۇلار بىللە ياۋروپا-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنى كېسىپ ئۆتكەن. ئۇچ يىلدىن ئارتۇقراق يول يۈرۈپ، كۈرمىڭ جاپا-مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، ئاخىر مىلادى 1274-يىلى جۇڭگونىڭ يۇەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە، يەنى بېيجىڭغا يېتىپ كەلگەن. ماركوپولونىڭ هايات‌ىدا هەل قىلغۇچ ئەهمىيەتكە ئىگە بۇ ئۇلۇغ ساياهەت جۇڭگو بىلەن ئىتالىيىنىڭ تارىخىدا ئىجابىي تەسىر پەيدا قىلغانىدى. بۇنى يەنە شەرق ۋە غەربتىكى بۇ ئىككى ئۇلۇغ دۆلەت ئەلچىسىنىڭ بىۋاستە سەپىرىنىڭ خاتىرىسى دېيىشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ، ماركوپولو يېزىپ قالدۇرغان «ماركوپولو خاتىرىلىرى» ناملىق كىتاب ماركوپولونىڭ ئۆچمەس ئىش-ئىزلىرىنىڭ تارىخىي دەلىلى بولۇپلا قالماي، يەنە دۇنيا تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتتى، شۇنداقلا، ماركوپولونى دۇنيادىكى مەشھۇر كىشىلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندۇردى. ماركوپولو 1271-يىلى جۇڭگوغا قاراپ يولغا چىققاندىن تارتىپ هازىرغىچە 700 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتتى. بۇ ئارىلىقتا

دۇنيادا نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما، ماركوپولونىڭ جۇڭگو-ئىتالىيە ئىككى دۆلەت خەلقى ئارىسىدا تاراتقان دوستلۇقى ۋە ئىلغار مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش روھى ھېلىھەم ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش-كېلىشلەرنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولۇپ كەلدى. ماركوپولونىڭ خەلقئارالىق بېرىش-كېلىشلەردە دوستلۇقنى ۋە ئىلغار روھنى تارقىتىشى شۇبھىسىزكى ئىنتايىن چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە.

ياۋروپالىق تۇنجى ئەلچى

ئاسىيا-ياۋروپا ئىككى قىتئەنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى تارىختا ئۇزاق دەۋرلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ. لېكىن، بۇ ئالماشتۇرۇش، ئالاقە پائالىيەتلىرى دەسلەپتە ۋاستىلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش، مەدەنىيەت، دىن ئىدىيىلىرىنىڭ تارىلىشى قوشنا ئەل، رايونلار ئارقىلىق ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلۇپ ئېلىپ بېرىلغان، ئاسىيا-ياۋروپا قىتئەلىرى ئارا چوڭ بىر يول ئېچىپ، بىۋاستە مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئۈچۈن، ئاسىيا-ياۋروپادىكى ھۆكۈمرانلار ئىلگىرى كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەنىدى. مىلادىدىن ئىلگىرى 2-ئەسىردە جۇڭگونىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى تۇنجى قېتىم جاڭ چيەننى غەربكە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. ئەينى چاغدا جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىشتىكى ئاساسىي مەقسىتى: خەن سۇلالىسى بىلەن خانلىقنىڭ ھونلارغا

قارشى ئىتتىپاقىنى تۈزۈپ، ھونلارنىڭ تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىنى توسۇش ئىدى. شۇ قېتىم جاڭ چيەن ئەلچىلىككە كېتىۋېتىپ يولدا ھونلار تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ 11 يىل چامىسىدا نەزەربەنت ئاستىدا تۇرغان. گەرچە ئەسلىدىكى پىلان ئورۇنلانمىغان بولسىمۇ، ئەمما، جاڭ چيەن خەن سۇلالىسىغا غەربتىكى دۆلەتلەر ۋە رايونلار توغرىسىدا نۇرغۇن ئۇچۇرلارنى ئېلىپ بارغان. مىلادىدىن ئىلگىرى 115-يىلى، جاڭ چيەن غەربىي رايونغا ئىككىنچى قېتىم ئەلچىلىككە بارغان. ئۇ قەدىمكى ئۇيسۇن دۆلىتىگە بارغان. شەرقىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە بەن چاۋ غەربكە سەپەر قىلغان، ئۇ ئاساسەن بۈگۈنكى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان. مىلادى 13-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن ئىلگىرى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا بېرىش-كېلىش قىلغان ئەلچىلەر، راھىبلار، سودا كارۋانلىرى پەقەت ئاسىيا چېگرىسىدىلا پائالىيەت قىلغان بولۇپ، جۈملىگو بىلەن ياۋروپا خادىملىرىنىڭ بىۋاستە ئالاقە قىلغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرۇلمىغان.

مۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ خىل ئامىللارغا باغلىق. بىرىنچىدىن، كەڭ كەتكەن ئاسىيا-ياۋروپا قىتئەلىرى ئارا يول يېراق، تاغ-دەريا، چۆل-جەزىرىلەر يولنى توسۇپ تۇرىدۇ. بەزى جايلاردا ئىنسى جىن كۆرۈنمەيدۇ. كىشىلەرنىڭ قەدىمكى قاتناش قوراللىرى بولغان ئات، تۆگە، كالا ھارۋىسى بىلەن بۇ مۇساپىنى تاماملىشى ناھايىتى تەسكە توختايدۇ. مۇنداق سەپەرگە ئاتلانغان كىشىلەر يېرىم يولدا سەپەرنى توختىتىدۇ. ئىككىنچىدىن، يەنە بىر مۇھىم سەۋەب شۇكى:

سەپەر جەريانىدا ھەرقايسى دۆلەت، رايونلارنىڭ دەخلىسىگە ئۇچرايدۇ. چۈنكى، دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى ئاسىيا-ياۋروپا ئوتتۇرىسىدا قاتنايدىغان كىشىلەر ئاساسەن قۇرۇقلۇق يولىغا تايىناتتى. شەرق ۋە غەربنىڭ ئاز تېپىلىدىغان قىممەتلىك تاۋارلىرى تامامەن قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق توشۇلۇپ ئالماشتۇرۇلاتتى، مەسىلەن، داڭلىقلىرىدىن جۇڭگونىڭ يىپەك-شايى، قەغەز، چاي، مىس ئەسۋابلار، فارفۇر بۇيۇملار قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى، غەربتىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ يۈك، پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى، ئەينەك، خۇشبۇي بۇيۇملىرى، دورا ماتېرىياللىرى قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى. شۇڭا، تارىختا بۇ چوڭ يوللار يىپەك يولى، يۈك، تېرە يولى، چاي يولى دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان. ھەرقايسى دۆلەتلەرنى بويلاپ ئېچىلغان بۇ يولدا يەرلىك كىشىلەر تاۋار ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەن. ئۇلار يەنە ئۆز دۆلىتىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ باشقىلار بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلىشقا كۈچلۈك قارشى تۇرغان.

مىلادى 1206-يىلى چىڭگىزخان موڭغۇل خانى بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، يېرىم ئەسىرلىك جەڭ ئارقىلىق ئاسىيا-ياۋروپا ئىككى قىتئەگە كېڭەيگەن زور موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇردى، چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنى ياۋروپادىكى گېرمانىيىگىچە بېرىپ، ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى تۇتاشتۇرىدىغان بىر چوڭ يولنى ئاچتى. ئەمما، شۇنداق بولسىمۇ يىراق شەرقتىكى جۇڭگونىڭ يۇەن سۇلالىسى ياۋروپاغا نىسبەتەن ناھايىتى يىراق، يات تۇيۇلاتتى. شۇنداق بىر پەيتتە، مىلادى 1265 — 1266-يىللىرى يۇەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلەي ماركوپولونىڭ

ئاتىسى نىكروپولو ۋە ئۇنىڭ تاغىسىنى كۆرۈپ، ئۇلار ئېلىپ كەلگەن رىم پاپا ئىمپېرىيىسى ھەققىدىكى ئەھۋاللارنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ناھايىتى خۇشال بولغان. يۇەن سۇلالىسىنىڭ پېشۋاسى قۇبلەي نىكروپولونى يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئىتالىيىگە بېرىپ، رىم پاپىسىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشكە ئۇندىگەن، پاپانىڭ جۇڭگو ئېپىسكوپ ئەۋەتىپ "يەتتە ھۈنەر"نى تارقىتىشىنى، ئىنجىلنى ۋە مۇقەددەس ماينى ئېلىپ كېلىشىنى ئۆتۈنگەن. رىم پاپاسىنىڭ قايتۇرۇپ ئەۋەتكەن ئەلچىسى ماركوپولو ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى بىلەن تاغىسى 1274-يىلى يۇەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە يېتىپ بارغان. بۇ يىپەك يولى ئېچىلغان مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان ياۋروپادىكى ئىتالىيىدىن جۇڭگودىكى بىيجىڭغا تۇنجى قېتىم كەلگەن ئەلچى. ماركوپولونىڭ پائال ھەرىكىتى بولغاچقا، ئاسىيا-ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىكى بۇ ئىككى چوڭ دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا چۈشىنىش چوڭقۇرلىشىپ، كۆچلۈك تەسىر پەيدا قىلغان.

شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا
مەدەنىيەت تارقاتقۇچى

مىلادى 1275-يىلدىن 1292-يىلغىچە ماركوپولو يۇەن سۇلالىسىدە 17 يىل تۇرغان. دەسلىپىدە يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىغا كىرىپ قۇبلەينى كۆرگەندىكى موركوپولو ياش، سۆمبالتلىق بولۇپ، قۇبلەينى بەكمۇ زوقلاندۇرغانىدى. تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە ياش ماركوپولو ئىنتايىن ئەقىللىق

ئىكەن، ئۇ يۇەن سۇلالىسىدا تېزلا موڭغۇل تىلىنى ۋە خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىۋالغان، خان ئوردىسىنىڭ ئەدەب-قائىدىلىرىنى ۋە مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ قانۇن-قائىدىلىرىنى پىششىق ئىگىلىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارى بولغان. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ يەنە ياڭجۇنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەن، ھەتتا، يۇەن سۇلالىسىغا ۋەكىل بولۇپ ۋېنېتىنام، ھىندونېزىيىلەرگە ئەلچىلىككە بارغان. ئۇ جۇڭگو پادىشاھىغا ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەرگەن، ئاسىيا-ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنى تونۇشتۇرغان، ماركوپولو قالدۇرغان «ماركوپولو خاتىرلىرى» ناملىق كىتابتىن ئۇنىڭ بىر ئۆمۈر ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى تارقىتىشتا ئىشلىگەن زور خىزمەتلىرىنى، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد-مەدەنىيەت ئالماشتۇرىشىدا ئويناغان رولىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ماركوپولونىڭ «ماركوپولو خاتىرلىرى» ناملىق كىتابىدا ئوتتۇرا، يېقىن شەرق رايونىغا جايلاشقان ھەرقايسى دۆلەت، ھەرقايسى جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئىقتىسادىي تۈرمۇشى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ-ئادىتى قاتارلىقلار تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. ماركوپولو قەدىمكى چوڭ، كىچىك ئەرمىنىيە پادىشاھلىقىنى مۇنداق خاتىرلىگەن: ئاسىيادىكى دۆلەتلەر ئىچىدە چوڭ، كىچىك ئەرمىنىيە دۆلەتلىرى قاتتىق پەرقلىنىدۇ، كىچىك ئەرمىنىيە دۆلىتىنىڭ يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرى تامامەن ئەلەمدارلار نەسەبىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشقا

ماهىر، ئەمما كۆپىنچىسى مەيخور. بۇ يەردىكى مىياسۇس پورتى هەر خىل خۇش پۇراق بۇيۇملار، دورا ماتېرىياللىرى، يىپەك، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرىنى ئالماشتۇرىدىغان پورت. شۇنداقلا ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى هەرقايسى دۆلەتلەردىكى سايياھەتچىلەرنىڭ هەمىشە كېلىدىغان يېرى. چوڭ ئەرمىنىيە توغرىسىدا ماركوپولو مۇنداق يېزىپ قالدۇرغان: چوڭ ئەرمىنىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئاھالىسىنىڭ كۆپىنچىسى يەرلىك ئەرمىنىيىلىكلەر. بۇ يەردە بىرخىل ئىنچىكە تالالىق رەخت ۋە باشقا پاختا رەختلەر ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. شىمالىي گرۇزىيە بىلەن چېگرىداش، ئەتراپىدا نېفىت قۇدۇقلىرى بار. بۇ خىل نېفىتتىن دورا ياساپ ئادەم ۋە هايۋانلاردىكى تېرە كېسىلىنى داۋالىغىلى بولىدۇ، شۇنداقلا يەنە يېقىلغۇ قىلغىلىمۇ بولىدۇ. ماركوپولو «ماركوپولو خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابىدا يەنە ئۆزى جۇڭگوغا كىرىشتىن ئىلگىرى بېسىپ ئۆتكەن دۆلەت ۋە رايونلارنى تەپسىلىي تونۇشتۇرغان. تۇركمەنستاندىن تۇرك ئېتى چىقىدۇ، يەنە تۇركمەنستاندا ئىشلەپچىقىرىلغان هەر خىل رەڭدىكى گىلەملەر دۇنيانىڭ هەممە يېرىگە تارالغان. گرۇزىيە توغرىسىدا مۇنداق يازغان: گرۇزىيە قارا دېڭىز بىلەن ئىچكى دېڭىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا. بۇ يەردە بېلىقچىلىق تەرەققىي قىلغان. ئاھالىسى خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. يەنە بىر قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ۋە يەھۇدىيلار. كىشىلىرى قىسقا چاچ قويىدۇ. زەر يىپلىق يىپەك توقۇلما بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. ماركوپولو "خاتىرىسى"دە ئىراقنىڭ باغدات شەھرىنى مۇنداق تونۇشتۇرغان: بۇ هەيۋەتلىك بىر شەهەر، شەهەرنىڭ

ئوتتۇرىسىدىن بىر دەريا كېسىپ ئۆتىدۇ. بارسالادىن چىقىدىغان خورما دۇنيادا ئەڭ ئېسىل سورتلارنىڭ بىرى. توقۇمىچىلىق جەھەتتە كۆپىنچە زەر يىپلىق شايى ئىلىشىپچىقىرىدۇ. يىپەك توقۇلمىلارمۇ بار. ماركوپولو پارس شاھلىقىنى تونۇشتۇرغاندا مۇنداق يازغان: پارس كۇچلۇك بىر دۆلەت. دۆلەت ئاھالىسى دەسلەپتىلا زەردۇش دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ماركوپولو خاتىرىسىدە يەنە ئۆزىنىڭ زەردۇش دىنىنىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى تەكشۈرۈشىنىمۇ يېزىپ قالدۇرغان: پارسنىڭ ئۇچ شاھزادىسى خرىستىيان بىلەن كۆرۈشكەندە، ئەيسا ئۇلارغا بىر خالتا تاش ھەدىيە قىلغان، كېيىن تاشنى قۇدۇققا تۆككەندە يالقۇنجاپ كۆيگەن. ئۇلار بۇنى مۇقەددەس ئوت دەپ بىلگەن، ئۇچ شاھزادە ئوتتىن ئازراق ئېلىپ دۆلىتىگە تۆھپە قىلغان

ماركوپولو غەربتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنى شەرققە تارقىتىش بىلەن بىللە، ئۆزىنىڭ خاتىرىسىدە شەرقتە كۆرگەن-بىلگەنلىرىنىمۇ يېزىپ قالدۇرغان. ئۇ جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارنى — بۇگۇنكى شىنجاڭدىكى قەشقەر، يەكەن، خوتەن، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردىن تارتىپ گەنسۇدىكى خېشى كارىدورى، چىڭخەي، نىڭشيا ۋە ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق جايلارنى تەپسىلىي تونۇشتۇرغان. بۇ رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرغان. ئۇ خاتىرىسىدە مۇنداق يازغان: قەشقەرنىڭ ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇ يەردە پاختا، زىغىر، كەندىر كۆپ تېرىلىدۇ. يەكەن چىرايلىق بىر شەھەر، خەلقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. يەنە ئازراق خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد

قىلىدىغانلارمۇ بار. خوتەننىڭ شەرق، شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى دەريا قىنىغا مول قاشتېشى بايلىقى يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ، بۇ يەردە پاختا تېرىلىدۇ، لوپنۇر بازىرى لوپنۇر قۇملۇقىنىڭ كىرىش ئېغىزىغا جايلاشقان. بۇ يەردىكى چۆللۈكتە بىرەر تال گىياھمۇ ئۇنمەيدۇ، جىن-ئالۋاستىلار پەيدا بولۇپ قالىدۇ. قۇملۇقتىن مېڭىۋەرگەندە شاجۇ (دۇنخۇاڭ) غا بارغىلى بولىدۇ، بۇ يەرنىڭ خەلقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. نۇرغۇن بۇتخانىلار بار. قەزىقارلىقى شۇكى، ماركوپولو ئۆز خاتىرىسىدە يەنە قۇمۇلدا تاشپاختا كۆرگەنلىكىنى يازغان. ئۇ مۇنداق يازغان: بۇ يەردىن بىر خىل ئوتتىن ساقلىنالايدىغان تاشپاختا چىقىدۇ. ئۇنى توقۇپ رەخت قىلسا، ئوتقا سالسىمۇ كۆيمەيدۇ، ئۇ قۇبلەيخانىنىڭ مۇنداق ئوت رەختىتىن ئىشلەنگەن داستىخانىنى رىم پاپاسىغا ھەدىيە قىلغانلىقىنى، بۇ سوۋغاتنىڭ رىمدا ساقلىنىۋاتقانلىقىنى ئېيتقان. ماركوپولو كىتابىدا كەڭ سەھىپە ئاجرىتىپ يۇەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلەينى تەپسىلىي تونۇشتۇرغان. قۇبلەينىڭ شەھىرى، ئوردىسى، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئەھۋالىنى بايان قىلغان. بۇگۈنكى ئىلىم ساھەسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ماركوپولونىڭ «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىلىرى» دە ئەينى چاغدىلا جۇڭگودا ئومۇمىيۈزلۈك كۆمۈر ئىشلەتكەنلىكى توغرىسىدىكى تونۇشتۇرۇشىغا دىققەت قىلىشتى. ماركوپولو مۇنداق يازغان: پۇتكۇل كىدان رايونىدا بىرخىل قارا رەڭلىك تاش تېپىلدى، بۇ نەرسە كاندىن چىقىدۇ. يەر ئاستىدا بېسىلىپ ياتقىلى ئۇزۇن زامانلار بولغان. ئوت يېقىپ قويسىلا، كېچىدىن ئەتىسى ئەتىگەنگىچە كۆيىدۇ. ۋەھالەنكى،

ئەينى چاغدا ياۋروپادا تېخى كۆمۈر ئىشلىتىلمىگەنلىكى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرغان. ماركوپولونىڭ پوتكۇل هايات پائالىيىتى ۋە ئۇ قالدۇرغان «ماركوپولو خاتىرىلىرى» دىن كۆرۈۋالالايمىزكى، ماركوپولو ناهايىتى ئادىل، ئوچۇق-يورۇق، سەمىمىي، تۇرمۇشنى قىزغىن سۆيىدىغان ئادەم. ئۇ تارىختا شەرق-غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان.

«ماركوپولو خاتىرىلىرى»نىڭ دۇنياۋى ئەهمىيىتى

«ماركوپلو خاتىرىلىرى» ساياهەت خاتىرىسى دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ خاتىرە تىپىدىكى جۇغراپىيە، تارىخ كىتابى. ئۇنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنى مول، بۇ كىتابنىڭ كىشىنى هەيران قالدۇرىدىغان ۋە قايىل قىلىدىغان يېرى ئۇنىڭ هەقىقىي ۋە توغرىلىقىدا.

تارىخ ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ماركوپولو ئاخىرقى قېتىم جۇڭگودىن ئايرىلىپ، 1295-يىلى ئىتالىيىنىڭ ۋېنتسىيە شەهىرىگە قايتىپ بارغان، مىلادى 1298-يىلى رېنايا بىلەن ۋېنتسىيە ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەندە، ماركوپولو بەختكە قارشى ئەسىرگە چۈشۈپ، رېنايادا تۇرمىگە تاشلانغان. ئۇ تۇرمىدە رۇستىيەن دېگەن بىر يازغۇچى بىلەن تونۇشۇپ قالغان. ئۆزى سۆزلەپ بېرىپ، رۇستىيەنگە يازدۇرۇپ، تۇرمىدە «شەرقتە كۆرگەن-بىلگەنلىرىم» دېگەن كىتابنى، يەنى «ماركوپولو خاتىرلىرى»نى يېزىپ چىققان. مىلادى 1299-يىلى ماركوپولو قويۇپ بېرىلگەن. «ماركوپولو خاتىرىلىرى» 13-ئەسىرنىڭ

ئاخىردا كىتاب بولۇپ پۈتكەن، شۇنداق بولغاندا يېزىلغىنىغا 700 نەچچە يىل بولغان بۇ ئەسەرنى بۈگۈنكى رېئال جۇغراپىيىلىك شارائىت، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى، دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادەتلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ناھايىتى بىردەكلىكنى ھېس قىلىمىز. مەسىلەن، ئوتتۇرا يېقىن شەرقتىكى ئىراقتىن خورما چىقىدىغانلىقى، تۈركمەنىستاندىن چىقىدىغان تۈرك ئېتى ۋە گىلەمنىڭ پۈتۈن دۇنياغا تارالغانلىقى، گرۇزىيىدىن گەرىس شايىسى ۋە نېفىت چىقىدىغانلىقى، مۇسۇلمانلار خۇشبۇي بۇيۇملار ۋە دورا بۇيۇملىرى مول ئىكەنلىكى، پارستىن پاختا شايى چىقىدىغانلىقى، ئوتقا چوقۇنۇش (زەردۇشلىك)، خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىش دىنىي ئادەتلىرى قاتارلىقلار. بۇ بايانلارنى بۈگۈنكى مۇشۇ رايونلارنىڭ رېئال ماددىي تۈرمۇشى ۋە مەنىۋى تۈرمۇشى بىلەن سېلىشتۇرساق، نەقەدەر ئوخشاش ھە! تامامەن ئوخشاش دېيىشكە بولىدۇ. «ماركوپولو خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابتا خاتىرىلەنگەن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەينى چاغدىكى مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى سىياسىي تۈرمۇش ئەھۋالى، بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ قۇبلەي ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدىكى خاتىرىلەر ئاشۇ تارىخنى تەتقىق قىلىشتىكى ھەقىقىي ماتېرىيال بولۇپ، شۇبھىسىزكى، جۇڭگو تارىخى ۋە دۇنيا تارىخى تەتقىقاتىدا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

«ماركوپولو خاتىرىلىرى» دۇنيا بويىچە تۇنجى قىزىقارلىق كىتاب دەپ قارالغان. چۈنكى، ئۇنىڭدا غەرب ئەللىرى ئۈچۈن يىراق، سىرلىق بولغان شەرقتىكى چوڭ دۆلەت خاتىرىلەنگەن بولۇپ، غەربتىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى

قوزغىغان. شۇنىڭ بىلەن شەرقىە ئېكسپېدىتسىيىگە بېرىش، سىرلىق، يېڭى دۆلەتنى ئىزدەش، ئاسىيا-ياۋروپا ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقى ئارا مۇناسىۋەت ئورنىتىش مەرقايسى ئەللەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيە نىشانى بولۇپ قالدى.

ماركوپولو ئۆز ۋەتىنى ئىتالىيىنى قىزغىن سۆيىدىغان، ئۆز يۇرتى ۋېنىتسىيىنى قىزغىن سۆيىدىغان ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر، ئەمما، ئۇ ئۆز ھاياتىدىكى مۇھىم ياشلىق مەزگىلىنى جۇڭگودا ئۆتكۈزگەن. ئۇنى دۆلەت بىلەن ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش-كېلىشتىكى ئۇلۇغ دوستلۇق ئەلچىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ جۇڭگو-ئىتالىيە خەلقىنىڭ دوستلۇق ئالاقىسى تارىخىدىكى خاتىرىلەشكە ئەرزىيدىغان بىر پېشۋادۇر.

شەرەپلىك تەنتقات، شانلىق ۋەزىپە

ش ئۇ ئا ر 12 مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى بىرقانچە يىلدىن بۇيان ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى جەھەتتە مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

ئىككى ئىلمىي جەمئىيەت تەرىپىدىن نەشرىگە تەييارلىنىپ، نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان كىتابلار، ئىلىپ بېرىلغان ئىلمىي پائالىيەتلەر

«ئۇيغۇر 12 مۇقامى ھەققىدە» دېگەن كىتاب 1992-يىلى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«يەكەندە ئېچىلغان مەملىكەتلىك 12 مۇقام تەتقىقاتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى» ناملىق كىتاب 1992-يىلى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«ئۇيغۇر 12 مۇقامى» ناملىق 12 كىتاب 1994-يىلى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا ئاتاپ نەشر قىلىنغان 30 كىتاب 1995-يىلى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ يېڭى نەشرى بولغان 13 توم كىتاب 1997-يىلى جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرچە،

خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، لاتىنچە يېزىقلاردا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«ئۇيغۇر 12 مۇقامى ھەققىدە مۇلاھىزە» ناملىق كىتاب 1997-يىلى جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردا نەشر قىلىندى.

ھازىرغىچە ئىككى ئىلمىي جەمئىيەت تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، نەشر قىلىنغان كىتاب جەمئىي 60 خىل بولۇپ، ئومۇمىي تىراژى 77 مىڭ 800.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىتابلارنىڭ ئىلمىيلىكى بىرقەدەر يۇقىرى، مەزمۇنى ساغلام بولۇپ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپنىڭ روھىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىككى ئىلمىي جەمئىيەت 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا سەككىز قېتىم مەملىكەت خاراكتېرلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئاچتى. بۇ يىغىنلارغا جەمئىي 913 ئالىم، مۇتەخەسسىس قاتناشتى. 278 پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىندى.

تەشۋىق قىلىش مەقسىتى بىلەن 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا تۆت تېلېۋىزىيە فىلىمى ئىشلەندى. ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، ياپونچە يېزىقلاردا 28 مىڭ پارچە مۇراجىئەتنامە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا تارقىتىلىپ، 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى، ئىلمىي، رېئال ئەھمىيىتى كەڭ تەشۋىق قىلىندى.

ئىككى ئىلمىي جەمئىيەت تەرىپىدىن يەكەندە مۇقام ئۇستازى ئامانىنساخانىنىڭ قەبرىسى ياسالدى ۋە ھەيكىلى ئورنىتىلدى.

جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 13 توم كىتاب توغرىسىدا

بۇ 13 توم كىتابنىڭ سۆپەتلىك، ئىلمىي، سىستېمىلىق ئىشلىنىشى ئۈچۈن، دېموكراتىيە كەڭ قانات يايدۇرۇلۇپ، ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر بىلەن 18 قېتىم يىغىن ئېچىلىپ، پىكىر ئېلىندى. مۇزاكىرە قىلىندى، تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى.

1995-يىلى 5-ئايدا ئىككى ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى يىغىنى ئېچىپ، 11 تۈرلۈك ئىلمىي قائىدە، پرىنسىپ تۈزۈپ چىقىلىپ، ئەتراپلىق مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق بېكىتىلدى. «ئۇيغۇر 12 مۇقامى» ناملىق كىتابنىڭ يېڭى نەشرى مۇشۇ ئىلمىي قائىدە، پرىنسىپلار بويىچە ئىشلەندى.

1995-يىل 9-ئاينىڭ 21-كۈنى 12 مۇقام كىتابنىڭ تېكىستى، تىرانسكرىپسىيىسى، تەرجىمىسى توغرىسىدا يىغىن ئېچىلدى. بۇ يىغىنغا ئىككى ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئالىم، مۇتەخەسسىسلەردىن 16 كىشى قاتنىشىپ، 12 مۇقام كىتابنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى ۋە كېيىنكى باسقۇچلۇق خىزمەتلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1996-يىلى 2-ئاينىڭ 28-كۈنى 12 ئالىم، مۇتەخەسسىس، كومپوزىتور، مۇزىكانتلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يېڭىدىن تەييارلانغان 12 مۇقام تېكىستلىرىنىڭ ئاھاڭ بىلەن ماسلىشىدىغان-ماسلاشمايدىغانلىقى توغرىسىدا مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى. كومپوزىتورلار، مۇزىكانتلار تېكىستلەرنىڭ مۇزىكا ئاھاڭىغا ماسلىشىدىغانلىقىنى، تېكىستلەرنىڭ ياخشى تاللانغالىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

1996-يىل 4-ئاينىڭ 23-كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى مىجىت ناسىرنىڭ ئىشخانىسىدا 13 ئالىم، مۇتەخەسسىسنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يىغىن ئېچىلىپ، مۇقام تېكىستلىرىنىڭ تىرانسكرىپسىيە مەسىلىسى ۋە ئابى چەشمە، ئىشرەت ئەڭگىز، مۇستەھزاد توغرىسىدا مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى.

1996-يىل 5-ئاينىڭ 13-كۈنى ۋەن تۆڭشۇ، نۇرمۇھەممەت سايىت، جۇ جى قاتارلىق 12 كومپوزىتور، مۇزىكانت ۋە ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يىغىن ئېچىلىپ، "12 مۇقام كىتابىنىڭ يېڭى نەشرىدە 1994-يىلى نەشر قىلىنغان 12 مۇقام كىتابىنىڭ نوتىسى ئاساس قىلىنىدۇ، ئەمما ئىلگىرى كىتابلاردا بەش مۇقامنىڭ كۇي ئورنى مۇۋاپىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قېتىمقى يېڭى نەشردە ئاشۇ بەش مۇقامنىڭ كۇي ئورنى تۈزىتىلىپ قايتىدىن ئىشلىنىدۇ" دېگەن مەسىلە قارار قىلىندى.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 23-كۈنى بېيجىڭدا يىغىن ئېچىلدى. يىغىنغا مۇئاۋىن كومىتېت باشلىقى تۆمۈر داۋامەت ۋە مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قاتارلىق ئورۇنلاردىن ھەم مۇشۇ ئىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئالىم، مۇتەخەسسىسلەردىن 15 كىشى قاتنىشىپ، 12 مۇقام تېكىستلىرىنىڭ يەشمىسى، ئىزاھاتى، لۇغىتى، تىرانسكرىپسىيىسى ۋە تەرجىمىسى توغرىسىدا كونكرېت مۇزاكىرە قىلىنىپ، ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى.

1996-يىل 7-ئاينىڭ 18-كۈنى بېيجىڭدا يىغىن ئېچىلدى. يىغىنغا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ

مـــۇئاۋىن باشلىقى تۆمۈر داۋامەت، ئاپتونوم رايونلىك مۇئاۋىن رەئىسى مىجىت ناسىر ۋە مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، جـــۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنىستىتۇتىدىكى ئالىم، مۇتەخەسسىسلەردىن 14 كىشى قـاتـنـىشىپ، 12 مۇقام تېكىستلىرىنى تىرانسكرىپسىيە قىلىشتا قايسى خىل تىرانسكرىپسىيىنى قوللىنىش كېرەك؟ دېگەن مەسىلە ئۇستىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلىپ، ئاخىردا لاتىن يېزىقىدىكى تىرانسكرىپسىيىنى قوللىنىش قارار قىلىندى.

1996-يىلى 5-، 6-ئايلاردا ئۇرۇمچىدە يېڭىدىن تەييارلانغان 12 مـۇقـام تېكـــســتلىرىنى 50 نۇسخا بېسىپ 50 ئالىم، مۇتەخەسسىسكە تارقىتىپ پىكىر ئېلىندى. 7-ئايدا بېيجىڭدا 25 ئالىم، مۇتەخەسسىسكە تارقىتىپ پىكىر ئېلىندى. 7-، 8-ئايدا بېيجىڭدا شىنجاڭ ۋە بېيجىڭدىكى 75 ئالىم، مۇتەخەسسىستىن يـىغىلغان پىكىرلەر ئاساسىدا 12 مۇقام تېكىستلىرى قايتىدىن تولۇقلاندى، تۈزىتىلدى.

1996-يىل 7-ئاينىڭ 25-كۈنىدىن 8-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە قـارامـاىـنـــىڭ بـېيجىڭدىكى ئىش بېجىرىش باشقارمىسىدا 12 مۇقامنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئابى چەشمە، ئىشرەت ئەڭگىز، مۇستەھزادلارنىڭ تارىخى، ئىلمىي ئاساسى تۈت قېتىم مۇزاكىرە قىلىنىپ كونكرېت ئىشلەش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇنىڭغا تـۆمـۈر داۋامـەت ۋە بـېـيـجـىڭدا تۇرۇپ ئىشلەۋاتقان ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر قاتناشتى.

دېمەك، 1995-يىلى 5-ئايدىن 1997-يىلى 1-ئايغىچە 12 مۇقام كىتابىنىڭ يېڭى نەشرى توغرىسىدا ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر

بىلەن ئىلگىرى-ئاخىر 18 قېتىم چوڭ-كىچىك مۇزاكىرە، پىكىر ئېلىش، تۇزىتىش، ئورۇنلاشتۇرۇش يىغىنلىرى ئېچىلدى. بۇ يىغىنلارغا ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ جەمئىي 385 ئالىم، مۇتەخەسسىس، كومپوزىتور، مۇزىكانت قاتناشتى.

بۇ قېتىمقى 13 توم كىتابنىڭ ئىلمىيلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىشلەنگەن خىزمەتلەر

بۇ قېتىمقى يېڭىدىن نەشر قىلىنغان 13 توم كىتابنىڭ تارىخى ۋە ئىلمىيلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 11 ماددىلىق ئىلمىي قائىدە-پرىنسىپلار كەسپىي گۇرۇپپىلارنى تەسىس قىلىش ئارقىلىق ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، يەنى 10 ئالىم، مۇتەخەسسىستىن تەركىب تاپقان 12 مۇقامنىڭ تېكىستلىرىنى ئىشلەش گۇرۇپپىسى، بەش ئالىم، مۇتەخەسسىستىن تەركىب تاپقان تېكىست گۇرۇپپىسىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى، توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپقان 12 مۇقام نوتا گۇرۇپپىسى، سەككىز يۇقىرى دەرىجىلىك تەرجىمانلاردىن تەركىب تاپقان مۇقام تېكىستلىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى، تۆت ئالىي تەرجىماندىن تەركىب تاپقان مۇقام تېكىستلىرىنىڭ تەرجىمىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى، ئۈچ مۇتەخەسسىستىن تەركىب تاپقان لاتىنچە ترانسكرىپسىيىنى ئىشلەش گۇرۇپپىسى، ئۈچ پروفېسسور، بىرىنچى دەرىجىلىك كومپوزىتوردىن تەركىب تاپقان 12 مۇقام نوتىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى قاتارلىق يەتتە كەسپىي گۇرۇپپا تەسىس قىلىش ئارقىلىق 11 ماددىلىق ئىلمىي قائىدە-پرىنسىپلار ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. بۇ يەتتە گۇرۇپپىدىكى ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر ۋە بېيجىڭدىكى بىر قىسىم مۇناسىۋەتلىك

كىشىلەر بولۇپ، جەمئىي 69 ھەر مىللەت ئالىم، مۇتەخەسسىس بۇ كىتابنى ئىشلەشكە قاتناشتى. بۇ ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر 1995-يىلى 5-ئايدىن 1996-يىلى 6-ئايغىچە ئۇرۇمچىدە 11 ئاي جاپالىق ئىشلىدى. خىزمەتنىڭ قەدەم-باسقۇچلۇق، ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى، خەلقئارا تراسكرىپسىيىنى مۇكەممەل ئىشلەش، خەلقئارالىق نوتىنى ئۆلچەملىك، سۈپەتلىك چىقىرىش ئۈچۈن، بىيىجىڭدىكى مۇناسىۋەتلىك ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر بىلەن ماسلىشىش، جۈڭگو قامۇس نەشرىياتىنىڭ نەشر تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان يەتتە گۇرۇپپىدىكى 20 يولداش ئىلگىرى-ئاخىر بىيىجىڭدا 1996-يىلى 5-ئايدىن 1997-يىلى 2-ئايغىچە توققۇز ئاي جاپالىق ئىشلەپ ئىلمىي جەھەتتىن ئەجىر سىڭدۈردى.

بۇ قېتىمقى تەتقىقاتىمىزدىكى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىر تەرەپ شۇكى، ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا 12 مۇقامنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئابى چەشمە، ئىشرەت ئەڭگىز، مۇستەھزادلار قاتارلىق يورۇقلۇققا چىقتى. 18-ئەسىردە ئۆتكەن خوتەنلىك مۇقامشۇناس ئىسمەتۇللا ئىبنى مۆجىزى ئۆزىنىڭ «تارىخىي مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە مۇقام ئۇستازى ئامانىساخانىنىڭ «ئىشرەت ئەڭگىز مۇقامى» قاتارلىق تۆت ئەسىرىنىڭ بارلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان "ئىشرەت ئەڭگىز"، "ئابى چەشمە"، "مۇستەھزاد"تىن ئىبارەت بۇ ئۈچ ئەڭگۈشتەر 1950-يىلى 3-ئايدا مەركىزىي كومىتېت

تەشۇقات بۆلۈمىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلار تەشكىللىگەن گۇرپپا قەشقەرگە بارغاندا ئاتاقلىق مۇقام پېشۋالىرىدىن قاسىم ئاخۇن ئەلنەغمىچى، روزى ئاخۇن قالۇنچىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن سىمغا ئېلىنغان. كېيىنكى چاغلاردا قەشقەردە روزى ئاخۇن قالۇنچىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئۇنىڭالغۇ لېنتىسىغا كۆچۈرۈلگەن. 1952-يىلى بۇ ئۇچ ئەڭگۈشتەر ئىچىدىكى يەتتە ئاھاڭنى شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىدىن كۆچۈرۈپ كېلىپ، ئارخىپتا ساقلىغان. مۇشۇ پاكىت بويىچە ئابى چەشمە، ئىشرەت ئەڭگىز، مۇستەھزادنى قەدىمكى تېكىستلەر ئاساسىدا 13-كىتاب قىلىپ چىقاردۇق.

بۇ قېتىم جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 13 توم كىتاب 12 مۇقامنىڭ ئەسلىگە ۋارىسلىق قىلىنغان تولۇق تېكىستى، يەشمىسى، ئىزاھاتى، لۇغىتى، لاتىنچە تىرانسكرىپسىيىسى، تارىخىي مەنبەسى، ۋەزىن كۆرسەتكۈچى، شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن 44 شائىرنىڭ تەرجىمىھالى، خەلقئارالىق نوتا، نوتا ئاھاڭ كۆرسەتكۈچى جەدۋىلى، تېكىستلەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى قاتارلىق 11 تۈرلۈك ئىلمىي سىستېمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، زامانىمىزغا جاۋاب بېرەلىگۈدەك بىرقەدەر ئىلمىي ئاساسقا ئىگە كىتاب بولۇپ چىقتى. بۇ كىتاب ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، لاتىنچە، ئىنگلىزچە يېزىقلاردا ئىشلەندى. بۇنىڭدا تېكىستلەرنىڭ ئەسلىگە سادىق بولۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۈرۈپ، تۈردى ئاخۇن ئاكا، روزى تەمبۇر،

قاسىم ئاخۇن ئەلىنەغمە، روزى ئاخۇن قالۇنچىلارنىڭ تارىختىن بىزگە ئەكەلگەن تېكىستلىرىنى نەۋائى، لۇتفى، زەلىلى قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ 57 پارچە قوليازمىسىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق 3292 مىسرا شېئىر تاللاپ كىرگۈزۈلدى. 1960-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 12 مۇقامنىڭ نوتا كىتابىغا 240 ئاھاڭ نوتىسى كىرگۈزۈلگەن بولسا، بۇ قېتىم ئىشلەنگەن 13 توم كىتابىمىزغا 376 ئاھاڭ نوتىسى كىرگۈزۈلدى. 136 ئاھاڭ يېڭىدىن قوشۇلۇپ، 12 مۇقام ئاھاڭ نوتىسى بىرقەدەر تولۇقلاندى.

بىز 15-قۇرۇلتاي روھىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، جىياڭ زېمىن يادرولۇقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، دېڭ شياۋپىڭ نەزەريىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداپ، ھەر مىللەت ئالىملىرى بىلەن تېخىمۇ زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، تارىخىي، رېئال ئەھمىيەتكە ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئېسىل ئەسەرلەرنى كۆپلەپ مەيدانغا چىقىرىپ، ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتى ئارقىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا، جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىغا زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىگە شان-شەرەپ كەلتۈرىمىز.

«بەھرام گور» داستانى توغرىسىدا

ئۇيغۇر شائىرى غەربىي 18-، 19-ئەسىردىكى ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ يېڭى ئۇسلۇبنى ياراتتى.

«بەھرام گور» داستانى شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى دائىرىسىدىكى مەشھۇر داستانلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ داستاننى بۇيۇك يازغۇچىلاردىن ئۇچ كىشى ئۇچ خىل ۋاريانتتا ئۇچ خىل ئىجادىيەت بىلەن يېزىپ چىققان. بۇ نۇسخا شائىر غەربىي تەرىپىدىن ئىشلەنگەن تۆتىنچى خىل ۋاريانتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ داستاننى بىرىنچى قېتىم ئىجاد قىلغان كىشى ئەزەربەيجان شائىرى، مۇتەپەككۇر نىزامى گەنجەۋى (ئەسلى ئىسمى ئەبۇ مۇھەممەت ئىلياس ئىبنى يۈسۈپ) بولۇپ، 1141-يىلى ھازىرقى ئەزەربەيجانىنىڭ گەنج شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، 1209-يىلى شۇ يەردە ۋاپات بولغان. "خەمسە" نامىنى يارانقان ھەم دۇنياغا تونۇتقان كىشى مۇشۇ بولۇپ، بۇنىڭ "خەمسە"سى ئىچىدىكى بىر داستان مۇشۇ «بەھرام گور» داستانى ئىدى، نىزامى گەنجەۋىنىڭ «خەمسە»سى شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

ئۇنىڭدىن كېيىن خىسراۋ دېھلەۋى بەش داستاندىن ئىبارەت بىر زور شېئىرىي ئەسەر ئىشلەپ، ئۇنى نىزامى گەنجەۋىنىڭ «خەمسە»سىگە تەقلىد قىلىپ دۇنياغا ئېلان قىلغان ۋە مۇشۇ

«بەھرام گور» داستانىنى بەش داستاننىڭ بىرى قىلىپ ئالغان.

خىسراۋ دېھلەۋى — ھىجرىيە 651-يىلى (مىلادى 1253-يىلى) كەش شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن، ھىندىستاندا ئۇزاق مۇددەت تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ھىجرىيە 725-يىلى (مىلادى 1325-يىلى) 72 يېشىدا دېھلىدە ۋاپات بولغان.

ئۇلاردىن 100 يىل كېيىن ئەلىشىر نەۋائى كۆچلۈك قەلىمىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇلارنىڭ پارس تىلىدا يازغان خەمسىلىرىگە قارشى چاغاتاي تىلىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ نەمۇنىسى بولغان "خەمسە"سىنى (1483-يىلدىن 1484-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە) يېزىپ چىققان ۋە ئۆز "خەمسە"سىدە ئۇلارنىڭ «بەھرام گور» داستانى ئىجادىيىتىدىكى بەزى ئېھتىياتسىزلىقلىرىنى كۆرسەتكەن. بۇ نەۋائى "خەمسە"سىدىكى «بەھرام گور» داستانىنىڭ 15-بەت 7-، 8-، 9-قۇرلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ:

ئول ئىكاۋ ئۇستاز ماھىر ئىدى،
كۆپ ماھارەت ئولەردە زاھىر ئىدى.

چۈن توزۇپ بوبسىنات، ئۆتمىشلەر،
قىلمايىن ئېھتىيات، ئۇنۇتمىشلەر.

بەس دېيالماڭ سەھۋلەر تۇتمىشى،
بى خەبەر توشمىسى، ئول ئەگەر توشمىشى.

كىم بۇ دەفتەرگە بەردىلەر مىڭ زىپ، (زىننەت)
باشىدىن تا ئاياغ فىسون-فرىپ؟ (مىكىر-ھىيلە)

ياساغانىدا بۇ تورفە ئەپسانە، (ئاجايىپ)
جەزمدىن ئەيلەپ ئۆزىنى بىگانە.

نەچە نەۋ ئىشنى قىلدىلەر تەقسىر،
گەر تۆتارسەن قۇلاق، قىلاي تەقدىر.

نەۋائى يەنە، ئۆز خەمسەسىدىكى «پەرھاد-شېرىن» داستانىنىڭ 9-بەت 1-قۇردا، يەنى ئايىغىدىن ساناپ 2-بەتنىڭ 7-، 8-قۇردا، 2-بەت 3-، 4-رەتنىڭ 8-، 9-قۇردا نىزامى گەنجەۋى، خىسراۋ دېھلەۋىنىڭ ئۆز "خەمسە"لىرىنى پارس تىلىدا يازغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ بولسا خەلقنىڭ چۈشىنىشى ئۈچۈن چاغاتاي تىلىدا يازغانلىقىنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېگەن:

ئەمەس ئاسان بۇ مەيدان ئىچرە تۇرماق،
نىزامى پەنجەسىگە پەنجە ئۇرماق.

نىزامى ئالسا بەرده بىرلەگەنجە،
قەدەم رۇم ئەھلىغە ھەم قىلسا رەنجە.

چېكىپ خىسراۋ داغى تېخى زابانى،
يۇرۇپ فەتھ ئەيلىسە ھىندوستانى.

يەنە جىمى ئەجەمدە ئۇرسا نەۋبەت،
ئەرەبىدە چالسا داغى كوسى شەۋكەت؛

ئەگەر بىر قەۋم، گەر يۇز يوق مېنىڭدۇر،
مۇئەييەن تۇرك ئۇلۇسى ھەم مېنىڭدۇر.

نەۋائىدىن كېيىن غېربىي نەۋائىنىڭ "خەمسە"سىدىكى «بەھرام گور» داستانىنى قىسقارتىپ، خەلق چۈشىنىدىغان تىل ئۇسلۇبىغا ئايلاندۇرۇپ، يېڭى ۋەزىن، يېڭى قاپىيىدە يېڭى بىر «بەھرام گور» داستانىنى بىزگە يادىكار قىلىپ قالدۇرۇپ كەتكەن. بىز كىتابخانلارغا سۈنۈۋاتقان بۇ «بەھرام گور» داستانى — غېربىي يېزىپ قالدۇرغان قوليازما يادىكارلىقىدۇر.

غېربىي

بۇ كىشىنىڭ ئىسمى تۇردۇش ئاخۇن، تەخەللۇسى غېربىي بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ XIX ئەسىردىكى ۋەكىللىرىدىن بىرىدۇر. ئۇ 1802-يىلى قەشقەر شەھىر ئىچىدە كاسىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن، ئاتىسىغا يارەملىشىپ سەرگەزچىلىك قىلغان، ھاياتى شۇ كەسىپ بىلەن ئېغىرچىلىقتا ئۆتكەن.

غېربىي زوھۇرىدىن ھېكىم بەگ زامانىسىدا ياشىغان. زوھۇرىدىن ھېكىم بەگ تۇرپان بىلەن قەشقەرنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى 1759-يىلدىن 1826-يىلغىچىلىك 67 يىل ئۆز قولىدا

تۇتۇپ تۇرغان ۋاڭلار ئەۋلادىدىن بولۇپ، ۋاڭلار ئىچىدە خېلى تەرەققىيپەرۋەر كىشى ھېسابلانغان. ئۇ ئۆز ئەتراپىغا ئىقتىدارلىق ئىلمىي كىشىلەرنى توپلىغان. شۇ جۈملىدىن بىر كاتىبات گۇرۇپپىسى قۇرغان. ئۇنىڭغا ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى، نوروز ئاخۇن زىيائى باشلىق شائىرلار قاتناشقان، غېرىبى شۇ گۇرۇپپىدا كاتىپلىق خىزمىتىدە بولغان. ئۇنىڭ ئۆمرى قاچان ئاخىرلاشقانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، لېكىن زوھوريدىن ھېكىم بەگ قەشقەر سېپىلىنى سوقتۇرغان چاغلاردا ھايات ئىكەنلىكىنى ئەھمەت زىيائىنىڭ «رابىيە-سەئىدىن» داستانىنىڭ 94-بېتىدىكى مۇنۇ بىرنەچچە بېيىتتىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ:

بۇيۇك ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنى،
كۆمۈلگەن بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ يېرىنى؛

قىلىپ كەلگەن ھەمىشە سەيرگاھى،
تونۇپ ئۇ يەرنى ئىلىمنىڭ بارگاھى.

بۇ داستاننى يېزىش ئەسناسىدا مەن،
بولۇپ بۇ جايىنى بىر كۆرمەككە زەۋقمەن؛

زىيارەت قەستىدە چىقتىم ئوپالغا،
كۆزۈم چۈشتى ئۇ جايدا ئىشكىتە شالغا.

ئىكەن ھەر ياققا نۇرغۇن خەت يېزىلغان،
بولۇپ ساق بەئزىسى-بەئزى بۇزۇلغان.

ئىشكىنىڭ شېلىدا شۇ خەت كۆرۈلدى،
ئۇنى دەپتۇ «غېربىي» دىن يېزىلدى.

ئۆچۈپ كەتمەي تۇرۇپتۇ خەت ئۆزى ساق،
غېربىينىڭ يېزىپ قالدۇرغىنىنىڭ ئەينى مۇنداق:

"ئۇمىد بىرلە كېلىبمەن دەرگاھىغا پادىشاھىم داد،
بۇ فەقىرۇ زار بىرلە ئەرز قىلدىم، قىلماغىل بەرباد."

موللا تۇردۇش ئاسى كاشغىرى،
كېيىن قانچىلىك ياشىدى، ئۇ مەئلۇم ئەمەس.

غېربىينىڭ ئىجادىيىتى

تۇردۇش ئاخۇن غېربىي ئۆز دەۋرىدە بىرقانچە چوڭ ئەسەرلەرنى يازغان. بۇنىڭ بىرى «كىتاب غېربىي» بولۇپ، بۇ 2150 مىسرا. بۇنىڭدا 32 خىل كەسپنى بىر-بىرى بىلەن مۇنازىرىگە سېلىش ئارقىلىق ھەرقايسىسىنىڭ ئارتۇقچىلىق-كەمچىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. يەنە بىرى «بەھرام گور» داستانى بولۇپ، نەۋائىنىڭ «بەھرام گور» داستانىنىڭ قىسقارتىلمىسىدىن ئىبارەتتۇر. بۇنىڭ ئەسلى

قوليازما نۇسخىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى كىتابلارنى يىغىش، رەتلەش، نەشرگە تەييارلاش ئىشخانىسىدا ساقلانغان ۋە 1838-يىلى كۆچۈرۈلگەن. كىتاب خەتنى فارسى بىلەن ئوتتۇرا ھال چىرايلىق يېزىلغان بولۇپ، ئۇزۇنلىقى 40، توغرىسى 26 سانتىمېتىر، ئومۇمىي 5. 59 بەت. ھەر بەتتە تۆت رەت بار. ھەر رەتكە 17 مىسرا يېزىلغان. داستان جەمئىي 4032 مىسرا. نەۋائىنىڭ "خەمسە"سىدە بۇ داستان 10 ىڭ 174 مىسرا ئىدى. غەربىي قىسقارتىپ، تەخمىنەن ئۇچتىن بىرىنى يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەر پۈتۈنلەي يېڭى بىر ئىجادىي ئەسەردۇر. چۈنكى نەۋائىنىڭ يازغىنىنىڭ ۋەزنى فائىلاتون مەفائىلون، فەئىلاتون بولۇپ، ئاروزنىڭ بەھرى خەفىف (يېنىڭ ۋەزنى) دېگەن بەھرىدە ئىدى، نىزامى گەنجەۋىنىڭ «ھەفتە فەيكەرى» (7-سۈرەت)، خىسراۋ دېھلەۋىنىڭ «ھەشت بەھشت» (سەككىز بەھشت) دېگەن ئەسەرلىرىمۇ مۇشۇ ۋەزندە يېزىلغان. ئەمما غەربىيىنىڭ يازغىنىنىڭ ۋەزنى بەھرى مۇتەقارىپ مۇسەممەنى مەھزوپ (ئايىغى ئۇزۇق سەككىزلىك مۇتەقارىپ ۋەزنى) فەئولون، فەئولون، فەئولون، فەئول... ۋەزندە تۇزۇلگەن. ھەربىر مىسرا ۋەزنى، قافىيە جەھەتتىن نەۋائىنىڭكىدىن پۈتۈنلەي باشقا بولۇپ، «قۇتادغۇبلىك» داستانىنىڭ ۋەزنىگە ئوخشايدۇ.

«قۇتادغۇبلىك» داستانىمۇ مۇشۇ ۋەزندە يېزىلغان. مەسىلەن:

262 بىلىمسىزگە تۆرە ئورۇن بولسا كۆر،
بۇ تۆر بولدى پەگا، پەگا بولدى تۆر.

263 بولۇپ قالسا پەگا ئالىمغا ئورۇن،
بۇ پەگا بولۇر تۆر تېخى ئەڭ بۇرۇن.

2603 ئەي ئەقلى تولۇق ئەر، بىلىملىكنى بىل،
بىلىملىك كىشىنى سەن ئەلنىڭ چوڭى قىل.

غېربىي مۇشۇ ۋەزىندە مۇنداق يازغان:

بۇ سۆزنىڭ تەۋلىنى قىلساڭ ھەۋەس،
ئاچىپ كۆر نەۋائى كىتابىنى بەس؛

ئەگەر ئىستەسەڭ پىرنىڭ كەسپىنى،
نەۋائى كىتابىدا كۆر ۋەسىقىنى.

يەنە بىر ياقتىن، نەۋائىنىڭ داستانى شۆھرەت، ئۇسلۇب جەھەتتىن يۇقىرى سەۋىيىلىك كىشىلەر چۈشىنەلەيدىغان قىلىپ يېزىلغان. ئەمما غېربىي پۈتۈنلەي ئاممىباب قىلىپ، خەلقنە چۈشەندۈرۈشنى ئۆزىگە مەقسەت قىلىپ، ھەربىر مىسرانى باشقىدىن تۈزۈپ چىققان. غېربىنىڭ مۇشۇنداق قىلىشى ئەدەبىي تىل تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن. چۈنكى، ئەدەبىي تىل ئومۇمىي خەلقنىڭ جانلىق تىلى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا

كەلگەن، ھەربىر دەۋردىكى ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى شۇ مىللەتنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئەدەبىيات تارىخى بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ.

دېمەك، ئەسىرلەر داۋامىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا كۆچۈرۈلۈپ، بۈگۈنكى كۈنگە يېتىپ كەلگەن، ئۇزاق دەۋرلەر داۋامىدا بېيىغان، تاكامۇللاشقان، ئومۇمىي خەلققە تونۇشلۇق بولغان ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئەدەبىي تىل تەرەققىياتىمىز مانا مۇشۇنداق باسقۇچلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن.

غېرىبىي نەۋائىنىڭ «بەھرام گور» داستانىنى مۇنداق ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ:

ئانىڭ ۋەفىنى قىلمادىم مەن گادا،
نەۋائى كىتابىدا قىلمىش ئادا.

73-بەت يۇقىرىدىن 2-قۇردا:

ئەگەر كۆرمەك ئىستەر بولساڭ زۇلفۇخال،
نەۋائى كىتابىنى ئىلكىڭگە ئال.

غېرىبى بۇ داستانىنى يېزىشتا مۇقەددىمە بەرمىگەن، ئۆزىنىڭ بۇ داستانىنى نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق يازغانلىقىنى ئوچۇق سۆزلىمىگەن. ئاخىرىغا خاتىمىمۇ بەرمىگەن. بۇنى ئۆزى شۇنداق قىلغانمۇ ياكى كېيىن كۆچۈرگۈچى كاتىپ تەرىپىدىن باش-ئايىغى

تاشلاپ قويۇلغانمۇ، بۇ مەلۇم ئەمەس. ئەگەر تۆۋەندىكى مىسرالار داستان ئىچىدە بولمىغان بولسا، بۇ داستاننىڭ غېرىبى ئىجادىيىتى ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن بولمىغان بولاتتى. ئۇ مىسرالار مۇنداق:

ئەسلى نۇسخا 72-بەت 5-قۇردا:

غېرىبى جاھان ئىچرە يوقتۇر كۇشاد،
بۇ ژادى ئارا ئەيلا گىل ئېھتىيات.

ئەسلى نۇسخا 78-بەت 2-قۇردا:

غېرىبى فانا دەشتىغە قىل خرام،
جاھان شۇغلىدىن قالمىغىل ناتامام.

ئەسلى نۇسخا 91-بەت 6-قۇردا:

غېرىبى قويۇپ يولغا تەييار بول،
ئەگەر مۇمكىن ئولسا سبوكبار بول.

غېرىبنىڭ قايتا ئىشلىگەن بۇ ئەسىرىدە نەۋائىنىڭكىگە ئوخشاش يۇقىرى پاساھەتلىك شېئىرىي گۈزەللىك يېتەرسىز بولۇپ، ئوبرازلىقنىڭ ئاساسى ئادەتتىكىچە بىر يۇرۇش-بىر يۇرۇش ۋەقەلىكنىڭ يەنى 24 ۋەقەلىكنىڭ مىسرالىرىغا يىغىنچاقلانغان، تەپەككۇر ئارقىلىق قىلىنغان كىنايە،

ئوخشىتىش جەھەتتىكى گۈزەللىك ھەرقايسى مەزمۇنلاردىكى قارىمۇ قارشىلىقنىڭ ئىچىگە سىڭدۈرۈلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ۋەقەلىكنى ئىلگىرى سۈرگۈچى بايانلاردا شېئىرىي تىللارنى ئاممىباب قىلىش ئۇچۇن، ئادەتتىكى تۈرمۇش تىللىرىغا سۈزگىتى بىرقەدەر ئاددىي بولۇپ، چوڭ بولمىغان بۇ سۈزگىتلارنى 4032 مىسراغا ئورۇنلاشتۇرغان، ۋەقەلىكنى بىر-بىرىگە كىرىشتۈرۈپ، ئاددىي ئۇسلۇب بىلەن ناھايىتى ئاستا تەرەققىي قىلدۇرغان. شۇڭلاشقا مۇتلەق كۆپ ساندىكى بېيىتلار بىر خاراكتېردىكى ۋەقەنى ئۆز نۆۋىتى بويىچە يورۇتۇپ بېرىش ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى مۇھەببەت ئىشتىياقىنى ئىزھار قىلىش ئۇچۇنلا مەلۇم ھېكمەتلىك سۆزلەرنى ئىشلىتىشنى ئاساس قىلغان.

چۇنكى ئەھۋالنىڭ مۇشۇنداق بولۇشى بۇ داستاننىڭ تەسەۋۋۇر ھېكايە خاراكتېرىدىكى يۆنىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىلمىي پوزىتسىيە، تەرجىمە ياكى نەشرگە تەييارلىنىدىغان ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە ئەينەن ئىشلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇنداق داستان، ئەسەرلەر ئېنىق بولۇش كاپالىتىگە ئىگە بولۇش لازىم.

ھەرقانداق بىر بەدىئىي ئەسەر، بولۇپمۇ نەزمىي ئەسەرلەر ئۆز ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەزمۇن قۇرۇلمىسى جەھەتتە ئادەتتىكىچە بايان قىلىپ قويۇش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ.

قەدىمكى ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسى ياكى نەشرگە تەييارلىنىشى پەقەت ئەسلى ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىك ۋە مەزمۇن جەھەتتىكى كۆچۈرمىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا قوشۇپ قويۇش مۇمكىن ئەمەس. يەنى ئۇنىڭدا پەقەت ئەسلى ئەسەر، داستاننىڭ مەزمۇنى شۇ پېتى

ئىشلىنىپلا قالماي، بەلكى ئەسلى ئەسەردىكى شېئىرىي گۈزەللىكىمۇ ئەينى بويىچە ساقلانغان بولۇشى كېرەك.

مەن ئۆتكەندە، XVIII ئەسىرگە مەنسۇپ بولغان «دىۋان مەشھۇرى» نى، XVI ئەسىرگە مەنسۇپ بولغان «دىۋان قەدىرىنىڭ مۇقەددىمىسى» نى نەشرگە تەييارلاش جەريانىدىكى بەزى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا، بۇ قېتىم «بەھرام گور» داستانىنى نەشرگە تەييارلىدىم، كەڭ كىتابخانلارنىڭ پىكىر ۋە تۈزىتىش بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

سەۋەبى ئۇيغۇر شائىرى غەربىي 18-، 19-ئەسىردىكى ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ يېڭى بىر ئۇسلۇبىنى ياراتتى.

مەسئۇل مۇھەررىر: ياقۇپ مۇھەممەتروزى
مەسئۇل كوررېكتور: خۇدابەردى خېلىل

مەمتىمىن يۈسۈپ

ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدىن تامچە

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ۋە تارقاتقۇچى
(بېيجىڭ خېپىگلى شىمالىي كوچا 14-قورۇ،
پوچتا نومۇرى: 100013، تېلېفون نومۇرى: 010-64290862)
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
تىزغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى ئېلېكترونلۇق مەتبەئە مەركىزى
باسقۇچى: دېشىن باسما زاۋۇتى
2000-يىل 7-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
2000-يىل 7-ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 20.00 يۈەن